

Általános
nyelvészeti
tanulmányok
IX.

Általános nyelvészeti
tanulmányok
IX.

Szerzők:

Balázs János, Dezső László, Elekfi László, Fülei-Szántó Endre, Füredi Mihály,
Komlósy András, Molnár Ilona, Rácz Endre, Terts István, Zsilka János

Készült
a Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézetében

Általános nyelvészeti tanulmányok IX.

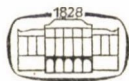
Grammatikai tanulmányok

Szerkesztő

Telegdi Zsigmond

és

Dezső László

Akadémiai Kiadó, Budapest 1973

Lektorálta:

Szépe György

Segédszerkesztő:

Komlósy András

és

Nagy Ferenc

© Akadémiai Kiadó Budapest, 1973

Printed in Hungary

Szerkesztői bevezetés

A hazai grammatikaelméleti kutatások az utóbbi fél évtizedben fellendültek, sokoldalúakká, színesebbé váltak. A szerkesztőket az az elgondolás vezette, hogy e kötetben áttekintést adjanak azokról a grammatikai elgondolásokról, megközelítési módokról, amelyek a kutatások alapját képezik. Ezzel segíteni kívánták a grammatika elméleti és módszertani kérdései iránt érdeklődő olvasót a tájékozódásban, de nem kevésbé fontos célja e kötetnek, hogy hozzájáruljon a különböző irányzatok közeledéséhez egy — talán nem is olyan távoli — szintézis érdekében. A különböző elgondolások szembeállításával, az alkotó vita már most hozzájárulhat közös alapelvek megállapításához, kimunkálásához.

A kitűzött feladatot nem sikerült maradéktalanul megoldani. Sajnos, nem mindenki tudott eleget tenni kérésünknek, hogy grammatikai elgondolásait összefoglalja és konkrét anyagon, példákon illusztrálja. Mégis viszonylag teljes a kötet, bár egyes grammatikusaink elképzeléseiről csak a kritikákból alkothat képet az olvasó. Az ismertetésekben jutottak szóhoz a legfiatalabb nyelvészemzedék képviselői, s ha saját nézeteikről még nem is adnak számot, megközelítési módjukat már megíthatja az olvasó.

A tárgy a mondatrészek rendszerében

I. A tárgy kialakulását és mondatbeli szerepét a különféle nyelvészeti iskolák többféleképpen próbálták magyarázni. A történeti és összehasonlító módszer alkalmazói az egyes alapnyelvek koráig visszamenve igyekeztek földeríteni a tárgy eredetét s megállapítani mondatbeli szerepének módzatait a rokon nyelvekben. A leíró nyelvészek viszont egy-egy szinkrón nyelvi állapotot figyelembe véve szokták vizsgálni a tárgy mondatbeli szerepét. Mind a diakrón, mind pedig a szinkrón vizsgálati módszerek hívei számos kísérletet tettek a tárgy eredetének földerítésére, legősibb funkciójának kifürkészésére. Az alábbiakban e régóta vitatott problémát új módon: a tárgyi funkció ellátására hivatott szófajok felől igyekszem megközelíteni.

1.1. Közismert, hogy tárgyként a mondatban főleg *n é v s z ó k* és *n é v m á s o k* szoktak szerepelni. Mégis, a tárgy kialakulásával foglalkozó kutatók mintha megfeledkeztek volna erről. Pedig, mint majd látni fogjuk, e körülményt okvetlenül figyelembe kell vennünk, ha e mondatrész legősibb szerepét próbáljuk kinyomozni. Mert ha a tárgyragok eredetét igyekszünk földeríteni, föl kell tennünk a kérdést, hogy mik lehettek e ragok legősibb hordozói, *n é v s z ó k* -e vagy *n é v m á s o k*. Jellemző, hogy a kutatók ezt eddig nemigen firtatták, holott nyilvánvaló, hogy e kérdés elől a tárgy eredetének kutatásakor nem lehet kitérnünk.

Hogy e kérdésre valamiféle feleletet adhassunk, előbb egy kissé közelebről is szemügyre kell vennünk a két nagy szófaji osztály egymáshoz való viszonyát. Ezt a viszonyt a *k ö l c s ö n ö s k i e g é s z ü l é s* (komplementaritás) jellemzi. A névmások ugyanis akár deiktikus, akár anaforikus használatúak, konkrét jelentéstartalommal csak valamely meghatározott beszédhelyzetben (szituációban) telítődnek. Míg ugyanis valamely beszédhelyzetben jelentésük rendkívül konkrét, megfelelő szituáció nélkül jelentéstartal-muk nagymértékben általánosító jellegű. A modern nyelvészet úttörői közül L. Bloomfield utalt erre, hangsúlyozva, hogy a névmások, grammatikai formában, egész névszói osztályokat képviselhetnek. Így a személyek és dolgok elkülönítését kötelezően előíró kérdő névmási párok, mint a lat. *quis : quid*, or. *кто : что*, ang. *who : what*, ném. *wer : was*, m. *ki : mi*, finn *kuka : mikä* stb., a névszók egységes osztályának két nagy alosztályra, a

személyek és dolgok kategóriájára való szétválasztását jelképezik. Hasonlóképpen a nyelvtani nemek szerint váltakozó alakú névmások, mint a lat. *hic, haec, hoc*, or. *OH, OHA, OHO*, ném. *er, sie, es* stb., megfelelő szövegkörnyezetben (beszédhelyzetben) bármely hím-, nő-, illetőleg semlegesnemű névszóra utalhatnak, ilyet helyettesíthetnek vagy képviselhetnek. Vagy az ang. *this : that*, m. *ez : az*, finn *tämä : tuo* mutató névmási párok bármely olyan névszó jelentéstartalmával telítődhetnek, amelyek a beszélőhöz közelebb, ill. tőle távolabb levő denotátumokat jelölik. De ugyanígy mind a személyes, mind a vonatkozó, mind pedig a határozatlan névmások is a nyelvi rendszer egészén belül mindig valamely egészen nagy névszói osztály grammatikai és jelentésbeli kifejezőiként szerepelnek. Így a lat. *ego* vagy a m. *én* egyes sz. első személyű névmás a beszélő személyre utal, akinek mivoltát megfelelő tulajdonnév vagy köznévfőként értelmezőként való beiktatásával lehet közelebről is meghatározni: *ego, Claudius; én, a tanár* stb. Hasonlóképpen *aki : ami*, ill. *valaki : valami* általában — valamely konkrét beszédhelyzettől függetlenül — a személyeket, ill. a dolgokat jelölni hivatott névszók kategóriáit képviselik, adott szituációban viszont e kategóriákba tartozó névszók valamelyikének jelentéstartalmával is telítődhetnek, így pl. *barátom, aki ; a hegy, ami ; valaki, mégpedig a barátom ; valami, mégpedig a hegy* stb.

Hogy a névmás ezek szerint a névszók egész kategóriáit képviselheti, ill. helyettesítheti, arra neve is utal (gör. *ἀντωνυμία*, lat. *pronomen*, or. *местоимение*, ném. *Fürwort*, m. *névmás*). Ám mégis, a kutatók gyakran mintha megfedkezének erről. Pedig ezt mindig eszünkben kell tartanunk, így akkor is, ha a tárgy mondatbeli szerepét és kialakulásának körülményeit próbáljuk megvizsgálni. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a névmás akkor is képviselheti a névszót, ha az utóbbi a mondatban tárgyként szerepel: *barátomat várom : őt várom ; a fát látom : azt (t. i. a fát) látom*; stb. Másfelől pedig olyankor, amikor egyes nyelvekben a szavak tárgyként való szerepére különféle végződések utalnak, ez utóbbiak megoszlása oly kategóriák szerint történik, amelyeket grammatikai formában csak névmások segítségével tudunk kifejezni. Így az archaikus típusú indogermán nyelvekben a névszók tárgyesete alakilag megegyezik alanyesetükkel, ha semlegesneműek, vagyis, ha a komplementaritás elve alapján ilyen nemű névmás képviselheti őket, ezzel szemben viszont tárgyi funkciójukat külön végződés jelöli, ha hímneműek vagy nőneműek, vagyis ha ilyen nemű névmások utalhatnak rájuk, vö. lat. *is, puer* 'az, a fiú' : *eum, puerum* 'azt, a fiút'; *ea, puella* 'az, a leány' : *eam, puellam* 'azt, a leányt'; *id, caput* 'az, a fej' : *id, caput* 'azt, a fejet'. A szláv nyelvekben viszont, mint ismeretes, a tárgyeset ragja nemcsak aszerint változik, hogy a szó milyen nemű, hanem annak megfelelőleg is, hogy élőt (személyt) vagy élettelen (dolg) jelöl-e. Így a hímnemű élettelen dolgot jelentő főnevek, valamint a semlegesnemű főnevek egyes számú tárgyesete azonos az alanyesettel, pl. lengyel *dom* 'ház' vagy 'házat', *list* 'levél' vagy 'levelet' (hímnemű, élettelen jelölő névszók), *pióro* 'toll' vagy 'tollat', *mieszkanie* 'lakás' vagy 'lakást' (semlegesnemű, élettelen jelölő névszók), de viszont *poset* 'követ' : *posła* 'követet', *uczeń* 'tanuló' : *ucznią* 'tanulót' (hímnemű, élőt jelölő névszók). Így tehát a szláv nyelvekben a névszók tárgyesetét csak akkor tudjuk helyesen képezni, ha egyfelől

figyelembe vesszük, hogy az illető szó milyen nemű, másfelől pedig ha ezenfelül még azt is megvizsgáljuk, hogy élőt vagy élettelenet jelöl-e.

Számos nyelvben a személyes névmások tárgyesetét más tőből kell képezni, mint alanyesetét, vö. lat. *ego* 'én' : *me* 'engem', *tu* 'te' : *tē* 'téged'; lengyel *ja* 'én' : *mnie* 'engem', *ty* 'te' : *ciebie, cie* 'téged'; n. *ich* 'én' : *mich* 'engem', *du* 'te' : *dich* 'téged'; m. *én* : *engem*, *te* : *téged*; finn. *minä* 'én' : *minut* 'engem', *sinä* 'te' : *sinut* 'téged' stb. Gyakran más névmási kategóriákon belül is észlelhetők hasonló szembenállások, vö. óind. *sá* 'az' (masc.), *sā* 'az' (fem.) : *tām* (masc.), *tām* (fem.) 'azt'; gót *sa* (masc.), *sō* (fem.) 'az' : *pana* (masc.), *pō* (fem.) 'azt'; gör. *ὁ* (masc.), *ἡ* (fem.) 'az' (névelő) : *τὸν* (masc.), *τήν* (fem.) 'azt'; óbolg. *onŭ* (masc.), *ona* (fem.) 'az' : *ji* (masc.), *ja* (fem.) 'azt' stb.

Ugyanekkor megfigyelhetjük, hogy az élettelenek (dolgozók) kategóriájának jelölésére használatos névmások tárgyesete számos nyelvben azonos az alanyesetükkel, vö. óind. *tād* (neutr.) 'az' : 'azt', *idām* 'ez' : 'ezt'; gót *pata* 'az' : 'azt', *ita* 'ez' : 'ezt'; lat. *hoc* 'ez' : 'ezt', *id* 'az' : 'azt'; gör. *τὸ* 'az' : 'azt'; óbolg. *to* 'az' : 'azt', *ono* 'ez' : 'ezt', ugyanígy a kérdő névmásoknál is, vö. óind. *kīm*, lat. *quid*, hett. *kwid*, gör. *τί*, óbolg. *čito* 'mi?' : 'mit?' stb.

Mindebből azt szűrhetjük le, hogy a tárgyeset számos nyelvben kimutathatóan oly kategóriák szerint ölt más-más formát, amelyek névmási eredetűek, ill. grammatikai formában névmások segítségével fejezhetőek ki. Ha pedig a tárgyeset ily szoros kapcsolatban áll a névmási kategóriákkal, illetőleg magával a névmási jelleggel (= *pronominális*), akkor joggal hihetjük, hogy a tárgyragok legősibb hordozói a különféle nyelvekben az egyes névmási tövek voltak, s hogy, ennek megfelelőleg, az egyes tárgyragok kialakulásában a tárgyi szerepű névmások végződéseinek lehetett fontos szerepük. Az alábbiakból, úgy hiszem, világosan kitűnik majd, hogy e föltevést eléggé meggyőző példákkal bizonyíthatjuk.

2. A névmások és névszók tárgyi szerepének külön végződéssel való jelölése minden bizonnyal akkor kezdett szükségessé válni, amikor az ősi differenciálatlanságot különféle okokból fokozatosan fölszámolták, s mind a névmások, mind pedig az ezekkel komplementáris viszonyban levő névszók különféle mondatbeli fölhasználását, így tárgyként való használatát is jól fölismerhető és elkülönülő végzésekkel igyekeztek megjelölni. Bizonyos ősi, névmási maradványok alapján ki lehet mutatnunk, hogy a névmások mint mutatószók ezt megelőzőleg, az alany és állítmány vonzáskörén még egyaránt kívül maradva, a mondatban olyan funkciót láthattak el, amelyből számos későbbi, mondatbeli fölhasználásukat jól le lehet vezetnünk. Ezt a funkciót *s z i t u á t o r - f u n k c i ó* nak nevezhetnők.

Ilyen funkciót azok a mondatszó jellegű szavak láthattak el, amelyek az alany és az állítmány között elhelyezkedve a közlés tartalmát megfelelő szituációba ágyazták. Mivel azonban szorosan véve egyik mondatrészhez sem tartoztak, helyzetüket a *s z i n t a g m a t i k u s* nak lehetne neveznünk. Ilyen típusú mondatszók a lat. *en! ecce!*, az orosz *om!* vagy a magyar *im!*

Ezek közül itt célszerű lesz a magyar *im!* ~ *ime!*, valamint a vele rokon szerepű régi *ám!* funkciójának elemzése. Figyelmesebb vizsgálat meggyőz-

het bennünket arról, hogy ezek az alábbi példákban voltaképpen egyik mondatrészhez sem kötődnek: (MünchK. 19) „Im angaloc vepeneo es zolgalnac uala neki” | (JordK. 375) „En ym oda yewók : ego veniam” | (Czepl : Japh. 6) „Bizony én életem i m csak veszekedés” | (JókK. 53) „E m e yewue hoza : ecce venit” | (JordK. 707) „Mykoron őryzneek, y m e keth yffyak megh allanak hw hozyayok közel feyer őtőzethben: quum essent intentis oculis . . . ecce viri duo adstiterunt illis albo vestitu” || (JordK. 18) „Meny hozya reeghel, a m kywe yew az vyz mellee” | (Ozor : Christ. 187) „Kiket a m elő zamlalank” | (Helt : Bibl. I. P. 4) „Es a m elődbe iő negyedszazad magauual : et ecce properat” (NySz.)

Az efféle mondatokban az *im(e)* ~ *ám* éppúgy aszintagmatikus jellegű, mint a megfelelő latin mondatokban az *en!* vagy az *ecce!*

Mint másutt (Magyar Nyelv 59. 143; Nyelvtudományi Értekezések 38:53) már részletesen kifejtettem, e mondatzók valójában ősi összetételek, amelyeknek első elemük az *i-*, ill. *a-* mutató névmási tövel azonos figyelemkeltő, rámutató szó, második elemük pedig a névmásképzővé vált, eredetileg azonban csupán megkülönböztető szerepű *m* kezdetű névmás. Ezt a magyarázatomat lényegében A magyar nyelv történeti – etimológiai szótára (I, 146; II, 204) is elfogadja.

Hasonló eredetű és szerepű névmási alakulatok azonban más nyelvekben is akadnak. Véleményem szerint ilyen az osztják *tam* ~ *tom* szópár. Ennek tagjai a *ta-* ill. *to-* mutató névmási tőnek ugyanezzel a névmásképzővé lett *m* elemmel megtoldott származékai (vö. E. Vértes, Die ostjakischen Pronomina. Bp. 1967, 101 kk.). Hogy ezek eleinte aszintagmatikus szerepű, *ecce!*-típusú mondatzók lehettek, amelyek, egy-egy beszédhelyzetben, esetleg újjal való rámutatással is kiegészítve, figyelemkeltésre és egyben szituálásra is szolgáltak, meggyőzően igazolhatják az alábbi példák: (Pápay József, Északi-osztják nyelvtanulmányok: FF. 15 : 57, vö. még 71, 118) O. *tadà tam osam* 'íme, itt vagyok'; (Paasonen – Donner, Ostjakisches Wörterbuch 2410) Kam. *mənā, iēsñāiēn tā-m ioxōt* 'menj, sógorod, ím jön'; (W. Steinitz, Ostjakische Volksdichtung . . . I, 315) Šerk. *in sitem kēja in juwpaŋa | xōrijen pēšije tiyer lūŋija | tat tam xortijajmata (wōjjen pēšije piyta lūŋija | tat tom xortijajmata)* 'Danach nun ein elchkalb [grosser] geschwänzter Jagdhund er bellte hier [vor meiner Höhle] (ein elenkalbgrosser schwarzer Jagdhund er bellte hier)'. (Más példákkal együtt idézi és elemzi Vértes E. i. m. 109 – 110.) Aligha lehet kétséges, hogy a *tam* ~ *tom* mindezekben, ill. ezek ősi mintáiban eredetileg szituátor szerepű mondatzók lehetett, olyasféle, mint a magyar *ím!*. Ennek megfelelőleg voltaképpen egyetlen mondatrészszel sem lehet(ett) szoros szintaktikai kapcsolatban.

Ismeretes azonban, hogy hasonló, tehát ugyanezzel a *-m* névmásképzővel ellátott mutató névmások más finnugor (sőt uráli) nyelvekben is vannak. Ilyenek a finn *tämä* 'ez itt', észt *tema* 'ő', vogul (Munkácsi, Vogul nyelvjárások 111, 159) KL. *tim-* : *tim-khar* 'ilyen'; T. *tam-* : *tamēn* 'olyan'; szőlőkup (Castrén – Lehtisalo, Samojedische Sprachmaterialien 188) Ke. *tam* 'ez', finn (nyelvj.) *semä* 'ő', osztják (Steinitz, Ostjakische Chrestomathie . . .) *šim-* : *šimis* 'soleh' stb. (Egyéb adatokra vö. Lehtisalo: Mémoires de la Société Finno – Ougrienne 72: 387 – 388.)

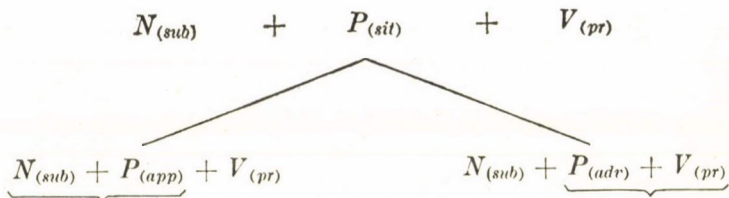
Hasonló névmási képződmények azonban más nyelvesaládokban, így

az indogermán nyelvekben is találhatóak, vö. óind *kím* 'mi?', *idám*, lat. *idem* 'éppen ez, itt'; óind *ayám* 'is', *iyám* 'ea' stb. Föltehető, hogy ezek ősi mintái, a magyar *im!*-hez hasonlóan, eredetileg szintén szituátor-szerepű mondatzóok voltak. Későbbi funkcióik kialakulását ugyanis, mint alább látni fogjuk, legkönnyebben így tudjuk megmagyarázni.

3. Legyen $N_{(sub)}$ az alanyként szereplő névszónak ($N = nomen$), $P_{(sit)}$ a szituátorként szereplő névmásnak ($P = pronomen$), $V_{(pr)}$ pedig az állítmányként szereplő igének ($V = verbum$) a jele. Ebben az esetben ezek mondatbeli elhelyezkedését a következőképpen jelölhetjük:

$$N_{(sub)} + P_{(sit)} + V_{(pr)}$$

Nyilvánvaló, hogy mindaddig, amíg a mondatzóji jellegű névmási képződmény az effélékben — szituátorként szerepelve — megőrzi eredeti mivoltát, szorosan véve sem az alannyal, sem pedig az állítmánnyal nem alkot szintagmatikus kapcsolatot. Ha azonban ezt a kezdeti önállóságát föladva a mondatba szervezesebben is beilleszkedett, akkor erre kétféle lehetőség is kínálkozott. Ha ugyanis az alany vonzáskörébe került, akkor, az utóbbival adnominális szintagmát alkotva, mint értelmező (*app* = appozíció) kezdett szerepelni. Ha viszont az ige vonzatává lett, akkor azzal adverbális (*adv*) viszonyba került. Valamely, eredetileg szituátori szerepű névmási képződmény ($P_{(sit)}$) ennek megfelelőleg kétféle módon is transzformálódhatott:

Hogy e levezetés teljes összhangban van a nyelvi tényekkel, azt számos példával igazolhatjuk. Erről tanúszkodnak azok a névmási alakulatok, amelyek ugyanabban a formában egyfelől alanyként és értelmezőként, másfelől pedig határozószóként egyaránt előfordulhatnak. Ilyenek egyfelől az óind *idám* 'ez' ~ 'itt', *adáh* 'az' ~ 'ott', *tát* 'az' ~ 'ott'; azután, *etát* 'ez' ~ 'itt', *yát* 'ami' ~ 'ha, hogy', *kím* 'mi?' ~ 'miért?' (vö. Wackernagel — Debrunner, *Altindische Grammatik* III. Göttinga 1930. 497); lat. *hic* 'ez' ~ 'itt', *quod* 'mi?' ~ 'hogy'; or. *umo* 'mi?' ~ 'hogy'; ném. *das* 'az' ~ *daß* 'hogy' stb.; ugyanígy a finnugor nyelvekben is, vö. vog. (Munkácsi, *Vogul nyelvjárások*) É. *χoti* 'mi?' ~ K. *khote* 'valahol', P. *tít* 'ez' ~ 'itt'; oszjtj. (Kárpjalainen — Toivonen, *Ostjakisches Wörterbuch*) V. *ḱ'ó'f'í* 'mi?' ~ Trj. *ḱ'ó'f'í* 'hol?'; DN. *tít* 'ez' ~ V, Vj, Trj. *tət* 'itt'; zürj. (Fokos — Fuchs, *Syrjänisches Wörterbuch*) *kin* 'ki?' ~ *ken* 'hol?'; vog. (Munkácsi, *Vogul nyelvjárások*) K. *khon* 'ki?' ~ TK. *khun* 'mikor?'; m. *ezən* 'hic' ~ 'illác'; azon 'ille' ~ 'illác' stb.

Aligha szorul bővebb magyarázatra, hogy e kétféle: adnominális és adverbális használatra egyaránt alkalmas névmási alakulatokat semmiképpen

sem vezethetjük le egymásból. Ezzel szemben ezek kétféle szintaktikai használatát nehézség nélkül vissza tudjuk vezetni egy ősbibb, még differenciálatlan mondatszói (szituátori) funkcióra.

3.1. Mindannyiszor, amikor a névmások — adnominális szintagmák elemeiként — a mondatban értelmezőként szerepelnek, ezt a funkciójukat ősbibb, differenciálatlan, mondatszói használatukból tudjuk levezetni. A névmások értelmezői használatával egy korábbi dolgozatomban már részletesen foglalkoztam (Nyelvtudományi Értekezések 46: 3 — 16), kimutatva, hogy mutatószói képződmények a különféle nyelvekben igen gyakran töltenek be efféle szituátor-szerepet. Oly vogul mondatokban, mint (Munkácsi, Vogul Népköltési Gyűjtemény II, 291) É. *tump ta nānki* 'íme, egy sziget látszik', az értelmezői szerepű *ta* mutató névmás jelentését voltaképpen így lehetne pontosabban érzékeltetni '(az, a) sziget, az (< íme!) látszik', ugyanígy az effélékben is (Munkácsi, i. m. I, 5) É. *Tari-pēs vōrnē ti mini* 'T. most az erdőbe megy' [tkp. 'T., az az erdőbe megy']; vagy (Munkácsi, i. m. III, 539) P. *vuj-anşux ti şöplēs* 'az állatöreg ezzel megengesztelődött' véleményem szerint megfelelőbb tolmácsolásban így hangzanék: 'az állatöreg, az megengesztelődött'.

Mint W. Steinitz osztják népköltési gyűjteményének szövegei is mutatják, a közelebbre mutató *tam* 'ez' jelentésű névmás lényegében véve ugyanilyen szerepben igen gyakori az osztják dalok énekelt szövegében. Egyetlen ilyen 155 soros dalban, a *kattas*—asszony énekében ez a mutatószó a *nāj* 'női szellem' alany után értelmezőként mint szituátor huszonhétszer kerül elő, ilyenformán: (Ostj. Volksdichtung I, 349) *piytijen wōje šunəŋ tiχət | nāj tam šm'sijətem, wurtijen wōje mišə tiχət | nāj tam šm'sijətem* 'In dem an schwarzen Tierfellen reichen Nest | wohne ich Schaitanin, in dem mit roten Tierfellen glücklichen Nest | wohne ich Schaitanin'.

A magyarban az *az* (vagy ritkábban az *ez*) mutatószó szerepelhet névmási értelmezőként. Mind a társalgási és köznyelvben, mind pedig az irodalmi nyelvben gyakori e névmásunknak efféle használata, mint ezt már régen megfigyelték és kimutatták, vö. *a fia, az lusta, de a lánya, az aztán szorgalmas*; vagy akár Arany verseiben is: „*A hegedű . . . az oly csodás: Nem látja ő, de látja más*” (A hegedű); vagy „*Uram, uram, ne félj! László, tudod, nem él, S a gyermek, az fogoly*” (V. László); vagy Mikszáthnál: „*A jó asztal, az örökös kapocs a férj és feleség között*” (idézi: A magyar nyelv értelmező szótára I, 369).

Fentebb említett dolgozatomban részletesen foglalkoztam az efféle magyar szerkezetekkel is. Az ott előadottakat jól ki lehet egészíteni azokkal az adatokkal, amelyeket főleg az iráni s általában az indogermán nyelvek köréből H. Seiler közöl (Relativsatz, Attribut und Apposition. Wiesbaden 1966). Nyilvánvaló ugyanis, hogy végső soron szintén ősi mondatszói, szituátori funkcióra vezethetjük vissza az óind *yád* névmás értelmezői használatát az efféle, Seilertől (i. m. 167) is idézett mondatokban: *etāsām . . . nāma yád gāvām* 'ein Name dieser, nämlich der Kühe' vagy *imām ātmāno 'jijane yád agnīm* 'diesen habe ich aus mir erzeugt, nämlich den Agni', vagy az alábbi, szintén tőle (i. m. 164) idézett avesztai mondatokban a *yač* névmás hasonló használatát: *hācayene puđram yač pourušaspahe* 'ich möge gewinnen den

Sohn, nämlich des Pouruśaspa' vagy *təm idra hamjasānta yať mađrəm spən-təm baēśazəm* 'sie sollen sich an den hier wenden, nämlich an das heilige heilende Wort'. Az effélékben a vonatkozó névmás valójában egész mellékmondatot helyettesít, mely viszonylag független az előtte levő és utána következő mondatrészekről, s eredetét tekintve végső soron szituátor-szerepű mondatciónak tekinthető. Csak így érthetjük meg, miért marad ez a névmás mindvégig semlegesnemű, s hogy alakilag miért nem alkalmazkodik azokhoz a mondatrészekhez, amelyekre utal.

Visszatérve a fentebb idézett vogul példákra, amelyekben a *ti*, ill. *ti* mutató névmások értelmezőként és határozószóként egyaránt felfoghatók, föltehetjük a kérdést, hogy vajon lehet-e ennek másként okát adnunk, mint az említett módon, vagyis úgy, ha fölteszük, hogy ezek előzményei valamikor *ím!*- típusú, szituátor-szerepű mondatciónak voltak, s hogy ennek folytán szintaktikailag kezdetben egyetlen más mondatrészhöz sem kapcsolódtak. Ha ebből a feltevésből indulunk ki, meg tudjuk magyarázni, hogy az efféle mutatószók minden alaki változás nélkül miért válhattak értelmezővé és határozószóvá egyaránt.

4. Ha viszont az efféle mutatószók korábbi szintaktikai önállóságukat elveszítve az igei állítmány vonzáskörébe kerültek, akkor mondatbeli jelentésük az ige jelentéstartalmának megfelelőleg módosult. Ennek alapján válhattak adverbiummal vagy fejlődhettek tárgyá. Hogy hogyan, arról kissé részletesebben is szólnunk kell.

Az értelmezői használatú névmások még megőrizhettek valamit korábbi szintaktikai önállóságukból. A mondatban ugyanis továbbra is szinte önálló mondatciónként szerepelhettek. Ha viszont az ige vonzáskörébe kerültek, mondatbeli kötöttségük sokkal nagyobb fokú lett. Ennek igazolására szolgálhatnak az alábbi osztják mondatok (Reguly – Pápay, *Osztják népköltési gyűjtemény*; idézi Vértés E.: *Acta Linguistica* 12. 177): *jiwəl χāt' muj taťa vānən ulmal, aśl χāt' muj šeta vānna olmal* 'az apja háza ide milyen közel volt, az anyja háza ide milyen közel volt'. Az itt szereplő névmási képződmények: *muj* 'valami' (< *mu-* névmástó + *-j* névmásképző), *taťa* 'ide' (< *ta-* névmástó + **t.* névmásképző), valamint *šeta* 'ide' (< *še-* névmástó + **t.* névmásképző) az efféle szerkezetek föltehető ósuráli előzményeiben mint *ím!*- típusú szituátorok még teljes mondatbeli önállóságot élvezhettek.

Később azonban, amikor az efféle névmási alakulatok előzményei már mint mutató vagy határozatlan névmások 'ez, itt' ~ 'az, ott' ~ 'valami, itt' jelentésben értelmezőként kezdtek csatlakozni az előttük álló névszói alanyhoz, szerepük az volt, hogy az utóbbi jelöltjét (denotátumát) a nyelvi mutató mezőben szituálják. A szituálás ugyanis, esetleg kézzel való rámutatással is kiegészítve, a beszélőt is magában foglaló térben való elhelyezésre szolgál. Mindez szükségképpen egyetlen pillanatban történik, s ezért *p i l l a - n a t n y i* (= *m o m e n t á n*) és sztatikus jellege van. Az értelmezőként használatos névmások mint mutatószók tehát ennek megfelelőleg a (névszói) alany jelöltjére (denotátumára) mindig térbeli és időbeli létezésének pillanatnyi nyugalmi állapotában utalnak.

Mi történik azonban, ha a névmások, szintaktikai önállóságukat föladva, az igei állítmány vonzáskörébe kerülnek? Nyilvánvaló, hogy jelentéstartal-

muk csak addig marad sztatikus jellegű, amíg az őket vonzó igei állítmány a létezést vagy a mozgást a maga pillanatnyiségében jelöli. A rámutatással egybeszővődő nyelvi szituálás gyakorlatilag csupán egyetlen pillanatot vesz igénybe, s egyetlen, meghatározott kis területre összpontosul. A nyelvi szituálás révén létrejövő *itt* és *most* a tér és idő végtelen folyamatosságát megszakítva mint *diszkontinuitás* jelentkezik, olyasféleképpen, ahogyan az ókorban az eleai Zénón, Parmenidész tanítványa, a dialektika egyik kialakítója hirdette. Zénón szerint a repülő nyíl valójában nem is mozog, mivel az érzékelés egy-egy pillanatában voltaképpen mindig nyugalmi állapotban van (vö. Szabó Á.: Acta Antiqua II [1954], 22 skk.).

A névmások jelentése tehát adverbális használatban nagyon közelálló lehet értelmezői használatukban realizálódó jelentésükhöz, de csak addig, amíg a szituálással rögzített tér és idő pillanatnyi megszakíttóságára (diszkontinuitására), punktuális jellegére utalnak. Mivel pedig a nyugalmi állapotnak a jelölésére tudvalevőleg a lokatívusz szolgál, a névmásoknak ilyen minőségben való használata sok rokonságot mutat értelmezőként való használatukkal. Éppen ezért az értelmezői és adverbális használatú névmások alaki elkülönülésére azokban az esetekben van legkevésbé szükség, amikor adverbiumként a nyugalmi állapotra utalnak, vagyis ha lokatívuszként szerepelnek. Ezt azok a fentebb idézett névmási képződmények is igazolják, amelyek változatlan formában értelmezőként és lokatívuszként egyaránt használhatosak.

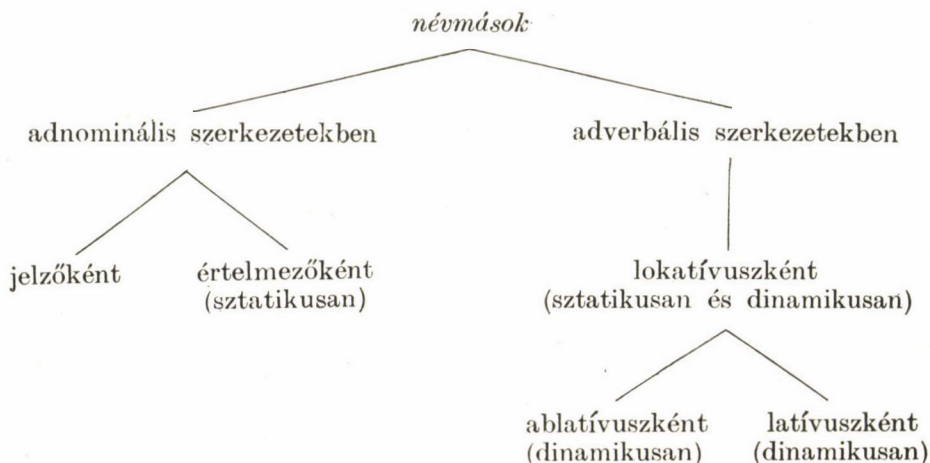
A nyelvi szituálás révén az adverbális használatú névmásokkal kifejezett pillanatnyiség (p u n k t u a l i t á s) mindaddig ellentmondás nélkülnek bizonyul, amíg az őket vonzó igei állítmány a létezést a maga mozdulatlanságában, sztatikus mivoltában jelöli. Ha azonban a $P_{(adv)} + V_{(pr)}$ -típusú adverbális szerkezetekben az ige már nem a pillanatnyi, pusztán létezőt, hanem a maga dinamikus mivoltában a mozgást fejezi ki, jelentéstartalmának ellentmondása, dialektikus jellege nyomban feltárul. Ha ugyanis a mozgást úgy tekintjük, mint Hegel, aki szerint „Sich-Bewegen heißt: an einem Orte s e i n und zu gleicher Zeit auch an demselben Orte n i c h t s e i n ” (Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie. Werke Bd. XIII [2. Aufl.] 296), akkor a maga dinamizmusában szemlélt mozgás f o l y a m a t o s s á g á t (k o n t i n u i t á s á t) mint egymáshoz kapcsolódó diszkontinuitások összegét foghatjuk fel, mivel nyilvánvaló, hogy a végtelen sok diszkontinuitás ily módon való egybeszővődése mozgást eredményez.

Míg tehát a nyelvi mutató mezőben való rögzítés punktuálisában a pusztán létezés pillanatnyi térbeli és időbeli oszthatatlansága jut kifejezésre, a mozgást jelentő ige ezzel szemben szükségképpen már a tér és idő megosztottságára utal. Ha a mozgást mint folyamatot tekintjük, melynek a részekre tagolódó térben kezdőpontja és végpontja van, akkor egyfelől az eltávolodás, másfelől pedig a megadott cél felé való haladás mozzanatát különíthetjük el. Mint ismeretes, az előbbire az ablatívusz, az utóbbira pedig a latívusz utal.

A dialektikus gondolkodás számára a punktuálisában szemlélt mozgás belső ellentmondása mint a tér és idő diszkontinuitásának és kontinuitásának egysége oldódik fel. Ennek megfelelőleg a lokatívuszt dialektikusan mint általános helyhatározó esetet foghatjuk fel, mely mind a sztatikus

létezés helyét, mind pedig a mozgás pillanatnyi pontját egyaránt jelölheti. Ezzel szemben az ablatívusz és a latívusz a mozgásnak dinamikus jellegét juttatja kifejezésre. Mivel azonban a lokatívuszban mind a sztatikus, mind pedig a dinamikus mozzanat egyformán jelen van, végeredményben minden más esetet levezethetünk ebből a még differenciálatlannak tekinthető esetből. A különféle adnominális és adverbális szerkezetekben előkerülő névmások ezek szerint a következő funkcionális megoszlást mutatják:

Ezt a szintaktikai funkciómegoszlást azután az egyes nyelvekben gyakran megfelelő alaki elkülönülés is kíséri. Erre számtalan példát tudnánk idézni. Így például az ósuráli **t.* névmásképzővel alakult névmási fejlemények a különféle uráli nyelvekben minden további alaki differenciálódás nélkül a mondatokban nemcsak alanyként és állítmányként állhatnak, hanem különféle adnominális és adverbális szerkezetek elemei is lehetnek. Ha oly osztják határozószókat, mint a fentebb emlegetett *taŋa* és *šeŋa* a **ts-* ill. *sš-* névmástövek **t.* névmásképzővel alakult származékainak tekintünk, amelyek értelmezőszerű használatban, mutatószóként az alany mellett szituátor-szerepet tölthettek be, akkor további mondatbeli szerepvállalásukat úgy képzelhetjük el, hogy az igei állítmány vonzáskörébe kerülve, már mint adverbiumok 'itt' jelentésű határozószóvá transzformálódtak, anélkül, hogy közben lényegesebb alaki módosulást szenvedtek volna.

Más esetekben viszont a névmások adnominális és adverbális használatára más-más végzések utalnak. Ez az alaki elkülönülés úgy mehetett végbe, hogy az eredetileg még mindenféle szintaktikai helyzetben egyaránt járatos alakváltozatok közül egyes variánsokat csak adnominális, másokat pedig csupán adverbális szerkezetekben kezdtek használni. Föltehetőleg így különültek el egymástól egyfelől a magyar *ez* ~ *az* mutató névmási pár, másfelől pedig az *itt* ~ *ott* határozószói pár ósmagyar előzményei. Ezek közül az *ez*, valamint az *itt* < ómagyar *et(t)* az *e-* közelre, az *az* < ómagyar *oz*, valamint az *ott* < ómagyar *ot(t)* pedig az *o-* távolabbra mutató névmási tőnek **t.* névmásképzővel alakult *et.*, ill. *ot.* származékából vezethető le.

Amikor azonban az utóbbiaknak *ez.*, ill. *oz.* változataik is keletkeztek, önállóan, valamint adnominális szerkezetekben lassanként csak ezeket kezdték használni, míg az *et.* > *itt*, ill. *ot.* > *ott* változatokat adverbiumként illesztették a mondatokba.

5. Ha a lokatívusz kialakulását a fentiek szerint képzeljük el, arra is feleletet tudunk adni, hogy ugyanaz a névmásképző, így pl. a finnugor nyelvekben a **t.* hogyan válhatott egyfelől az elatívusz, ablatívusz vagy a partitívusz, másfelől pedig a latívusz vagy az akkuzatívusz végződésévé. Ez a képzőelem ugyanis, a lokatívusz végződésévé válva, már kezdettől fogva alkalmas volt mind a sztatikus, mind pedig a dinamikus jelleg jelölésére. Mármost olyan adverbális szerkezetekben, amelyekben az igei állítmány a sztatikus mivoltában szemlélt pusztá létezését vagy a mozgásban is elkülöníthető pillanatnyi nyugalmat, ill. a mozgás folyamatosságát jelölte, a határozószóvá lett névmási képződményeknek ezt a végződését lokatívuszragként kezdték fölfogni. Ha viszont az ige a maga dinamizmusában szemlélt mozgást kezdő (*inchoatív*) vagy valamely cél felé tartó (*terminatív*) aspektusában jelölte, ugyanez a végződés az ablatívusz (~ elatívusz ~ partitívusz) ragjává is átértékelődhetett.

A helyviszonyokra utaló névmási határozószók jelentésében világosan kifejeződő irányhármasságot (*hol?* ~ *honnan?* ~ *hova?*) a finnugor nyelvek egyik jellemző sajátosságának szokták tekinteni. Fölteszik, hogy e hármasság már az alapnyelvben is megvolt. Mindamellet A. Kövesi Magda legutóbb (Nyelvtudományi Közlemények 68. 225–247) rámutatott arra, hogy a föltehetőleg már az alapnyelvben meglévő legősibb négy esetrag (**-n*, **-t*, **-k*, **-l*) jelentéstartalmát tekintve eleinte még minden bizonynyal differenciálatlan volt, mivel ezek a beszédhelyzettől és az igei állítmány jelentésétől függően kezdetben még mindhárom irányt jelölhették. Ezt a föltevést a főntebb kifejtettek alapján eléggé megalapozottnak tekinthetjük. Mivel a nyelvi szituálás pontualitásában a főntebbiek szerint a mozgás dinamizmusára jellemző belső ellentmondás szintén kifejezésre jut, a szituátor-szerepű, még differenciálatlan jelentésű ősi névmási határozószók általános helyhatározói jelentéséből mind ablatívuszi, mind pedig latívuszi jelentésüket egyaránt levezethetjük. Az utóbbiak azonban igazában nem egymással, hanem az ősi, differenciálatlan lokatívusszal állnak szemben. Mindezt figyelembe véve nem annyira arról kellene beszélnünk, hogy az említett irányhármasság a finnugor alapnyelvben kezdettől fogva megvolt, hanem inkább arról, hogy a nyelvi mutatómezőben való szituálás fent elemzett ellentmondásossága folytán már eleve adva volt bizonyos bináris oppozíciók lehetősége.

A nyelvi szituálás pillanatnyi jellegét egyik tanulmányában már Lakó György is hangsúlyozta: „Weder der Fragende noch derjenige, der auf das Subjekt der Bewegung hinweist, kann die Bewegung in ihrer zeitlosen Dauer betrachten. Die aussenstehende fragende oder hinweisende Person hebt ein Moment der Bewegung (deren Anfang, Ende oder ein gewisses Stadium) hervor...” (Mémoires de la Société Finno—Ougrienne 98. 232). Ezt a találó megállapítást azonban a fentiek alapján ki kell egészítenünk valamivel. Az a pillanat ugyanis, amit valamely beszédhelyzetben a valami felől tuda-

kozódó vagy valamire rámutató személy kiemel, szükségképpen a nyugalom ellentétét, vagyis a mozgást is magában rejti. Ennek megfelelőleg az általános helyhatározó esetet, vagyis a lokatívuszt nem helyes egyszerűen mint az irányhármasságot kifejező esetek egyikét, hanem sokkal inkább mint valamiféle, még differenciálatlan *ős-eset*et fölfognunk, mely ellentmondásossága folytán mind az ablatívusz, mind pedig a latívusz jelentését is már szükségképpen magában rejti. Így válik érthetővé számunkra, amit A. Gabain mondott az ótörök *-ta* lokatívuszrag jelentésének differenciálatlanságáról: „Der Lokativ war ursprünglich ein ziemlich indifferenter Obliquus mit den Bedeutungen 'an einem Ort, zu einer Zeit', seltener 'an einem Ort, von einem Ort her', 'bis zu einem Ort . . .'. Erst allmählich differenzierte sich der Lokativ vom Ablativ ('von . . . her') und vom Dativ ('nach . . . hin')” (Alttürkische Grammatik. Lipcse 1950². 168).

A nyelvi szituálás által rögzített pillanatnyiség (piktualitás) dialektikus jellege folytán különféle bináris oppozíciók lehetősége van adva. Ezek közül a tárgyeset kialakulásának vizsgálata során az alábbiakat kell kiemelnünk:

a) *K e z d ő* (inchoatív) ~ *f o l y a m a t o s* (duratív).

A pillanatnyiságra utaló *ős-eset*ből ezeket könnyen levezethetjük:

differenciálatlan ős-eset
(sztatikus és dinamikus;
duratív és terminatív)

Ha az igei állítmány a mozgás kezdetét jelöli, a vele szintagmatikus viszonyba kerülő névmási határozószó, ablatívuszként, a kiindulópontira utal. Ha viszont az ige a cselekvés folyamatosságát fejezi ki, a határozószó lokatívuszi szerephez juthat. Ennek megfelelőleg oly névmási határozószók végződése, mint az osztják *çota* és *şita* ablatívusz- vagy lokatívuszragként egyaránt fölfogható, aszerint, hogy a cselekvés kezdőpontjának vagy pillanatnyi helyének jelölőjeként értelmezzük-e, vö. (Steinitz, Ostj. Volksd. I. 69) *çota uwatti çūjem şita uwatı ox kaşman* 'dort und hier rufen Männer, Geld suchend' (= 'der irgendwo rufende Mann ruft hier'), vagyis magyarul 'a valahol hívogató férfi, (ez) itt hívogat', vagy pedig 'a valahonnan szólítogató férfi innen szólítgat'. (Kissé másként: Vértes E.: Acta Linguistica 12. 179).

b) *O s z t a t l a n* (impartitív) ~ *r é s z e k r e b o n t o t t* (partitív). A pillanatnyiségben (piktualitásban), ha a sztatisz jelleget domborodik ki, az osztatlanság mozzanata jut kifejezésre. Ezzel szemben a dinamikus jelleggel együtt szükségképpen a részekre bonthatóság mozzanata kerül előtérbe. Az osztatlanság ugyanakkor a határozottságra, a részekre bontottság

viszont a határozatlanságra is utalhat. A *t. névmásképzőnek ezek alapján ugyanabból a közös előzményből a következő két, egymással szembenálló használatát vezethetjük le:

differenciálatlan használatban
(sztatikus ~ dinamikus)

impartitívusként
(sztatikus, határozott)

partitívusként
(dinamikus, határozatlan)

Ennek megfelelőleg oly, föltehetően ősuráli *t. névmásképzős származékokból, mint *tētš 'ez' ~ *tšts 'az' mind a finn *tätä* ~ *tuota* mutató névmási partitívuszi alakokat, mind pedig a vogul *tētē* 'ez' ~ *tətē* 'az' nominatívuszi alakokat le tudjuk vezetni. Az előbbieket, mint partitívuszokat, a denotátum (= szituátum) oszthatóságára s egyben határozatlanságára, az utóbbiak viszont oszthatatlanságára s ezzel együtt határozottságára utalnak. O. Ikola tehát helyesen állapítja meg, hogy olyan finn mondatokban, mint *venettä näkyy jo* 'a csónakból már látszik egy rész', a -*tä* (< *t.) partitívuszi végződés a grammatikai értelemben vett oszthatóságot jelöli, míg olyan mondatokban, mint *vene näkyy jo* 'a csónak már látszik', a nominatívuszi alak, mint a grammatikai értelemben vett oszthatatlanság kifejezője, a határozott egészre utal (Virittäjä 1957: 297). Mivel a részekre bonthatóság fogalma a mozgás viszonylatában ennek valahonnan való kiindulását is szükségképpen magában foglalja, ebből az következik, hogy a partitívuszi alakok ablatívuszként is szerepelhetnek. Erre számos példát idézhetünk, vö. finn *tätä* ~ *tuota* (mutató névmási partitívuszi alakok), lapp *veštie* 'innen' ~ *vustie* 'onnan' (mutató névmási ablatívuszi alakok). E két eset teljes alaki egyezését már többször megállapították (legújabbban Kövesi M.: Nyelvtudományi Közlemények 68. 242).

c) *D u r a t í v ~ t e r m i n a t í v*. A pillanatnyiségben (punktualitásban) dialektikusan a mozgásnak (cselekvésnek) mind duratív, mind pedig terminatív aspektusa is kifejeződhet. Az erre a differenciálatlanságra utaló, még differenciálatlan ős-esetből egyfelől a lokatívuszt, másfelől pedig a latívuszt és az akkuzatívuszt vezethetjük le, a következőképpen:

differenciálatlan ős-eset
(punktuális)
(sztatikus ~ dinamikus)

kezdő
(inchoatív: ablatívusz)

folyamatos
(duratív: lokatívusz)

Hogy a prosekutívusz és a tranzitívusz segítségével az állítmányi funkciójú igével kifejezett cselekvésnek két különböző aspektusát lehet jelölni, azt már Lakó is felismerte, kimutatva, hogy a permi nyelvekben a prosekutívusz a cselekvés folyamatosságára, a tranzitívusz pedig valamely cél felé való irányulására (terminatív aspektusára) utal (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 98. 242–243).

Hogy az akkuzatívuszt gyakran akkor használjuk, ha a vele egybekapcsolt ige a cselekvés terminatív aspektusára utal, azt már többször megállapították. Ezzel kapcsolatban H. Molnár Ilona olyan mondatpárookra hivatkozott, mint *ás a kertben ~ ássa a kertet; javít a házon ~ javítja a házat*, amelyekben az igék, ha a cselekvés folyamatosságát fejezik ki, határozót vonzanak, ha viszont a cselekvésnek valamely meghatározott célra való irányulását jelölik, tárgyessé válnak (Magyar Nyelv 54. 245). Legújabbban pedig Hadrovics László hangsúlyozta, hogy a cselekvés befejezettségére utaló igekötős igék mellett a magyarban tárgyesetet találunk, míg ugyanezen igéknek igekötő nélküli alakjai, amelyek a cselekvés folyamatosságát jelölik, különféle határozókat vonzanak, vö. *kinevet vkit ~ nevet vkin* (A funkcionális magyar mondatban alapjai 99). Az akkuzatívusszal kifejezett tárgy jelentéstartalmában tehát a cselekvésnek valamely meghatározott célra irányultsága (terminatív aspektusa) fejeződik ki.

Mindebből azonban szükségszerűen következik, hogy az akkuzatívuszt nem származtathatjuk közvetlenül a lokatívuszból, mint ezt többen is megkísérelték, hanem az akkuzatívuszt és a lokatívuszt is, a többi függő esettel együtt, egy még differenciálatlan őszesetből kell levezetnünk.

Ha a fentebb kifejtetteket figyelembe vesszük, megállapíthatjuk, hogy a magyar *-t* tárgyragnak az egyes finnugor nyelvek esetragjaival jóval szorosabb kapcsolata van, mint eddig hittük. A finn *ken* 'ki?', valamint a *mikä* 'mi?' kérdőnévmásoknak bizonyos körülmények között a tárgy jelölésére is használatos partitívuszi alakjai (*ketä ~ mitä*) végső soron egyeztetethetők a megfelelő magyar kérdőnévmások tárgyesetével (*kit? ~ mit?*), mivel ezek végső soron úgy tekinthetők, mint a **kš-*, ill. **mš-* ősuráli kérdő névmási tövek *t. névmásképzős alakjainak más-más módon továbbfejlődött közös előzményei. Mindezek a névmástövek, amelyekhez még a finn *tätä, tuota, sitä* partitívuszi alakok **tš-* ~ **ts-* ~ **sš-* mutató névmási töveit is sorolhatjuk, ezek szerint úgy foghatók föl, mint a finnugor nyelvek *t. esetragjának legősibb hordozói. Analogikusan, különféle értelmezős és egyéb szerkezetekben kapcsolódhatott azután ez az esetrag egyéb névmások, valamint a névszók tövéhez is, vö. a finn *meidät* 'minket', *teidät* 'titeket', *heidät* 'öket', valamint az ezek analógiájára létrejött egyszámú *minut* 'engemet', *sinut* 'tégedet', *hänet* 'öt', másfelől a magyar *öt, ezt* (< ómagyar *ezüt*), *azt* (< ómagyar *ozut*) névmási alakokat, valamint az *öt, a fiüt ~ ezt* [,] *a házat ~ azt* [,] *a fát* féle szerkezeteket, amelyekben a *-t* tárgyrag mind a névmások, mind pedig a névszók tövéhez egyaránt hozzátapad.

Ezek szerint a magyar *-t* tárgyragot nem a *-t* lokatívuszragból kell levezetnünk, hanem ezek mindegyikét egy ősuráli *t. névmásképzőből kell származtatnunk. Azok az ősuráli névmási fejlemények, amelyek különféle névmástövekből ezzel a névmásképzővel alakultak, önálló mondatyszókból adverbális szerkezetek elemeivé válva bizonyos igék mellett *itt ~ ott* típusú

határozószókká adaptálódtak. Az ilyen esetekben *-t* végződésük lokatívuszraggá fejlődött. Ha viszont az ilyen alakulatok a cselekvésnek valamely célra való irányulását jelölő igék vonzáskörébe kerültek, a beszélők *-t* végződésüket tárgyragként kezdték fölfogni. Az így elkülönülő *-t* lokatívuszrag, ill. tárgyrag azután, a komplementaritás fentebb kifejtett elvének alapján, különféle értelmezős szerkezetekben más névmási, valamint különféle névszói tövekre is átterjedhetett, vö. egyfelől *itt, lent; ott, fent; itt, a hegy alatt; ott, a fa mellett; itt, Pécssett; ott, Győrött*, másfelől *valakit, mégpedig tégedet, a testvéremet; valamit, mégpedig azt, a fát* stb. Az *ott pihen ~ lent vár ~ helyt áll ~ Győrött lakik*-féle kapcsolatokban helyhatározóként szereplő mondatrészek *-t* lokatívuszragjából tehát közvetlenül semmiképpen sem vezethetjük le az *öt várja ~ azt keresi ~ fát vág*-féle kapcsolatokban tárgyként szereplő mondatrészek *-t* akkuzatívuszragját, hanem e ragokat a *-t* végződésű s fentebb jellemzett, differenciálatlan *ös*-esetből származtathatjuk.

6. Hasonlóképpen magyarázhatjuk az uráli, valamint az indogermán nyelvek *-m* akkuzatívuszragjának létrejöttét is. Mint az alábbiakból kitétnik, e ragok legősibb hordozói is minden bizonnyal különféle (kérdő és mutató) névmási tövek voltak, amelyekhez e ragok előzményei eredetileg névmásképzőként járultak. Az így létrejött névmási alakulatok azután, föltehetőleg szituátor-szerepű mondatszóból, egyfelől értelmezővé, másfelől pedig, adverbális használatban, különféle névmási határozószókká, ill. névmási tárggyá adaptálódtak. Ez a folyamat is minden bizonnyal különféle bináris oppozíciók létrejöttével járt együtt.

Az ősuráli **-m*. névmásképzőt számos kérdő és mutató névmási tövön is megtalálhatjuk, vö. finn **kum-*: *kumpi* 'melyik a kettő közül'; mord. E. *kodamo*, M. *kodamä* 'milyen, melyik'; cser. *kum-*: *kumbalke* 'hová?'; finn *tämä* 'ez itt' ~ *nämä* 'ezek itt'; mord. **tom-*: E. *tombaŕe*, M. *tombal'ë* 'a másik oldalon'; cser. **tem-* ~ **tum-*: *tembalke* 'közelebb' ~ *tumba'k* 'oda'; vog. *tim-* ~ *täm-* | *tam-*: *tim-khar* 'ilyen' ~ *täml'ëñ* 'olyan', *tämëñ* 'olyan'; osztj. *tam(i)* 'ez itt' ~ *tom(i)* 'az ott'; szölkup *tam* 'ez'; finn (nyelvjárási) *semä* 'ő, az'; osztj. *šim-*: *šimäs* 'olyan'; m. *ím, em-* ~ *ám, am-* stb. (vö. Lehtisalo: Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 72. 387–388). Ezek közül némelyek, mint az osztj. *tam* ~ *tom*, valamint a m. *ím* mindmáig járatosak mondatszóként is, mint azt fentebb láttuk. Föltehető, hogy valamikor a hasonlóan képzett többi névmás is gyakran ellátott ilyesféle funkciót. Ha azonban az effélék az igei állítmány vonzáskörébe kerülve különféle adverbális szintagmák elemeivé váltak, az ige jelentésétől függően különféle grammatikai jelentéssel telítődhettek. Így válhatott azután *-m* végződésük egyfelől az esszívuszragjává, vö. vog. *χum, khum* 'hogyan?', másfelől pedig a tárgyeset (akkuzatívusz) jelölőjévé, vö. finn *tämä* 'ezt', *nämä* 'ezeket', osztj. *tam(i)* 'ezt': (Pápay, Osztják népköltési gyűjtemény 157) *tam anŕ vanilem* 'ilyesmit még nem láttam' (uo. 178), *tämi uēlda másł* 'ezt meg kell ölni' (idézi Vértes E., OstjPron. 106, 108). Ha az utóbbi adatokat figyelembe vesszük, az uráli **-m*. tárgyrag használatára még az osztjából is tudunk példákat idézni.

Némelyek az uráli *-m* tárgyragot az 1. sz. 1. személyű *-m* birtokjelből

származtatják (vö. Mészöly: Nyelvtudományi Közlemények 51. 3; Tauli: Ural—Altäische Jahrbücher 24. 3—4 : 28—29). Ezt a származtatást azonban mások már korábban is elvetették (vö. Liimola: Journal de la Société Finno—Ougrienne 57/1. : 25 kk.). Ezzel szemben komoly figyelmet érdemel Ravila magyarázata, amely szerint ez a végződés az *-m. denominális névszóképzővel egyeztethető (Virittäjä 1945 : 158). Ezt a felfogást összhangba lehet hozni fenti magyarázattal. Ha ugyanis abból indulunk ki, hogy az uráli *-m. képző legősibb hordozói is a fentebb tárgyalt (kérdő és mutató) névmási tövek voltak, akkor föltehetjük, hogy ez a képzőelem analogikusan olyan értelmezős szerkezetekben terjedhetett át a névszótövekre is, amelyeknek egyik elemük egy-egy ilyen, *-m. névmásképzővel ellátott névmás volt, vö. m. *im* (~ *eme*) *orom* (< *oro* + *m*), finn *tämä seinämä* 'ez a hegyfal' (vö. *seinä* 'fal'). Ha ezt figyelembe vesszük, mind az uráli *-m. tárgyragot, mind pedig az uráli *-m. denominális névszóképzőt közös előzményekből vezethetjük le.

7. Bizonyos jelekből arra következtethetünk, hogy a föltehetőleg már az indogermán alapnyelvben létrejött -m akkuzatívuszrag legősibb hordozói szintén a különféle névmási tövek voltak. Ismeretes, hogy a lat. *is* hímnemű mutatónévmás legősibb akkuzatívusza *im* ~ *em* alakú volt, amellyel a szintén hímnemű óind *imám*, óperzsa *imam* 'aszt' jelentésű tárgyragos névmási alakok bővítetlen *im- előzményét, továbbá a ciprusi gör. *iv* < *im 'eum, eam' jelentésű névmási fejleményt szokták egyeztetni. Talán a gót *ina* 'ihn' is ezekhez sorolható, ha elfogadjuk, hogy egy idg. *imom alakból elhasonulással keletkezett. Mindezek alapján jogosan hihetjük, hogy egy *is mutatónévmási fejlemény már az indogermán alapnyelvben is megvolt, s hogy ennek akkuzatívusza *im (< *i + *m*) lehetett. Ugyanígy joggal tehető föl egy ennek megfelelő idg. *kwis kérdőnévmás is, mellyel élőlények (személyek) felől tudakozódhattak, vö. lat. *quis*, akk. *quem* ~ hett. *kwis*, akk. *kwīn* ~ gör. *τίς*, akk. *τίνα* 'ki' ~ 'kit'. A fentebb kifejtettek alapján indokolt lehet az a föltevésünk, hogy az idg. -m akkuzatívuszi végződés legelőször efféle névmási fejleményeken alakulhatott ki, lényegében olyanformán, mint az uráli -m tárgyrag is, mellyel egyébként már többen rokonították is. Hogy ez a kapcsolatteremtés mennyiben helyénvaló, az igen bonyolult kérdés, melynek bogozgatása nem lehetett a jelen dolgozat föladata.

Ha elvben elfogadjuk, hogy az idg. -m tárgyrag ilyenféleképpen, vagyis először egyes névmástöveken keletkezhetett, a névszókra való átterjedése föltehetőleg szintén értelmezős szerkezetekben ment végbe, vö. lat. *eum*, *servum* 'aszt, a rabszolgát', óind *imám*, *vřkam* 'aszt, a farkast' stb.

Ez a magyarázatunk lényegében véve összhangban áll J. Kuryłowiczéval. A lengyel tudós felfogása szerint az idg. alapnyelvig visszanyúló -s nominatívuszi végződés legősibb hordozói is minden bizonnyal egyes névmástövek voltak, s e szuffixum csak ezekről terjedt át az egyes, élőket jelölő névszótövekre is: „Our contention is that the -s- nominative has existed in the pronoun before its spread in the animate nouns” (The inflectional categories of indoeuropean. Heidelberg 1964. 209). Ezek után kissé meglepő, hogy Kuryłowicz az -m tárgyrag kialakulását már nem köti e névmástövekhez, hanem úgy képzei, hogy ez a végződés az élőt jelölő névszók és névmások végén

egyszerre jelenhetett meg: „On the other hand, the *-m* of the acc. has originated both in animate nouns and pronouns, indiscriminately” (uo.). Mivel e megállapítását bővebben nem indokolja, nem tudhatjuk, hogy ez utóbbi kijelentés hogyan hozható összhangba az előbbivel. Véleményem szerint helyesebb, ha az idg. *-m* tárgyrag legősibb hordozóinak is az egyes (kérdő és mutató) névmási töveket tartjuk.

7.1. Ha a lat. *tum* 'akkor', *cum*, *quum* 'amikor', *tam* 'annyira', *num* 'vajjon', a gör. *vñv* 'most', továbbá az or. *μαμ*, óbolg. *tamo* 'ott' stb. kötőszókat, ill. adverbiumokat különféle névmási tövek *-m* szuffixummal ellátott fejleményeinek tekintjük, akkor ezek idg. előzményeit szintén olyan mondatzószerű, szituátor-szerepű ősi képződményeknek képzelhetjük, amelyek a később tárggyá átértékelődött lat. *eum*, *quem*-féle névmási alakulatok idg. előzményeivel rokoníthatók. E párhuzamos fejlődés pedig bizvást egybevethető a m. *ím*, *ám* vagy az osztj. *tam* ~ *tom*-féle képződmények különféle mondatbeli adaptációjával, ill. transzformációjával.

8. Ha a tárgyat a fentebbiek figyelembevételével próbáljuk elhelyezni a mondatrészek rendszerében, fölöslegesnek és szükségtelennek találjuk az ún. grammatikai eseteknek (a nominatívusznak, akkuzatívusznak és genitívusznak) a többivel mint lokális esettel való éles szembeállítását. Mindezeket a függő eseteket ugyanis egy olyan, még differenciálatlan ős-esetből vezethetjük le, amelynek fejleményei az igei állítmány jelentésétől meghatározott bináris oppozíciós párokban különültek el egymástól. Maga a tárgy is ennek a sokrétű folyamatnak a során alakulhatott ki.

*Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék,
Budapest*

A mondattan tipológiai megközelítése

Elöljáróban meg kell jegyeznünk, hogy a következőkben nem egy egyéni mondattani koncepciót szándékozunk kifejteni, csak a mondattan tipológiai megközelítését illusztráljuk. A kötet jellegének megfelelően több figyelmet fordítunk az általános kérdésekre, az univerzálékra, a típusra (1.), majd szűkítve a problematikát a mondattani tipológia néhány elméleti kérdéséről szólunk (2.1.), ezután tovább szűkítve és konkretizálva vizsgálatunkat a szórendi tipológiáról írunk (2.2.), a konkrét nyelvi elemzésre csak példákat adunk, és említést teszünk a nyelvoktatásban történő alkalmazásról is (3.). Tanulmányunkat kiegészíti egy másik munkánk (Bevezetés a mondattani tipológiába. Bp. 1972.), amelyben az arány éppen fordított: részletesen írunk a konkrét nyelvek (magyar, orosz, angol) szórendi tipológiai elemzéséről, amelyet a 3. pontban csak érintünk, s röviden teszünk csak említést az 1. és 2. pontban részletesebben elemzett elméleti és tipológiai kérdésekről, viszont a szórendi tipológia olyan kérdéseit is elemezzük, amelyről itt nem szóltunk (pl. négytagú és a hiányos mondatok szórendje, a határozottság szerepe), sőt foglalkozunk az esettani tipológiával is.

1. A tipológia általános kérdései

1.1. Univerzális elemek és struktúrák a mondattanban és a szemantikában

Az univerzálék több szempontból elemezhetők, s körük ennek megfelelően határozható meg. A marxista filozófia szempontjából univerzáléknak csak azok a törvényszerűségek tekinthetők, amelyek érvényességi köre olyan értelemben egyetemes, hogy mind a természetre, mind a társadalomra kiterjed; ilyenek a dialektika egyetemes törvényei. A nyelvészet szempontjából azonban univerzális az is, ami az emberi nyelvre általában érvényes. Az emberi nyelvben, amely bonyolult struktúra-rendszert alkot, vannak egyetemes elemek, amelyek minden nyelvben megtalálhatók. Ezek megállapítása bizonyos szempontból triviális, mert minden nyelvben megvannak, mindenki ismeri őket, más szempontból nem az: ugyanis számos elemről nem evidens egyetemessége, ill. nem egyetemes volta. Így a szó-

fajokból csak a főnév, ige és névmás univerzális, minden nyelvben fellelhető. E három szófajt a szemantikai jegyek bizonyos halmazai jellemzik, amelyek mondattani szempontból is relevánsak. Nem kikutatott azonban, hogy pontosan melyek például a főnév mondattani szempontból releváns egyetemes szemantikai jegyei (szóba jöhetnek ilyenek, mint a „konkrét”, „élő”, „elvon”, az első kettő jellemzi a *kutya*, a harmadik a *fogalom* főnevet), s ezek milyen viszonyban állnak egymással. Az ige szemantikai-szintaktikai jegyei, pl. „akció” (vagy cselekvés) stb., még problematikusabbak, s a névmáséi sincsenek kellően tisztázva (ilyen pl. a „határozott”, amely jellemzi a kijelölő szerepű mutatónévmást, személynévmást, pl. *az (a), te*). A szófajok szintaktikailag egyetemesen releváns szemantikai jegyeinek megállapítása természetesen összekapcsolódik a jegyek rendszerének vizsgálatával, szintaktikai szerepük elemzésével. S ez teszi rendkívül bonyolulttá, de egyúttal érdekessé problematikájukat.

Az egyetemes jegyekkel rendelkező univerzális szófajok tulajdonképpen nem egyszerű elemei a nyelvi struktúrának, hanem olyanok, amelyek önmagukban már bizonyos struktúrát alkotnak. Mint nyelvi jelek összetettek, sajátos szemantikai struktúrájuk van, de a mondattan alapvető egyetemes struktúrája: a mondat szempontjából elemek. Nemcsak az egyetemes mondattani elemeket kifejező szófajok száma csekély, a mondattani struktúrákról is az állapítható meg, hogy kevés köztük az egyetemes, így a különböző mellékmondatok, igeneves szerkezetek csak a nyelvek egy részére jellemzők. Minden nyelv felszíni szerkezetében, de nem mindegyik mondatban, megtalálható az igei csoport, amelyet a domináns ige és a lehetséges főnévi bővítmény alkot, s a főnévi csoport, amelynek magva a főnév, s egyetemesen járulhat hozzá kijelölő névmás, vagyis az egyetemes szófajok a mondaton belül részstruktúrák magvát alkotják.

A mondat belső struktúrájának leírása már igen vitás kérdés. Az a felfogás, hogy a mondat összetett struktúra, amelyben van egy alap vagy mélystruktúra s egy belőle derivált felszíni struktúra, nem tekinthető jelenleg egyetemesen elfogadottnak, de a tipológia aligha lehet meg ilyen vagy ennek megfelelő feltevés nélkül. A mondat mélystruktúrája e szerint egyetemes, s áll egyetemes szófajokból, ezek univerzálisan lehetséges kapcsolataiból, amelynek felfogása és ábrázolása már különböző (pl. Chomsky-nál, Fillmore-nál). Ebből formális univerzálénak számított művelettel, transzformációval lesz felszíni szerkezet, amely azonban már minden nyelvben másként realizálódik.

Helyénvaló lenne egy példa az elmondottak szemléltetésére, bár ha úgy akarjuk bemutatni, hogy a prezentáció általánosan elfogadott legyen, nem is könnyű feladatra vállalkozunk. Az a tény, hogy „ez a fiú eszik (egy) almát” olyan mondattal fejezhető ki, amelyben megvan a három egyetemes szófaj: ige (*eszi*), főnév (*fiú, alma*) és névmás, példánkban mutató névmás [*ez (a)*]. Mindegyiknek megvannak a maga sajátos jegyei: az igéé „akció”, azaz cselekvést jelöl, a *fiú* főnév „konkrét”, „élő”, az *alma* „konkrét”, „nem élő”, a névmás *ez (a)* „határozott” jegyű. Ezek a jegyek a denotátumok valós tulajdonságaival, ill. névmás esetén a közlési situációval, a közlés előzményével kapcsolatosak, s feltehetően minden nyelv felszíni szerkezetében valamilyen formában relevánsak lesznek. Amikor azonban

ebből a négy elemből egy mondat-struktúrát hozunk létre, amelynek különböző közlési funkciói lehetnek, az elemeket olyan rendbe helyezzük el, amely függ a közlési szándékunktól: *Ez a fiú eszik egy almát. Az almát ez a fiú eszi.* stb., így az adott példában az első variáns neutrális, alapszórendű közlés, a második szövegtől függő és emfatikus. A mondat elemeinek közlési szempontú rendezését végzi a téma és a réma szerinti elemzés, amely a felszíni szerkezetet veszi szemügyre, ennek a típusait és egyetemes szabályait elemzi. Mivel ez lesz a **2.** és **3.** fejezet alaptémája, vele most nem foglalkozunk.

A rendezési szabályokkal azonban nem merül ki a felszíni szerkezet problematikája: a téma és a réma szabályainak figyelembevételével, de az alaktani eszközökre (ragok, partikulák stb.) tekintettel állapíthatók meg a felszíni mondatrészek, példánknál maradvá, *ez a fiú* alany, amely elsődlegesen a mondat témája, s nominatív nyelvekben alanyesetben áll, *eszik* állítmány, amely a nyelv típusától függően állhat mind a témában, mind a rémában, [*egy*] *almát* tárgy, amely a mondat rémájába kerül, s nominatív nyelvekben accusativusban áll. Maguk a mondatrészek egyetemesek, de kijelölésükre nincsenek egyetemes szabályok, s zavaróak az egyes nyelvek grammatikáinak különböző konvenciói is (pl. a magyar nyelvtanban mások a határozók, mint az angolban). Az alapvető ok azonban az, hogy a felszíni szerkezet olyan tényezőivel kell számolni a mondatrészek kijelölésénél, amelyek nem egyetemesek, s még típuszabályokba sincsenek foglalva.

A mélyszerkezet és a felszíni szerkezet kapcsolatára több fény derül, ha feltételezzük, hogy vannak olyan egyetemes jegyek, amelyek a főnevet nem állandóan jellemzik, csak az adott közlésben érvényesek rá: példánknál maradvá: (*ez a*) *fiú* „aktív” részt vesz a cselekvésben, az *almát* viszont „nem aktív” szerepű, rá irányul a cselekvés. Az „aktív”, „élő” jegyű főnév, az ágens (*ez a fiú*), egyetemesen a mondat elsődleges témájaként szokott szerepelni, s alany; a „nem aktív”, „nem élő”, objektum (*egy almát*), a rémába kerül mint tárgy (lásd példánkat). Az „akció” jegy olyan cselekvést jelöl, amelynek van, ill. lehet aktív résztvevője, ágense. Ez a közlési szempontú valóságálemzés eredménye, és további vizsgálatra szorul, amelynek során tisztázni kell mondattani implikációit. Az eddigiekben szó volt a mondattani struktúra egyetemes elemeiről (szófajok s jegyeik), az egyetemes részstruktúrákról, amelyek megállapíthatók a domináns szófaj (igei és főnévi csoport) s a közlési funkció szerint (téma, réma) s a közlési funkció és alaki kifejezés együttes szempontja alapján (mondatrészek). Feltételezhetők sajátos közlési, ill. közlési és valóságábrázoló jegyek is (pl. „akció”). A felszíni szerkezet „alaki” komponense, az alaktan és fonológia sajátos struktúrával rendelkezik, amelynek elemzése nem célunk. Itt csak arra szeretnénk rámutatni, hogy a felszíni alaktani esetrendszer szorosan kapcsolódik a mondattani szerkezethez. Amikről eddig szó volt, csupán egyetemes elemek és struktúrák, ill. részstruktúrák, amelyek egyetemes megléte állítható: minden nyelvben megvannak. Megállapításuk olyan értelemben nem triviális, hogy nem mindegyik szófajról, szófaji jegyről köztudott, hogy egyetemes-e vagy sem. Az univerzálék feladata azonban elsősorban a strukturális összefüggések megállapítása lesz, ez tárja föl az egyes nyelvi struktúrák belső összefüggéseit s a különböző struktúrák kapcsolatát.

A generatív grammatika hagyományos változatának egyetemes érvényű átírási szabályai a mondattani struktúra és részstruktúrái, ill. ennek elemei közötti egyetemes viszonyokat mutatják, pl. $S \rightarrow NP + VP$, azaz a mondatstruktúra felbontható egy főnévi csoportra és egy igei csoportra, mint két részstruktúrára, amelyek a mondat elemekre bonthatók: $NP \rightarrow Det + N$, $VP \rightarrow V + NP$, és ez az $NP \rightarrow Det + N$. (A szabályok lehetővé teszik a zéróelemet is.) Ezeknél a szabályoknál a probléma nem egyetemeségükkel kapcsolatban merül fel, hanem magyarázó erejüket illetően — mutatis mutandis — ugyanaz mondható róluk, mint a fent megállapított univerzális elemekről: nem triviálisak, de nem is elég tartalmasak. Az adott ágazatás hiányossága egyébként a modális komponens figyelmen kívül hagyása is, amely mostoha gyerek a generatív nyelvelírásban. A felszíni szerkezetben az egyetemes szófajokkal egyetemes műveletek végezhetőek, pl. igéből a transzformáció során főnév lesz, s problematikus, hogy minden nyelvben lehetséges-e ilyen átalakítás. Föltehetően minden nyelvben van deverbális, cselekvést jelentő főnév (pl. *ír* és *írás*), amely igéből jött létre, viszont igen kevésbé ismert, milyen más szófajváltó képzés egyetemes. (Sajátos probléma például a melléknév tipológiája.)

A fentiekben a nyelvemben s ott is a mondattanban néztünk körül egyetemes elemeket és struktúrákat keresve. A mondattan a közlési elemzés egy aspektusa csupán, amely a jelek kapcsolódási szabályait vizsgálja. A jeleknek a jelölt valóságához való viszonyítása során a szemantikában is fellelhetőek egyetemes jelenségek. Így Ullmann István egyik tanulmánya a szemantikai univerzálék körében foglalkozik a nyelvi jel és a denotátum közötti egyetemesen lehetséges motivált és motiválatlan szavakkal s ezek fajtáival. Megállapításai nem támaszkodnak nagyobb számú nyelv rendszer elemzésére, de joggal feltételezhető, hogy a motiváció, legalábbis a hangtanilag motivált, hangfestő szavakat (pl. *susog*) s az ilyen szempontból motiválatlan szókat (pl. *szék*) illetően egyetemes jelenség: minden nyelvben vannak motivált és motiválatlan lexémák. Ugyancsak minden nyelvben fellelhető a szinonímia, a poliszémia és a homonímia jelensége, vagyis két szónak lehet rokon jelentése, egy szónak lehet több jelentése, s azonos hangalakú szavaknak lehet egészen más jelentésük. Ezek a jelölés egyetemesen lehetséges módjai. Egyetemeségük aligha szorul bizonyításra, hiszen közismert jelenségekről van szó, s ha valamely nyelvben nem lennének érvényesek, valószínűleg már fölfigyeltek volna rá. Elterjedtségük fokának mérése és lehetséges kapcsolatuk elemzése Ullmann szerint lehetővé teszi a nyelvek tipológiai osztályozását. Bár minden bizonnyal igaza van, tudomásunk szerint még senki sem vállalkozott e lehetőség kiaknázására (vö. Ullmann).

Bizonyos párhuzam kínálkozna a szemantikai és az alaktani tipológia között. Itt nemcsak arról van szó, hogy a grammatikai elemek körében is lehet szinonímia, poliszémia és homonímia, hanem arról is, hogy a poliszemiának megkülönböztetett fontossága van a morfológiai osztályozásban: az agglutinálás alapvetően egyjelentésű, a flektálás többjelentésű nyelvtani elemekkel operál (pl. a magyar *-k*, mint a többesszám jele, s az orosz *-y*, mint a nőnemű főnevek többes számának és alanyeseténck jelölője: *halak* és *ryby*). A lexikai és grammatikai jelek különbözőségéből következően

ugyanazon egyetemes jelölési módnak a realizációja igen sok sajátos problémát vet föl, amelyek megérnék a vizsgálatot.

Az univerzálék vizsgálata sajnos nem folytatódott, s nem került sor az Ullmann Istvántól javasolt kutatásokra, de ugyanazon kötet másik cikkében az U. Weinreichtől körvonalazott szemiotikai igényű általános szemantikai elemzés is törzében maradt (Weinreich).

Az Ullmann Istvántól javasolt elemzés, akár a morfológiai tipológia — mint lentebb meglátjuk —, empirikus általánosításokhoz vezet még akkor is, ha kvantitatív elemzéssel párosul. A hatvanas években a nyelvtudomány fejlődése előtérbe hozta az elméleti igényű kutatásokat, s az empirikus kezdeményezések nem találtak folytatókra. Az elméleti kutatás pedig a mondattan terén valósult meg, amely így különös fontosságra tett szert. Valószínűleg ez nem tudománytörténeti véletlen: a nyelvi jelek összekapcsolása során jön létre maga a konkrét közlés, s ennek elemzése vált a nyelvtudomány elengedhetetlenül fontos feladatává. Bármennyire is maga a közlés a nyelv funkcionálásának központi aktusa, egyre inkább érezhető annak a következménye, hogy a szemantika egyetemes törvényszerűségeinek elemzése egy helyben topog. Ez érezteti hatását magában a szintaktikai elemzésben, de egy teljesebb nyelvelmélet kiteljesülését is akadályozza a szemantikai komponens kidolgozatlansága.

A nyelvelmélet feladata lenne tanulmányozni, hogy a nyelv különböző részterületein megfigyelt univerzálék összekapcsolhatók-e, s ha igen, hogyan. Nem világos az sem, hogy például a szemantikában lehetségesek-e olyan típusszabályok, mint a mondattanban, ahol egy egyetemes mélyszerkezeti kategóriának több felszíni szerkezeti típus realizációja lehetséges (pl. az ágens kifejeződhet nom.-szal vagy ergatívusszal a magyarban, ill. a grúzban), avagy a szemantikában az egyes nyelvek csak mennyiségi mutatókkal jellemezhetők: például úgy, hogy a poliszémia, a homonímia ennyi és ennyi százaléku. A nyelvtipológia vizsgálata, az univerzális és típusszabályok elemzése csak akkor gyümölcsöző, ha a nyelvi struktúrák elemzésével párosul. Ez lesz a továbbiakban egyik legfontosabb mondanivalónk, s a szemantikai tipológia is csak akkor alakulhat ki, ha a szemantikai struktúrákat ki sikerül tapintanunk, ekkor válhat mai értelemben vett elméletté.

Egy jövőendő kidolgozott szemantikai komponens tartalmazó nyelvelméletben világossá válik a szemantikai univerzálék helye a szemantikai struktúrában s ennek kapcsolata a mondattani struktúrával. Kellően nem rendezett ismereteinkre támaszkodva csupán, az a benyomásunk, hogy a szemantikai komponens nem pusztán interpretáló szerepű lesz, s ebben a generatív grammatika szemantikai irányzatának oldalán van az igazság. Még nem áll rendelkezésünkre megfelelően kidolgozott alternatív megoldás, bármilyen lényegesek legyenek is a szemantikai mélyszerkezeti vizsgálatok céljukat tekintve (pl. Zolkovskij—Melčuk). Mindenesetre érdemes volna szemügyre venni a Zsolkovszkijtől és Melesuktól javasolt szemantikai operációkat abból a szempontból, mennyire tekinthetők egyetemeseknek, s mi a viszonyuk a mondattani univerzálékhoz.

1.2. Egyetemes összefüggések a nyelvi struktúrában

A törvényszerűségek sajátos válfaját alkotják a nyelvi struktúra, mint akármely más struktúra, belső összefüggései, amelyek fennállhatnak mind egyazon struktúra elemei között, mind különböző struktúrák elemei között. (A struktúrák elemei természetesen maguk is sajátos struktúrákat alkothatnak.) A Greenbergtől megállapított univerzálék éppen ilyen természetűek.

Ezek nem azt állítják, hogy minden nyelvi struktúrában kötelezően létezik valamely elem, pl. „Minden nyelvben van ige”, hanem azt, hogy minden nyelvben, amelyben van bizonyos elem, ill. részstruktúra, van más elem, ill. részstruktúra is, pl. 13. univerzálé (Greenberg [1963] 66): „Ha a főnévi tárgy mindig megelőzi az igét, akkor a főigének alárendelt igei alakok is megelőzik.” Míg az első fajta univerzális megállapítás, amelyről az előző fejezetben volt szó, minden nyelvre vonatkozik, ez utóbbi, az úgynevezett implikációs univerzálé, nem minden nyelv szempontjából releváns, de az összefüggés egyetemes, ahol az előzmény megvan, a következmény is fel-lelhető, azaz ha a tárgy a mondatban megelőzi az igét, az összetett igei állítmányban az alárendelt ige megelőzi a főigét.

Az univerzálék logikai kérdéseivel nem óhajtunk foglalkozni, csak azt jegyezzük meg, hogy minden univerzálé kötelezően tartalmaz univerzális kvantort, s az elemzendő nyelvi univerzálék gyakran egzisztenciális kvantorral is rendelkeznek. (Az univerzális törvényszerűségek tudománytani kérdéseit illetően lásd Nagel 47 kk., Greenberg univerzáléinak logikai formalizálását lásd Uspenskij [1963]). Greenberg univerzáléinak között szerepelnek olyanok, amelyekben nem egyetemesen érvényesül a következmény, pl. 18. univerzálé (ez és az alábbiak l. Greenberg [1963] 63 kk.): „Ha a deskriptív melléknévi jelző megelőzi a főnevet, a mutató névmási és számjelző, a véletlennél sokkal nagyobb gyakorisággal, ugyanezt teszi.” (Ez történik pl. a magyarban.)

A következmény statisztikai átlagként való érvényesülése természetesen csökkenti az univerzálé érvényességét, de a szórend terén a statisztikailag érvényesülő törvényszerűségek okvetlen számításba veendőek, mert ezek a szórendi struktúrákra jellemzők. A Greenberg-féle implikációs univerzálék kétségtelenül új állomást jelentettek a tipológiai kutatásban, mert ezek voltak az első egyetemes mondattani törvényszerűségek, amelyeket sikerült megállapítani az olyan szórendi struktúrák között, mint a mondatrend, pontosabban a mondat propozitumának (azaz a modális elemek nélküli részének) a rendje és a főnévi csoportnak, az összetett igei állítmánynak, a propozitum és a modális elemek szórendje és a szó morfémainak rendje között. Az univerzálék zöme valamely szórendi struktúra típuszabályát, ill. alszabályát kapcsolja össze más struktúra vagy struktúrák hasonló szabályával, pl. az 5. univerzálé: „Ha valamely nyelvben SOV a domináns szórend, és a genitivus követi a birtokszót, akkor a melléknév szintén követi a főnevet.”

Máskor egy szórendi struktúrát alkotó szabályok kapcsolódnak össze, pl. a 6. univerzálé: „Minden nyelv, amelyben VSO a domináns szórend, van SVO szórend is, mint alternatív vagy az egyedüli alternatív alapszórend.”

Az univerzális összefüggések mögött Greenbergnél azonban valahogyan háttérbe szorultak maguk a struktúrák, amelyek részeinek belső vagy egymás közötti kapcsolatával foglalkoztak az univerzálék. Bár cikke végén Greenberg igyekezett megtalálni azokat az elveket, amelyek magyarázzák az univerzálékat.

A hatvanas évek második felét a mélyszerkezet felfedezésének láza uralta, s mivel a Greenbergi univerzálék a felszíni szerkezetre vonatkoztak, s nem is voltak egyelőre beilleszthetők a születő elméleti konstrukciókba, a mondattani vizsgálatban háttérbe szorultak. Ennek azonban voltak valós okai is: nem volt világos sem a szórendi rendszer általános struktúrája, s bennük az univerzálék helye, sem a mélyszerkezethez való viszonyuk; sőt még ma sem az.

A greenbergi univerzálék megismerési státusa problematikus, általában empirikusoknak tartják őket, mivel nem illettek be egy elméletbe sem, sőt nem is voltak beilleszthetők a fentebb említett okok miatt. De bizony a nyelvelméleti szakemberek kevésbé voltak arra tekintettel, hogy kettőn áll a vásár: jelenleg a nyelvelméletben sincs kidolgozva a téma és a réma elemzés szabályrendszere, amelyhez a szórendi univerzálék szervesen csatlakozhatnának. Azonkívül az univerzálék jóval többek a pusztán ténymegállapításoknál, többé-kevésbé expliciten tartalmazzák a mögöttük meghúzódó struktúrák szabályait, általános elveit, tehát egy részelmélet lényeges elemeit. Részben rájuk is áll az, amit C. G. Hempel (alább idézzük) a tipikus struktúrákról mond, hogy ezek már nem empirikus, hanem elméleti konstrukcióknak tekinthetők, még akkor is, ha a logikailag megkövetelhető explicit megformáltságnak még nem tesznek eleget. A nyelvelmélet szempontjából jelen formájukban is fontosabbak, mint a logikailag expliciten megfogalmazott, de nyelvészetileg jelentéssel nem bíró konstrukciók.

1.3. Szinkronia és diakronia az univerzálék vizsgálatában

A szinkronia és diakronia viszonya megvilágításra szorul, ha a tipológia szémszögéből nézzük.

Az emberi nyelv mai valósága az a 4–5000 egyes nyelv, amelyek mindegyike komplex struktúrát alkot, s szemantikai, mondattani, alaktani és fonológiai struktúrákból áll. A részstruktúrák bonyolult kölcsönhatásba lépnek egymással (pl. a magyar nyelv mondattani és alaktani struktúrája) a nyelv funkcionálása során. Az egyes nyelvek részrendszerei összevethetők, közöttük egyetemes és részleges, típustörvényszerűségek állapíthatók meg (ilyenek pl. a mondattani univerzálék és az alaktani típusok). Ezek a törvényszerűségek teszik lehetővé, hogy beszéljünk az emberi nyelv egyetemes törvényszerűségeiről és típusairól. Az emberi nyelv tehát olyan szinkrón komplex struktúrákból áll, amelyeket egyetemes és típustörvényszerűségek kapcsolnak össze, de egyedi sajátosságok választanak el (ilyen pl. a magyar szórendi szabályok rendszere).

Az egyes nyelvek kutatása számára (s ez alkotja a nyelvészeti vizsgálat messze túlnyomó többségét) a nyelvek egyedi sajátosságai elsődleges fontosságúak: ez kutatásuk sajátos problematikája. Természetesen lényegesek

az egyetemes és típustörvényszerűségek is, de nem ezek adják az elemzés sajátos problematikáját, s nem is mindig könnyen tapinthatók ki.

Az egyes nyelvek szinkrón struktúrája funkcionálása során állandóan változik, s története a struktúrák diakrón változásából áll. A szinkrónia és a diakrónia sajátos egységet alkot: egy történeti korszakban a struktúra, pontosabban komplex struktúra egyes elemei, részstruktúrái dinamikusan változnak, míg mások viszonylag állandóak maradnak, a következőben az eddig stabilak változnak meg stb. Az egyes nyelv kutatójának éppen az a fő feladata, hogy megragadja a nyelvi struktúra megismételhetetlen, bonyolult egyediségét, s az egyes nyelvek történeti elemzésében központi helyet foglal el ennek az egyedi fejlődésnek az ábrázolása (ilyen probléma például az orosz esetrendszer kialakulása). Az ilyen szempontú történeti elemzés az általános nyelvtan szempontjából érdektelennek, esetlegesnek tűnt, míg a történeti szemlélet nézőpontjáról éppen ez volt a figyelemre méltó, a vonzó. A tipológia álláspontjáról az egyes nyelv egyedi szinkrón és diakrón leírásában kétségtelenül az egyetemes és a különös törvényszerűségek az elsősorban lényegesek, hiszen ezek alkotják sajátos vizsgálati területét. A régi általános nyelvtannal szemben azonban számára az egyes nyelvek jelene és története elvben nem érdektelen, hiszen az egyesben a nála általánosabb nyilvánul meg, s tárul föl fokozatosan. Egyébként ebben a tipológia nézőpontja alapján azonos a történeti-összehasonlító nyelvtanével, amelyet szintén az egyes nyelvcsaládok közös törvényszerűségei érdekeltek, csak a tipológia nem áll meg a nyelvcsaládok határainál, s nem is ezt tekinti kiindulásnak. Azt mondhatnánk, mint minimális programban megegyeznek abban, hogy valamely jelenség akkor érdekli őket, ha legalább két nyelvben föllelhető (e kérdésekről l. még Róna Tas).

Mielőtt a tipológiai diakrónia kérdését elemeznénk, vessünk egy pillantást az ellenpólusra. Hogyan jelentkezik a diakrónia a nyelvelméletben? Vitatott kérdés, bár bizonyos tekintetben adva vannak a megoldás alapjai (vö. Kiparsky). Ha a nyelvelmélet illetékessége alá csak a feltétel nélküli egyetemes elemeket és törvényszerűségeket vonjuk, s kirekesztjük belőle, mint ahogy ezt meg is teszik, azokat az implikációs univerzálékat, amelyek típuszabályok között állapíthatók meg, a maradék „annyira egyetemes”, hogy azon az időszakon belül, amelyben „a nyelvet” szokás elemezni, vagyis a mai nyelvcsaládok rekonstruálható ősállapotáig, aligha változtak meg: volt mondat, volt ige, főnév, névmás stb. Ez az emberi nyelv fejlődésének egy nagy korszakát alkotja, s az előző kor maradványait: az ige-főnevet, a szituatív elemeket a merész rekonstrukció csak föltételezi, még ha teljes joggal is teszi. A gyermeknyelv és az afázia vizsgálata ugyan még ennél is messzibbre vezet vissza, de tanúságai nem annyira rekonstrukciós alapul, mint analógiás támpontul szolgálnak.

De lehetséges-e diakrónia a típuszabályokkal jellemezhető tartományban? Nézetünk szerint föltétlenül. A típustörvényszerűségek egy része olyan struktúrákat jellemez, amelyek az ősnyelvekben nem voltak, vagy csak bizonyos válfajai voltak. Például a mellékmondat nem egyetemes, s az indoeurópai ősnyelvben is legfőljebb csak alakulóban volt egyik archaikusabb fajtája, az anaforikus mutatónévmási kötőelemes mellékmondat (pl. a szláv *iže 'aki'*), a kérdő-vonatkozó szavas (o. *что, которые*) pedig jóval későbbi

keletű. Másik példa: a nyelvek igen kis részére terjed csak ki a VOS (igei állítmány, tárgy, alany) szórendi típus, s jó okkal tételezhető föl, hogy viszonylag későn alakult ki. Jóval régebbre tehető a VSO (igei állítmány, alany, tárgy) típus létrejötte (pl. a régi sémi—hámi nyelvekben), de föltehetően ez is másodlagos. Az összes velük kapcsolatos implikációs univerzálé szükségszerűen másodlagos. Megjegyezzük, hogy a másodlagos struktúrák későbbi megjelenésének föltehetően szerkezeti okai vannak. A VOS alapszórendben csak a nyomaték fejezi ki a rémát (O), amely szórendileg a téma (S) előtt áll, s ezáltal kevésbé kifejezett. A VSO szórendben pedig az igei állítmány a témában van, s ez kevésbé jellemző az ige közlési státúrára (vö. Dezső [1970b]). Ezekben az esetekben a téma és a réma kifejezésének kevésbé explicit módja vall a másodlagosságra, hiszen a nyelvsajátítás egyik univerzális elve éppen az, hogy az explicitebb kategóriák előbb sajátíthatók el (vö. Slobin [1970] 28 kk.). A mellékmondatok másodlagos voltát eléggé jól magyarázzák bonyolultabb szerkesztési szabályaik.

Az egyes, típuszabályokkal jellemezhető struktúrák pusztán megléte, ill. hiánya azonban éppen a kevésbé lényeges aspektusa a diakrón tipológiának. Jóval fontosabb az, hogy a típusokat képviselő egyes nyelvek történetileg változnak, átmennek egyik típusból a másikba, s átmeneti típusok jönnek létre; ilyen például a magyar névelős tárgyú mondatok szórendje, ahol az alapszórend (2) típusú; SVO: *Péter írja a levelet.*, a kontextuális szórend viszont inkább OSV: *A levelet Péter írja.*, azaz (1) típusú, mint OVS: *A levelet írja Péter.*, amely (2) típusra jellemző, de az átmeneti típus jól magyarázható a két tiszta típusból.

Ez a „történetiség” sajátos: a szinkrónia és a diakrónia egységes törvényszerűségek érvényesülésével kapcsolódik össze, amelyből levezethetők mind a mai nyelvek típuszabályai, mind történetük. Egyidejűleg léteznek az összes típusok, s az őket megelőző korban sem voltak mások, mint amelyek ma vannak (kivéve azokat, amelyekről fentebb beszéltünk).

A jelenlegi típuszabályok pánkrón rendszere evidensen egy korábbi fejlődés eredményeként jött létre, s vannak benne jól kitapinthatóan másodlagos struktúrák is (mellékmondat, VOS szórendi típus), ugyanakkor nagyfokú benne az állandóság, s elsősorban ez jellemzi.

Az egyest az önmagát meg nem ismétlő fejlődés, az „igazi diakrónia” jellemzi, a típust az ismétlődést lehetővé tevő pánkrón változás. Ez egy hatalmas történeti koron belül jelent csak ismétlődést, hosszabb perspektívában a fejlődés egy láncszeme csupán.

A feltétel nélküli egyetemes képviselné tehát az igazi állandóságot. De a nyelvészeti „nem implikációs” univerzálék, amelyek „nem egyetemesek” a szó filozófiai értelmében, lehet hogy csak jelenlegi nézőpontunkból látszanak változhatatlannak: nagyobb időt átfogva kiderülhet, hogy régebbi univerzálék átalakulásaként jöttek csak létre. Ez nem pusztán feltevés, emellett látszik tanúskodni a gyermeknyelv.

1.4. A gyermeknyelv tanúsága

A mai „emberi nyelv” alapján csak a nyelvfejlődés utóbbi nagy korszakáról alkothatunk képet. Az ezt megelőzőről csak a gyermeknyelv és az afázia

tanúságtételéből tehetünk bizonyos feltételezéseket. A gyermeknyelv korai stádiuma: az egy-, két- és háromtagú mondatok fejlődése lehetővé teszi, hogy képet alkothassunk az egyszerű mondatok kialakulásáról, a melléknévi és részben igei jelzős szerkezetek beágyazásáról, az első ragok megjelenéséről, a téma és a réma szabályrendszerének formálódásáról. Mindezek nem tárhatók föl egyik mai vagy történeti emlékekben képviselt nyelv adataiból sem. Világos, hogy a mai gyermeknyelv nem azonosítható az emberi nyelvfejlődés kezdeti vagy korai stádiumával, de föltételezhető releváns izomorfizmus van a kettő között.

A gyermeknyelv adatainak egy teljesebb nyelvelmélet kereteiben való értékelése elsősorban R. Jakobson nevéhez fűződik (Jakobson [1968]). Az azóta összegyűlt adatok, elsősorban a hatvanas évek második felében megindult intenzív vizsgálatok eredményeiből egyre pontosabb képet alkothunk a gyermeknyelv sajátosságairól, s jobban elválasztható a gyermeknyelv külön problematikája azoktól a tényektől, amelyek egyetemes érvényűek. A gyermeknyelv adatai most elsősorban azért érdekelnek bennünket, hogy segítségükkel jobban megérthessük az emberi nyelv jelen szakaszának problémáit.

Illusztrációul a lokális kifejezésének kérdéséről szólnunk, amelynek fejlődése elég jól követhető, kutatható. Nincs semmi meglepő abban, hogy a gyermeknyelvben is előbb alakul ki a lokális, a helyviszony kifejezése, mint a temporálisé, hiszen az idő kifejezésére elsődlegesen lokálisan használt alaki eszközök (pl. előljárók, a szláv *za*, *pred*) szolgálnak a nyelvtörténetben is. A lokálisan belül elsőnek a „közelítés”, majd a „belül” és „rajta” kifejezése alakul ki, s csak ezt követi az „előtt”, „alatt” stb. A gyermeknél ez a fejlődés a megismerő tevékenység sorrendjét követi, s teljesen érthető. A nyelvész számára az a meglepő, hogy az alaktani esetrendszerek kialakulása során, a szlávra jellemző ún. egydimenziós esetrendszerben csak a „közelítés” jegyű esetek alakulnak ki: a szláv *acc.*, *dat.* [+ *approximatio*], *gen.-abl.* [- *approximatio*], *loc.* és *instr.* [± *approximatio*], az ún. két-dimenziós esetrendszerben a közelítésen kívül releváns a „belül” és „rajta” jegy is (pl. m. *-ba*, *-ból*, *-ban*, *-ra*, *-ról*, *-on*), a háromdimenziós rendszerben esettel fejeződnek ki a „felül”, „alul” stb. jegyek is (l. Dezső [1971b]). A megismerési sorrend a felnőtt nyelvben nyilván irreleváns, az emberi nyelv tőlünk is belátható történeti fejlődése mégis izomorf úton halad az esetrendszerek kialakításában (a gyermeknyelvi adatokat l. Slobin [1970] 8, 28).

A lokális kérdéskörét Slobin a magyar és a szerbhorvát lokális esetragok elsajátításán illusztrálta. A kétnyelvű gyermek előbb sajátítja el a magyar egyértelmű, egységesen kifejezett esetragok rendszerét (*-ba*, *-ból*, *-ban*), mint a megfelelő szerbhorvát előljáró és esetragok együttes használatát (pl. *u — u*, *iz — e*, *u — i*): *házba*, *házból*, *házban*, *u kuću*, *iz kuće*, *u kući*. A magyar ragok nyelvpszichológiailag egyszerűbbek (Slobin [1971] 28). Mivel itt az agglutináló és flektáló esetragozás különbségéről is szó van, megállapításai az alaktani tipológia szempontjából igen figyelemre méltóak.

Másik példa. A szórendi típusok változása során elsőnek az alapszórend változik (már említettük a magyar névelős tárgyias mondatok példáját: *A fiú írja a levelet*), a szórendi szabályrendszer kialakulása során is az alapszórendet sajátítja el elsőnek a gyermek számos nyelv tanúsága szerint. Itt

megint nem a gyermeknyelv jelensége a meglepő, hanem a „felnőtt” nyelv vele azonos viselkedése. A passzív szerkezetről köztudott, hogy viszonylag későn alakult ki, s például az indoeurópaiban még nem volt. A gyermeknyelvben ugyancsak igen későn jön létre, s a passzív mondatokat a gyerek aktív mondatként fogja fel a szórend alapján (Slobin [1970] 27). A passzív a kontextuális szórend egy alaktanilag is kifejezett változata a téma és a réma elemzése szempontjából, s késői megjelenése természetes.

A gyermeknyelvi vizsgálat egyik központi feladata, hogy a gyermek nyelvelsajátítási folyamatának univerzáléit kutassa. A nyelvelsajátítás tanulmányozása komplex nyelvészeti és pszichológiai feladat, s számos tipológiai problémát is fölvet, hiszen az egyes nyelvi adatokból az univerzálék mellett ki kell kerekedniök a tipológiai sajátosságoknak is. Megbízható képet enélkül nem alkothatunk, s főnnáll a meg nem alapozott általánosítások veszélye.

A nyelvelsajátítás pszicholingvisztikai elemzése több szemiotikai problémát is fölvet. D. Slobin a grammatikai morféma elsajátításában figyelembe veszi a morféma optimális elhelyezését, ami szerinte a szó vége. Kérdés azonban, hogy ebben nem vezette-e félre az a tény, hogy olyan nyelveket elemzett, amelyekben a rag történetileg elsődleges az előjáróval szemben (pl. a szlávban), s nem szerepelt olyan nyelv adata, amelyben előrag az elsődleges (pl. a bantu nyelvekben). Nem világos az sem, hogy előbb jelennek-e meg a ragok, mint az előragozó nyelvek előragjai, pl. a magyar egyes első személyű *-k* rag: *olvasok* előbb figyelhető-e meg, mint a szuahéli azonos szerepű *ni-* előragja: *ninasoma*.

A gyermeknyelvben a jelölés egyik operatív elve, hogy kerüli a megszakított jelölést, a permutációt és a beágyazást (Slobin [1970] 28). Ez igen valószínűnek tűnik, s minden bizonnyal a nyelv történetében is másodlagosak a megszakított ragok, a permutált variánsok és a beágyazott mondatok. Evidensnek látszik a szemantikai viszonyok nyílt és kivethető jelölésének elve és a kivételek másodlagos elsajátításáról tett megállapítás is (Slobin [1970] 30, 32). Ezek feltehetően nemcsak a gyermeknyelv, hanem az idegen nyelv elsajátítására is állnak, és a nyelvfejlődésben is érvényesülnek, ha nem is ilyen egyértelműen (egyébként a gyermeknyelvben sem realizálódik olyan egyszerűen, ahogyan az alapelvekben hangzik).

A jel és a jelölt grammatikai jegy nyelvészeti elemzését követeli meg az elv, hogy a „nyelvtani jeleknek szemantikai értelmük legyen” (Slobin [1970] 34), csak így állapítható meg, milyen a szemantikailag következetes jelölési szabály, és mely grammatikai jelek alkotnak egy osztályt. Nem térhetünk ki ezen elv részleteire, maga Slobin is csak néhány illusztráló példát ad, de ennyiből is látható, hogy a nyelv egészét és nemcsak a gyermeknyelvet érintő kérdések is fölmerülnek.

1.5. A típus empirikus és elméleti vizsgálatáról

Mint fentebb láttuk, a típusvizsgálat hosszú hagyományra tekinthet vissza a nyelvtudományban. Sajnos, fontossága ellenére sem lett kellően kidolgoz-

va, sőt nemkívánatos idealista interpretációt kapott, és emiatt a XX. századra a perifériára szorult. Pedig a pszichológiában, a kultúrtörténetben ekkor tett szert nagy fontosságra a típuskutatás.

A hazai filozófiai irodalomban Mátrai László foglalkozott a kultúrtypológiai és a lélektani típusok egybevető elemzésével (Mátrai), de számbaveszi a típus tudománytani kérdéseit is. Nemcsak a harmincas évek tudománytörténeti kontextusában volt lényeges a típuskutatást illető megjegyzése: „mihelyt az egyetemes kedvéért az egyest vagy az egyes kedvéért az egyetemest. . . elhanyagolja, megszűnik nemcsak modern, hanem egyáltalán tipológia lenni” (Mátrai 27—8). A típuskutatásban az ideális típushoz való viszonyítás, „mérés” fontosságát hangsúlyozza: „A típus tehát merőben másvalami, mint a szigorúan körülhatárolt osztály, melybe vagy beletartozik valami vagy nem. A típus alá való tartozás fokozható vagy csökkenthető az ideális határokhoz viszonyítva.” [Mátrai 126.] Így az ideális típushoz való viszonyítás elvét hangsúlyozza, amelynek explicit kvantitatív változata a nyelvészeti tipológiában csak később J. H. Greenberg indexeiben kerül alkalmazásra (Greenberg [1960]). Az osztályozó és rendező empirikus tipológián túlmutat az a törekvése, hogy „a tipológia célja nem a típusalkotás, hanem a típusok megértése” (Mátrai 193). Mátrai konkrét tipológiai vizsgálatai kívül esnek illetékességi körünkön, de lényegesen számunkra tudománytani megállapításai. Ezekből hiányzik a társadalmi típus vizsgálatára abban a korban oly jellemző törekvés, hogy a humán tudományokat kivonja az egzakt, filozófiai igényű elemzés köréből. Éppen fordítva, hangsúlyozza, hogy „Így jelentheti a tipológia a szaktudomány számára a filozófiát, a filozófia számára a szaktudományt” (Mátrai 195).

A tipológia tudománytani-logikai problematikájával elsők között foglalkozott C. G. Hempel P. Oppenheimmel írt művében „Der Typusbegriff im Lichte der neuen Logik” (Leiden, 1936), majd visszatér a tipológia kérdéseire egy közel húsz évvel később publikált művében „Aspects of scientific explanation” (New York, 1965), s megrajzolja a típuskutatás logikai-tudománytani fejlődési útját. Szerinte az osztályozó és rendező tipológiai vizsgálat általában valamely tudományág kezdeti, empirikus fázisára jellemző, s leírásra és alacsonyabb szintű általánosításra ad lehetőséget (vö. Hempel 159—160). A tiszta vagy extrém típus összevetést tesz lehetővé, amelynek segítségével megállapítható, hogy valami „inkább T, mint” vagy „éppen annyira T, mint”, ahol az első aszimmetrikus és tranzitív, a második szimmetrikus és tranzitív viszonyt jelöl (Hempel 157). A XIX. századi nyelvtipológia körülbelül ilyen megállapításokat tett lehetővé, pl. az izolálás, az agglutináció fogalmának alkalmazásával. Az osztályozás tehát itt nem a nem- és fajfogalom segítségével történik. Statisztikai mutatók segítségével már mérhető a tiszta típushoz való viszony. Ekkor a tiszta típus csak a skála végpontja, de megállapítható, hogy valamely nyelv mennyire mondható például agglutinálónak, ill. flektálónak. A nyelvtipológiában a kvantitatív mérés csak Greenberg nyomán honosodott meg (Greenberg [1960]). Tudománytanilag a tipológiai viszonyítás mind összehasonlító, mind kvantitatív változata a megismerés empirikus fokához tartozik. Ezen a fokon a grammatikai típusvizsgálat lényegében

nem jutott túl az ötvenes évek végéig. Ennek logikai alapja a viszonyok rendezésének és mérésének a logikája (Hempel 159).

Jelentősen különbözik ettől a konstruált típusok alkalmazása, amelyet a polgári szociológiából Weber munkásságán illusztrál Hempel (ilyen nála pl. a polgári társadalom, az indiai kasztrendszer jellemzése). Ez átmenetet jelent a leírás és empirikus általánosítás fázisából, amelyet az osztályozó és rendező típusok képviselnek, az elméleti rendszerek és modellek megalkotásához (Hempel 161). A polgári szociológiában az ideális típus azonban csak többé-kevésbé intuitív terminusokban van adva, és az összekapcsolásukra hivatott paraméterek nincsenek expliciten meghatározva, az empirikus alkalmazás területe nincsen világosan azonosítva stb. (vö. Hempel 171), s ebben elmarad a természettudományok hasonló vizsgálataitól (pl. az ideális gázok elméletétől).

Érdemes volna tudománytanilag elemezni a Greenbergtől javasolt típusokat, s összevetni őket azokkal, amelyeket a polgári szociológia legfejlettebb változata hozott létre. A kettő közötti párhuzamot megnehezíti azonban az, hogy Greenbergnél a típusok között megállapítható univerzálék állnak előtérben, s a típusok s a közöttük levő kapcsolatok általános elvei a háttérben maradnak, kevésbé explicitek.

Hempelnek azok a kritikai megjegyzései, amelyekkel a polgári szociológia típusstruktúráinak kidolgozását illetve, alighanem többé-kevésbé érvényesek a nyelvtudomány nem formális igényű típusvizsgálatára is. A marxista szellemű nyelvészeti vizsgálat pedig támaszkodhatott volna a marxista általános szociológia típusstanára, amely már megalapítóinál az elméleti általánosítás igen magas szintjét érte el. Sajnos az alaktani nyelvtipológia leegyszerűsített egybevetése a társadalmi típusokkal igen szerencsétlen kezdetet jelentett, s a marxizmus kritikájával lekerült a napirendről a nyelvi típusstruktúrák elemzése, ill. nem válhatott helyesen megfogalmazott kutatási feladattá. A nyelvi struktúrák elemzése pedig módszertanilag sokat nyerhet a marxista általános szociológia típuselemzéséből.

Az elméleti igényű nyelvészeti tipológiának eleget kell tennie azoknak a követelményeknek, amelyeket az elméleti típusalkotással szemben támaszt a tudománytan.

Ezeket a követelményeket G. Hempel a következőkben foglalja össze:

- (a) meg kell határozni a jellemzők azon halmazát, amelyekkel az elmélet foglalkozik;
- (b) ezen jellemzők terminusaiban kell megalkotni a feltevések halmazát;
- (c) e jellemzőknek empirikus interpretációt kell adni, amely az elméletnek sajátos alkalmazási területet jelöl meg;
- (d) hosszabb távon az elméleti rendszer beállítható kell hogy legyen egy szélesebb elméletbe (vö. Hempel 171).

Nem feladatunk elemezni azt, hogy kielégítőek-e ezek a követelmények, nem szorulnak-e kiegészítésre, hiszen jelenleg a tipológia vizsgálatában ennyi elérése is figyelemre méltó eredményeket ad, s meghaladja azt a szintet, amelyet Greenberg univerzálé-vizsgálata elért. Ugyanakkor aligha véletlen, hogy a greenbergi univerzálék nyelvelméleti kidolgozása és inkorporálása egyre várat magára, hiszen ennek az impozánsan nagy teljesít-

ménynek az elméleti értékelése egyelőre jelentős nehézségekbe ütközik az elmélet kellő kidolgozatlansága miatt.

A szórendi tipológiai megállapítások zöme a téma és a réma elméletének keretébe tartozik, amely egy szélesebb mondattani elmélet része, s ebbe tartozik az alaktan kérdésköre is (a szó morféma-rendjének kérdései). Ez az elmélet ilyen jellemzőket vizsgál, mint „téma” és „réma”, a réma magvát alkotó „fókusz”, „nyomaték”, „emfázis”, amelyek empirikusan jól interpretálhatók a szórendben és a mondat hangsúlyozás fokozataiban (gyenge hangsúly, hangsúly, erős hangsúly — a nyomaték fokainak megfelelően) és a szünet helyében és nagyságában (1.2.2.).

E jellemzők terminusaiban bizonyos általános elveket és konkrét szabályokat meg tudunk ugyan fogalmazni, de a problémát nemcsak az jelenti, hogy igen bonyolult szabályrendszerrel van dolgunk, amelynek egzakt megfogalmazása nehéz, hanem az is jelentős nehézség, hogy a szórend mint derivált struktúra összekapcsolódik az alapstruktúra (a mélyszerkezet) szabályrendszerével, más felszíni struktúrákkal; s a nyelvi struktúrák bonyolult együttesével állunk szemben. Ez arra utal, hogy a típusalkotás és elemzés teljes problematikája a logikai-tudománytani ismérvek figyelembevételével még nem merül ki, az ontológiai kérdésekre is tekintettel kell lennünk.

1.6. A típustörvényszerűségek helye a nyelvi struktúra elemzésében

Már említettük, hogy a marxista általános szociológia tanulságos párhuzamot kínál: a társadalom is komplex struktúra, amelyet az alap- és derivált struktúrák hierarchiája (a gazdasági alap és a felépítmények) és szerteágazó összefüggések jellemeznek. A típusalkotás szemszögéből a társadalmi típusok és ezen belül a felépítmény-típusok különös törvényszerűségei kerülnek előtérbe. Kár azonban, hogy a rendelkezésre álló jelentős elméleti és empirikus anyag alapján nem került monográfiászerű feldolgozásra a struktúrák, a típus törvényszerűségeinek kérdése. Így az, amit a nyelvi struktúrák különös törvényszerűségeiről általában mondani tudunk, néhány megjegyzés csupán.

A struktúrák általános elmélete jobban kidolgozott a marxista filozófiai irodalomban, s másutt már föl is használtuk megállapításait (Dezső [1974]), így itt mindössze néhány eredményére hivatkozunk majd. A struktúrák elemzésének egyik feladata a komplex struktúrák hierarchiájának, az alap és derivált struktúrák viszonyának vizsgálata. Az egymástól függetlenül létező egyidejű struktúrák és az időben egymást követő struktúrák elemzése a nyelvek szinkrón és diakrón állapotának kutatásában realizálódik a nyelvészetben. A kettőt átfogó vizsgálat pedig a pánkron elemzésnek felel meg (vö. Dezső [1974], Sviderskij [1965] 139). A tipológiának a típuszabályok elemzését ilyen bonyolult struktúrákban kell végeznie, ha adekvát eredményekhez akar jutni. A greenbergi tipológia már érzékelteti a jelentkező problematika bonyolultságát, bár a kérdéskör feltárásának még empirikus vonatkozásban is csak a kezdetét jelenti, hiszen elsősorban a szinkrón struktúrákkal foglalkozik, a diakrón momentumot föl sem veti.

A nyelvi típuszabályok struktúraalkotó szerepének elemzése a hagyományos alaktani tipológiában nem merülhetett föl adekvát formában, s ez a típuszabályok szerepéről tett hamis általánosításoknak adott tápot. A nyelvi külső és belső forma feltételezése igen lényeges nívum volt a nyelvelmélet kezdetein, de kellő kidolgozásuk lehetősége nem volt adva a nyelvi struktúra elnagyolt ismerete miatt.

A nyelvi struktúra bonyolultságát azért hangsúlyoztuk, hogy rámutathassunk arra, hogy milyen keveset jelentett még az olyan kétségtelenül lényeges szemiotikai törvényszerűségek felismerése is, mint a grammatikai morféimák megléte, ill. hiánya (izolálás), egy, ill. több jelentése (agglutinálás, flektálás), a lexémához való illeszkedése (szintetizmus, analiticizmus) a XIX. századi alaktani tipológiában. Ugyanakkor ezek a felismerések igen lényegesek is voltak, s a tévedések ellenére is impozáns az elméleti értékelésükre való törekvés, amely nem kisebb feladatot tűzött ki, mint a nyelv általános fejlődésének feltárását — a gondolkodás fejlődésével egyetemben. (Nem csoda, ha az eget ostromló törekvések balsikerét látva az óvatos pozitívizmus uralkodott el.)

Hosszú időn keresztül a tipológiai vizsgálat a nyelvi struktúrából csak a felszíni szerkezet egy részének problematikájára terjedt ki, s ennek elemzése tökéletesedett, hogy elérje Sapirnél és Greenbergnél az adott keretben lehetséges csúcspontot. A mondattan problematikájából csak a felszíni szerkezet néhány vonatkozása került elemzésre morfológiai megközelítésben. Az ergatív és nominatív szerkezetek összevető elemzése érintette ugyan a mondattan egyik központi kérdéskörét, a tárgy problémáját, ugyanis ergatív nyelvekben a tárgyias mondat témája, a cselekvő személy ergatívusban, nominatív nyelvekben alanyesetben áll, a cselekvés tárgya ergatív nyelvekben nom.-ban, nominatív nyelvekben acc.-ban áll: grúz *Қачма* (erg.) *çerili* (nom.) *daçera*, m. *A férfi* (nom.) *a levelet* (acc.) *megírta*. Ez azonban az esetrendszer mondattani vizsgálatának csak egy részét alkotja, a teljes esetrendszer elemzése elsősorban alaktani szempontú maradt (Hjelmslev). Viszont az esetjegyek elemzése lényegesen gazdagította a tipológia problematikáját, s lényeges szerepe lehet a mondattani és alaktani komponens, az egyetemes mélyszerkezet és a felszíni szerkezet típuszabályainak összekapcsolásában. Lehetőségeit csak ezután lehet majd értékesíteni.

Nézetünk szerint a mondattani tipológia elemzésének alapvető feladata éppen a különböző struktúrákat összekapcsoló típuszabályszerűségek vizsgálata. Az egyetemes mélyszerkezet kategóriái (pl. a téma ágense) a felszíni szerkezetben típuszabályokra bontva fejeződnek ki: az ergatív nyelvekben ergatívusszal, a nominatív nyelvekben nominatívusszal (pl. az utóbbira: *A fiú keresi a kalapot.*), s itt már tételeződik az esetrendszer problematikája. De mivel az esetrendszerben nem egyszerűen a mélyszerkezet és a felszíni szerkezet közti különbség tükröződik, hanem a mondattani és alaktani struktúra találkozik, ezért nem pusztán az egyes mélyszerkezeti kategóriák különböző típusreprezentációival találjuk szemben magunkat, hanem a mondattan mindkét szintjével (a mély és felszíni szerkezettel) áll szemben az alaktani névszóragozás rendszere, s ebből eredményül az esetrendszerek típusai keletkeznek, amelyeket elsőnek Hjelmslev

mutatott be. Bizonyos formában ebben szerepet játszik az agglutinálás és flektálás is: a szlávra jellemző típusú esetrendszer flektáló, a magyar agglutináló, s ilyen a harmadik típusú is (pl. magyar *-ba*, *-t* két esetrag, s neki egy esetrag felel meg a szlávban) (l. Dezső [1971b]).

A mondatban szórendi struktúrája több alstruktúrára oszlik: a mondatrendre, az összetett igei állítmány rendjére, a főnévi csoport rendjére: a főnév és a melléknév, a birtokos és a birtokszó, a pre- és posztpozíció szabályaira, és ehhez kapcsolódik a szó morfémainak a rendje is. A mondatrend és a főnévi csoport rendje között az alap és derivált struktúra viszonya áll fenn. A derivált struktúra egyetemes sajátossága (Свидерский [1965] 148–9), hogy jelentős önállósága van, s nemcsak akkor, ha — mint előbb — a mély- és felszíni szerkezet, a mondatban és alaktan áll szemben egymással, hanem a mondatanon, ill. ennek sajátos alstruktúráján, a szórenden belül is. Greenberg univerzáléinak sikerült megragadniuk a különböző szórendi struktúrák típus szabályainak összefüggéseit. Míg a mély- és felszíni szerkezet egybevetésénél az egyetemes áll szemben a típus szabállyal, itt — általában — típus szabály néz szembe típus szabállyal, a sorrendiség szabályai a különböző „szintű” struktúrákban: mondatban, főnévi csoportban, sőt szóban. Elsősorban azonban a „szép tények” vannak rögzítve, s a mögöttük levő struktúrák még egzakt leírásra várnak.

A típus kutatás nemcsak az empirikus tények elméleti általánosítása szempontjából lényeges. Jelenleg a nyelvelméletben az egyetemes összefüggéseket egy-egy nyelv példáin illusztrálják. Ha nem nyilvánvalóan univerzális, s így kevés újat mondó összefüggésről van szó, gyakran fölmerül a kérdés, milyen körben érvényes a megállapítás, nem csak egyedi jelenségről van-e szó, amely a nyelvelmélet szempontjából érdektelen. Az is lehetséges, hogy a javasolt megoldás csak valamely nyelv szemszögéből fogadható el, a nyelvek többsége éppen ellene tanúskodna. Jelenleg lehetetlen a teljes indukció, hiszen sok nyelvről nincsenek megbízható leírásaink, bár számon tartják az ilyen földolgozásra váró nyelvek bizonyos általános jellemzőit. Viszont, ha az adott általános szabály alá tartozó típusokat (pl. szórendi típusokat) ismerjük, elég a típusokat reprezentáló egy-egy nyelvet szemügyre venni, hogy a megállapítás általánosságát legalábbis valószínűsítsük.

A kérdés másik oldala az, hogy ha az elméleti vizsgálatot csak néhány nyelv anyagán végezték el, a tipológia segítségével valószínűsíthetjük, hogy minden bizonnyal még mely más vele egy típusú nyelvekre áll a megállapítás.

2. A mondatnani struktúra egyetemes és típus szabályairól

2.1. Az alapstruktúra (mély szerkezet) egyetemes kategóriái és a kommunikatív funkció

A fentiek alapján világos, hogy a nyelvi, sőt a mondatnani struktúra egyetemes és típus törvényszerűségeinek elemzésében bonyolult hierarchiájú, szintetikus struktúrárendszer kell vizsgálnunk, amely közlési és megismerési funkciót lát el. A struktúrák rendszerében az egyes részstruktúrák szorosabban vagy lazábban függnek össze. Az összefüggések egyik lényeges fajtája az alap- és derivált szerkezetek között áll fenn.

A közlési funkció realizálódása a struktúrák hierarchiában betöltött helyének megfelelően történik. A mélyszerkezetben a közlési funkció elvontabban realizálódik, mint a konkrét közlést kifejező felszíni szerkezetben. Ez nem jelenti azt, hogy minden struktúrához egy megfelelő közlési funkciót rendelünk, hiszen a felszíni szerkezetben a funkció lényeges szerepe éppen az, hogy egyesíti az ugyanazon tartalom kifejezésére ugyanazon funkcióban álló különböző struktúrákat, gondolunk az azonos közlési funkciójú szórendi és mondatintonációs struktúrákra. A funkció igen bonyolult, összetett jelenség, s ebből mi csak néhány kérdést elemzünk: a mondat-tani struktúrákkal kapcsolatos közlési funkciót — a mondat, illetőleg a mondattömb határán belül maradván. A funkció sokrétűsége magyarázza, hogy funkcionális nyelvtant éppen olyan sokfélélt lehet írni, mint strukturálist, attól függően, hogy mely funkciónak mely struktúrákkal való kapcsolatát elemzi a szerző.

A mondattani szerkezet legáltalánosabb s vele legelvontabb és egyetemesebb szintjének a mélyszerkezet tekinthető. A nyelv a közléshez diszkrét egységeket használ, s ezekkel fejezi ki a nem, ill. részben diszkrét valóságot. A valóság „szegmentálása” a közlési funkciónak megfelelően történik. A mélyszerkezet konstrukció, amelynek célja az, hogy mint alapstruktúrából a felszíni szerkezet deriválható legyen, ezért olyan és csak olyan kategóriákból állhat, amelyekből megfelelő konkretizálással levezethetők, megmagyarázhatók a felszíni mondattani rendszer, sőt az alaktani rendszer egyes jelenségei is. A mélyszerkezet — nézetünk szerint — két alapvető entitásból áll: a predikátumból és a predikátum bővítményeiből. E két entitásnak felel meg a két univerzális felszíni szófaj: az ige és a főnév kettőssége. A melléknév nem egyetemes, számos nyelvben csak az ige egyik válfaját alkotja, a mélyszerkezetben pedig a predikátum egyik kifejezési módjának tekinthető. A bővítményt tipikusan főnév fejezi ki, de a főnév lehet állítmány is. Ekkor azonban számos probléma merül föl a felszíni szerkezetben: másként alakulnak például a determináns (névelő, névmás használat) szabályai. A predikátum kiemelt fontossága, szembeállítása az összes bővítménnyel arra utal, hogy a közlésben jelölt szerepe van a cselekvésnek, az állapotnak, sőt a tulajdonságnak. A bővítmények jelentősrészt a predikátummal kapcsolatosan jellemezhetők. Ez természetesen nem új: a vonzatkutatás, az esettan stb. eredményeiből ezt régebben is tudtuk. Problematikusabb a további lépés: milyen kategóriákkal jellemezhetem a bővítményeket általában és ezen keresztül egy-egy ige bővítmenykörét, mélyszerkezeti vonzatait. Feltehetően egyetemes követelményként abból indulhatunk ki, hogy a közlési funkció ellátása szempontjából kell a valóságot szegmentálni, és ebben lényeges szerep jut a cselekvésnek és a nem cselekvésnek (állapotnak, tulajdonságnak), amit a predikátum elsődlegesen kifejez. Emellett figyelembe kell venni, hogy nem minden bővítmény áll szoros kapcsolatban a predikátummal, nem lévén kötelező eleme neki. További kérdés, hogy milyen kategóriákkal, jegyekkel jellemezzük a bővítményeket. Nyilvánvaló, hogy egyetemesnek kell lenniük, és a felszíni szerkezet levezetését bizonyos fokig elő kell segíteniük, meg kell magyarázniük.

Ezen a ponton a nyelvészek véleménye eltérő, s ez érthető is, hiszen a felszíni szerkezet kutatásában sok adat felhalmozódott ugyan, de általá-

nosításuk még csak a kezdet kezdetén tart. Éppen ezért lényegesek azok a régebbi általánosítási kezdeményezések, amelyeket elsősorban a tipológiából ismerünk, ahol a felszíni szerkezet mögötti kategóriákat volt kénytelen keresni a nyelvész. A tipológusok, a több nyelvet összevető nyelvtudósok ilyen kategóriákkal operáltak, mint: az aktívan cselekvő személy (ágens), a cselekvés tárgya (objektum), a cselekvés nem aktív résztvevője (experiens), a cselekvés patiens. Ezeket nemcsak interlingvális, hanem intralingvális összevetésben is használták, például az aktív és a különböző passzív szerkezetek egybevetésében: *Peter gave the book to John. The book was given to John. John was given the book.*, amelyek szinonimikáját lehetetlen megérteni ilyen kategóriák nélkül.

Ha alaposabban szemügyre vesszük őket, kiderül, hogy általános megismerési kategóriákról van szó, amelyek az emberi cselekvés elemzésében egyetemesen használatosak. Elég hivatkoznunk a munkafolyamat marxi elemzésére (A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai: Magyar Filozófiai Szemle 9. (1965): 274–91, 518–35), amelyben a munkás, mint ágens, a munkaeszköz és a munka tárgya az elemzés alapkategóriái. Marxnak ez a műve egyébként jól jellemzi azt a folyamatot, ahogyan a munka eszközéből gép lesz: „Differencia specifikája semmiképpen sem az, hogy mint a munkaeszköznél, a munkás tevékenységét a tárgyra közvetítse, hanem ez a tevékenység, ellenkezőleg, úgy van tételezve, hogy már csak a gép munkáját, akcióját közvetíti a nyersanyagra — felügyel rá és zavartól óvja” (i. m. 523). A munkásnak a „termelési folyamat mellé” kerülése egyébként a tudományos-technikai forradalom egyik alapvető mozzanata, amely a nyelvi közlésben is releváns: igen megnövekszik az olyan igéknek a száma, amelyeknek „aktív” bővítménye élettelen főnév lehet, s velük megfelelő mondatok alkothatók. Fontosabbá válik az „aktív” jegy, mint az, hogy a cselekvő élő vagy élettelen-e (erről l. lentebb).

Az ágens, objektum stb. megismerési kategóriák természetesen nemcsak a munka, hanem bármely emberi cselekvés elemzésében relevánsak, s többek között a vezetéstudomány alapkategóriái közé tartoznak (vö. J. A. Levada, Tudatosság és vezetés a társadalmi folyamatokban: Történelmi materializmus. Budapest, 1969–70. 240). Eltekinthetünk annak további bizonyításától, hogy a vizsgált kategóriák az emberi tevékenység mind intuitív, mind tudományos elemzésében központi szerepet játszanak. Ahhoz, hogy a nyelvtudomány felhasználja őket, azonban nem elégséges megismerési fontosságuk, arra is szükség van, hogy a nyelvi kifejezésben relevánsak legyenek. Ezt alább fogjuk majd bebizonyítani, s rámutatunk arra is, hogy nyelvi alkalmazásuk számos sajátos problémát vet föl. Az elemzett kategóriák közlési szerepét tehát indokolja megismerési fontosságuk. A közlés sajátosságai közé tartozik, hogy a lehetséges kategóriák közül nem mindegyiket fogjuk használni a konkrét közlésben, hanem csak azokat, amelyek az adott esetben fontosak, pl. azt a cselekvést, hogy „a fiú az anyjának kinyitotta kulccsal az ajtót a folyosón”, közölhetem kihagyás nélkül: *A fiú az anyjának kulccsal kinyitotta az ajtót a folyosón.*, de mondhatok mindössze ennyit: *Kinyitotta.*, ha a szituációból világos, ill. nem lényeges még az sem, hogy ki, mit nyitott ki, szükségtelenek tehát még a kötelező bővítmények is.

Az eddigiekből világos, hogy a megismerési kategóriák igen lényegesek

a közlés szempontjából is, mivel ezek a közlésben sajátos alkalmazást nyernek: lényegében megismerési-közlési kategóriákról van szó, amelyeket meg kell különböztetni a tisztán megismerési kategóriáktól.

A generatív grammatika egyik irányzata, Fillmore ún. esetgrammatikája ilyen mélyszerkezeti kategóriákat használ, de más elképzelések keretében is alkalmazásra kerülnek (a prágai iskolában, a leningrádi tipológusoknál), azaz a mélyszerkezet alkotásának egyik típusában: a szemantikai mélyszerkezetben használatosak, amely eltér a Chomsky-féle szintaktikai mélyszerkezettől, de különbözik a logikai-szemantikai változattól is. Aligha véletlen, hogy ezt az elképzelést, amelyet mi is alkalmaztunk már (l. Dezső [1971a]), a tipológusok, összevető nyelvészek kedvelik elsősorban. Nem feladatunk azonban ennek a részletesebb bemutatása, csak a problematikus vonásaira szeretnénk rámutatni. Az ágens, objektum, patiens, experiens, lokális mint mélyszerkezeti esetek szerepelnek Fillmore-nál. Esetnek semmi esetre sem nevezhetők, mások nem is így hívják őket. De nem ez a probléma, hanem az, hogy a kategóriák nem eléggé meghatározottak, és részletezésük, esetleges bővítésük nem lehetséges addig, amíg nem határozom meg pontosabban a már meglevő kategóriákat, nem tisztázom egymáshoz való viszonyukat. Maga Fillmore nem explicite ugyan, de bizonyos jegyekkel jellemezte „eseteit”. Az egyik jegy a bővítmény főnévnek elsődleges szemantikai jegye: „élő”, „nem élő”, a másik – nézetünk szerint –, egy funkciójegy „aktív”. Ezekkel jellemezhetők a fillmore-i bővítményfajták. A funkciójegy a valóság elvont közlési szempontú szegmentálásából adódik, fontos szerepe van a felszíni szerkezet kialakításában, és összefügg a predikátum megfelelő jegyével, amit „akció”-nak nevezünk. Igen lényeges elv a predikátum és a bővítmények jegyeinek kapcsolata nemcsak a vizsgált jegyek esetében, hanem a továbbiakban is. Az „aktív” és a főnévi inherens „élő” jegy kombinációja megadja a fillmore-i bővítményeket (X = bármely bővítmény).

- X [+ activ, + anim] = ágens
- X [– activ, + anim] = experiens
- X [+ activ, – anim] = instrumentum
- X [± activ, – anim] = objektum
- X [± activ, + anim] = patiens

Az „aktív” jegy kerülhet külön konstituens, a K(ázus) alá, míg az „élő” a főnév (N) jegye, de nem kötelező a két jegycsoport ilyen elválasztása. Az objektum és a patiens „aktív” jegyének értéke attól függ, van-e mellettük hasonló inherens jeggyel rendelkező [+ activ] jegyű bővítmény (ágens, instrumentum), mert ha igen, [– activ] jegyük van. Így a bővítmények jegyei között is létezik bizonyos kapcsolat. Az „akció” jegyű ige elsődleges bővítménye [+ activ] jegyű; ha ilyenből kettő lehetséges, elsődlegesen az „élő”-jegyű lesz a téma. Nézzünk meg egy-két példát, amelyen a mondtak jó része szemléltethető:

A férfi [+ activ, + anim] egy kulccsal [+ activ, – anim] kinyitotta [+ actio] az ajtót [– activ, – anim] a kisfiúnak [– activ, + anim].

Ha a *férfi* szó hiányzik, a mondat alanya lehet az *egy kulcs* (szokásosabban *a kulcs*, a névelőnek itt még nincs jelentősége):

A kulcs (ki)nyitotta az ajtót.

Azt, hogy ez másodlagos mondat, mutatja többek közt az a tény, hogy a *kisfiúnak* értelemszerűen kevésbé illik a mondatba, s így csak a két „nem élő” jegyű bővítmény maradt meg.

Az ajtó kinyílt.

mondat csak az objektumot tartalmazza, az igeképző megváltozik. Az ágens és instrumentum híján az objektum lesz a mondat alanya, mintegy „aktivizálódik”.

Az illusztrációval azonban már előre kellett lépnünk a felszíni szerkezet problematikájához, s a példák számos olyan problémát hoztak magukkal, amelyek vizsgálata csak a továbbiak feladata lesz. Annyi már az eddigiekből is látható, hogy a mélyszerkezeti komponensek ezen három jegye, „akció”, „aktív”, „élő” lényeges a felszíni mondat téma-réma alaptagolása s ezzel az alany, tárgy s egyéb mondatrész kategóriák kijelölése, s tegyük hozzá, az esetek megválasztása szempontjából. A téma (*a férfi, a kulcs, az ajtó*) esete a példánkban ugyan mindig nom. volt, mert a magyar nominatív nyelv, de ergatív nyelvekben a mélyszerkezeti bővítménytől függ az elsődleges téma — mi úgy mondjuk alany — esete, s a nominatív nyelvek tárgyának megfelelő réma jelöletlen lehet. Nominatív nyelvekben a téma jegyei neutralizálódnak, nem idéznek elő alaki különbséget. Az ige „akció” jegye nemcsak a bővítmények szempontjából releváns, hanem fontos az aspektualitást illetően is: „processzus” vagy „progresszív” aspektualitású csak aktív cselekvést jelölő ige lehet. A bővítmények jellege fontos az aktív-passzív transzformációban is: a szlávban az objektum lehet passzív szerkezet alanya, de az experiens már nem, tehát a *Peter was given a book.* passzív mondatként csak így fordítható oroszra: *Петру была дана книга.* Mindez a mondat téma-réma tagolása teljes kérdéskörében igen lényeges. A nyelvi tényeket lehetne szaporítani, de ennyi is megmutatja, hogy az „aktív” jegy meg a főnév inherens „élő” jegye és az ige „akció” jegye lényeges és általános, a nyelv szempontjából egyetemes.

Kérdéses azonban, hogy csak ezek fontosak-e? A további vizsgálat azt mutatja, hogy más lényeges jegyek is vannak. Nem szóltunk a mélyszerkezet lokális komponenséről (példa a *Peti az udvaron játszik* mondat helyhatározója), amelynek jellemző jegyei „nem aktív”, tehát [— activ], s lehet mind élő, mind nem élő: [— activ, ± anim]. A bővítmény sajátosságát az adja meg, hogy kötelezően van „locus” jegye, ami általában implikálja a konkrétságot. Az igének az „akció” mellett több más olyan jegye van, amely az ige vonzatkeretét, a bővítmények elsődlegességét befolyásolja. A „nem akció” jegyű birtoklást jelentő ige, pl. az angol *to have*, elsődlegesen experienssel bővül. Mivel a „birtoklás” elsődleges jegy, az experiens lesz az elsődleges bővítmény: *Peter has a book.* A „birtoklás” jegy azonban háttérbe szorul az ’ad’ jelentésű igékben (angol *to give*), amelyek ilyen komponensekre bonthatók: „kauzálás”, „bírás”, ezért az experiens másodlagos lesz, alulmarad az ágenssel szemben, s a szemantikai jellemzése

ez lesz: „az ágens úgy tesz, hogy az experiens bírjon valamit”: *Peter (A) gave the book to John (E)*. Megint elsődleges lesz az experiens a passzív érzékelést, tudást jelentő igékben: 'lát', 'hall', 'tud'. A birtoklást és a passzív érzékelést jelentő igék szemantikai különbsége egyes nyelvekben neutralizálódik, másokban lényeges különbségekhez vezet az ige felszíni vonzataiban: *Péternek van könyve. Péter látja a könyvet*. Ezek és más szemantikai jegyek tehát lényegesek a felszíni szerkezet szempontjából. Ez arra utal, hogy a mélyszerkezeti konstituenseket bizonyos releváns jegyek halmazával kell jellemezni, a jegyek között azonban bizonyos hierarchiát kell létesíteni. A mondattani mélyszerkezetben az elvont közlési, funkcionális jegyek általánosabbak, mint a lexémacsoportok szemantikai jegyei, amelyeket egyébként szintén rendezni kell. Ez fölveti a szemantika komponensek szerinti elemzését és ezek segítségével a lexémák összevető vizsgálatát; mindez természetesen igen bonyolult feladat (pl. a 'bír' és 'ad' mellett figyelembe kell venni a 'kap' igét is).

A jegyek segítségével sokkal rugalmasabb hálózatot alkothatunk, mint a nélkülük definiált konstituensekkel, s további jegyeket is bevezethetünk, ilyen például az „irányulás” az ige tárgyának jelölésére, pl. (*nyitja*) az ajtót (l. Dezső [1971b]); ez igen lényeges, hiszen még csak a mélyszerkezeti vizsgálat kezdetén vagyunk, s az empirikus anyag további általánosítása, az elmélet fejlődése sokkal pontosabbá teszi eddigi ismereteinket.

A mélyszerkezet elemeivel foglalkoztunk eddig, s nem szóltunk néhány, a szó szorosabb értelmében vett strukturális problémáról.

A formálisan leírandó mélyszerkezetet illetően lehetnek egyetemes megkötések (restrikciók), az egyik ilyen megkötést Fillmore javasolta: a mélyszerkezetben minden konstituensből csak egy lehet egy mondatban. Ezt úgy lehetne átfogalmazni a fent mondottaknak megfelelően, hogy egy mondatban ugyanaz a releváns jegykombináció (pl. „aktív” és „élő”) nem fordulhat elő kétszer, ugyanazon előjellel. Lehetséges azonban, hogy a releváns jegyeket nem kell erre a kettőre leszűkíteni, például a lokális további jegyei is figyelembe veendőek, tehát egy mondatban lehetséges két lokális bővítmény, ha másodlagos jegyeik különbözőek: *Péter a szobából a kertbe ment.*, ahol az elsőnek „távolodás” (azaz „nem közelítés”), a másikkal „közelítés” jegye van.

Kérdéses, hogy a mélyszerkezet lineárisan rendezett-e, van-e elsődleges mélyszerkezeti szórend. A szórendi tipológia nem ad jelenleg lehetőséget arra, hogy feltételezzünk egy egyetemes szórendet, amiből a többi akár logikailag, akár történetileg levezethető. Viszont úgy tűnik, hogy a felszíni SVO és SOV szórendi típus történetileg elsődleges a VSO-val és főleg a VOS-sal szemben (S = alany, V = igei állítmány, O = tárgy). Az bizonyos, hogy a felszíni téma-réma alapszabályok rendszerében az ige helye nem döntő, állhat a mondat bármely helyén: SOV, SVO, VSO; a prágai iskola terminusát tipológiailag értelmezve „átmeneti elemnek” tekinthető. Ez a tény, s az, hogy az ige szemantikailag igen fontos központi konstituens, azt sugallja, hogy a mélyszerkezetet ne közvetlen összetevős, hanem függőségi ágrajzzal ábrázoljuk, s csak a felszíni szerkezetben használjuk a közvetlen összetevős sémát. A kettő együtt alkalmazható, egyenértékű, de mint Revzin rámutatott, mégsem szokás kombinálni őket (Ревзин 69).

A mélyszerkezetet vizsgálva csak azokról a mondatokról szoltunk, amelyekben a bővítvényeket egy esetjegyekkel, ill. esetkomponenssel ellátott főnév fejezte ki. Mivel ezekből csak egy lehet, már az azonos jegyű halmozott mondatrészeket is párhuzamos mondatból kell levezetni, de több mondatot tételeznek fel azok a felszíni mondatok is, amelyekben valamely mondatrészt mellékmondat, igeneves szerkezet, jelzős főnévi csoport stb. fejez ki. A generatív grammatika kezdeti fázisában két, ill. több mondatból vezette le az ilyen mondatokat, később a konstituens vagy betétmondatot a főmondatban helyezték el egy rekurzív szabály segítségével. Egy általánosabb igényű mélyszerkezetben az összetartozó mondatokat kívánatos tömb formájában vizsgálni, s ebből létrehozni a valós felszíni tömböt vagy az összetett, ill. bonyolult mondatot, pl. (1) *A betörő figyelte a rendőrt. A rendőr a sarkon állt.*; (2) *A betörő figyelte a sarkon álló rendőrt.*; (3) *A betörő figyelte a rendőrt, aki a sarkon állt.*; esetleg (4) *A betörő figyelte a sarki rendőrt.* Az első mondattömb emlékeztet leginkább a mélyszerkezetre, s minden nyelvben lehetséges, a (2) és (3) melléknévi igeneves és mellékmondatos mondatok nem egyetemesek, csak bizonyos típusú nyelvekben lehetségesek, s még inkább sajátos a (4) mondat, mert a betétmondat egy melléknévre való redukálása még ott sem mindig megengedhető, ahol van főnévből képzett melléknév (részletesen l. Dezső [1971a]).

Köztudott, hogy a mondaton felüli egységek vizsgálata gyenge lábbon áll a nyelvtudományban, pedig világos, hogy az egy mondatra korlátozódó elemzés nem elégséges, csak ismereteink kezdetleges állapota indokolja. Ha a gyermeknyelv vizsgálatának és a történeti nyelvészetnek az eredményeit szembesítjük, kiderül, hogy a mélyszerkezeti mondattömbökből egyre bonyolultabb összetételű mondatok jöttek létre, tehát egy kezdetben egyetemes, majd típusokra ágazó fejlődéssel állunk szemben. A mélyszerkezet sem tekinthető történetileg és formailag homogénnek: bizonyos, hogy azok a bővítvényfajták, amelyek csak betétmondatból vezethetők le (pl. az ok- és célhatározók), nem tartoznak az elsődleges kategóriák közé akkor sem, ha a felszínen nem mondat, hanem főnév fejezi ki őket (pl. *János kenyérért ment.*). Ez nem azt jelenti, hogy a nyelvfejlődés kezdetibb fokán nem létesülhetett ok- és célkapcsolat két mondat között, csak az explicit kifejezés korlátaira utal.

2.2. Áttérés a mélyszerkezetből a felszínre

Tulajdonképpen már eddig is sok szó esett a felszíni szerkezetről, mivel — a generatív grammatikusok zömével ellentétben — a mélystruktúrát konstrukciónak tartjuk, nem pedig az emberrel vele született szabályrendszernek, s így kategóriáinak indoklását a felszíni szerkezetben keressük. Az eddigiek azonban nem adhattak képet arról, hogy a felszíni szerkezet hogyan deriválható a mélystruktúrából, s milyen belső szerkesztettségű struktúrákra oszlik. Míg fentebb a mélyszerkezet minden kategóriája egyetemes volt, a felszíni szerkezetben az univerzális szabályokat típuszabályok egészítik ki, s megfigyelhetők implikációs univerzálék is.

A felszíni szerkezet derivációs folyamatát csak akkor lehet megérteni, ha figyelembe vesszük, hogy a közlési funkció újabb, konkrétabb formában realizálódik. A konkrét közlési aktszból kell — egy teljességre igényt tartó elemzésben — kiindulni; ebben szerepel a beszélő és partnere, adva van bizonyos beszédssituáció és — nem feltétlenül — az előzetes kontextus. Ekkor kerül sor a mondat, ill. a mondatömb konkrét felszíni szerkezetben való realizálására. Az előző szöveg felszíni szerkezetét már megalkotta a beszélő, a soron következő csak mint mélyszerkezet létezik. A beszélőnek hozzá kell illesztenie az új mondatot az előzőhöz. Ez számunkra akkor fontos, ha az új mondat valamely eleme azonos a megelőzővel, ill. ezek egyikével. Gondoskodnia kell arról is, hogy a leendő mondat legfontosabb eleme kiemelkedjen a többi közül, ez egyetemesen a szélesebben értelmezett mondatnyomatékban realizálódik. Az eddigi szöveg és a „mondanivaló” együtt már meghatározza a mondat téma-réma tagolását, ami elsődlegesen a szórendi és mondatintonációs rendszerben realizálódik. E két rendszert a közlési funkció fogja össze. A szórend és az intonáció a felszíni nyelvtani szerkezet prímrendszerei: a gyermeknyelv kezdeti fokán még nem alakult ki az alaktani rendszer, de szórendi és hangsúlyozási szabályok már vannak (l. Dezső [1970a]), s elképzelhető egy ideálisan izoláló nyelv, de szórendi és intonációs szabályokra az ilyenben is szükség van. A szórendi és mondathangsúlyozási szabályokból levezethető a szavak morfémainak a rendje is, bár nem teljesen, mivel az alapstruktúra csak a derivált struktúra bizonyos lényeges vonásait határozza meg; ilyenek Greenberg univerzáléi a szórend és a névutók, előljárók, esetragok közötti kapcsolatról, amelyről lentebb még szó lesz.

A téma és a réma szabályrendszere két részre bontja a mondatot: a témára és a rémára, de bármelyik realizálódhat zéróként, magyarán hiányozhat. A téma és réma között helyezkedik el a mondat főszünete, a réma magvára kerül a mondat főhangsúlya. Ezek az eddigi ismereteim alapján egyetemes realizációs szabálynak látszanak. A réma magva állhat egyszerűen a mondat fókuszában, s ekkor nincs szükség előzetes kontextusra: *Péter levelet ír.*, ha azonban az előző szövegben már rákérdeztem, említettem, nyomaték kerül rá: *(Mit ír Péter?)*; *(Péter) levelet (ír).*, de a kontextust megfelelő szituáció is helyettesítheti. Ha a beszélő nem ért egyet az előző szövegben elhangzottakkal, kontrasztot képez *(Péter leckét ír.)*; *(Péter) levelet ír. (nem pedig leckét)*, itt az előző szöveg kötelező, s a kontrasztot kiemelő igei elemet sem hagyjuk el a magyarban. A réma kijelölését elsődlegesen a beszélő közlési szándéka, másodlagosan a szövegösszefüggés szabja meg, amely befolyásolja a beszélő szándékát is. E három példa természetesen igen keveset árul el a téma problematikájából, de ennek részletesebb vizsgálata egyelőre nem is szándékunk; elég tudni róla, hogy a beszélő szándéka szabja meg, és három lényeges jegye van: „fókusz” vagy enyhe nyomaték, „nyomaték”, „kontraszt” vagy erős nyomaték, amelynek megválasztása a beszélő szándékától és a szövegtől függ.

A mélyszerkezet felől haladva több szabályszerűséget tudunk fölfedezni, ha a témát figyeljük meg. Az egyes mélyszerkezeti elemek és a téma között egyetemes szabályszerű megfelelés tételezhető föl, amelyről némi képet már fenti példáink is adtak, ezért térjünk vissza hozzájuk, rendszerezve őket.

(1) A „topic” jegy elsődlegesen az ágenst illette meg, ez az „aktív”, „élő” jegyű bővítmény lesz a téma az (A) szórendi főtípusban, pl. *A férfi [+topic] egy kulccsal kinyitja az ajtót a kisfiúnak.* A „topic” jegynek mindenképpen van alakítani szerepe: bizonyos esetet (nominativust, ergativust, dativust) követel meg. Szórendet meghatározó szerepe is van, ha nincs olyan kontextus, amely megköveteli valamely másik bővítmény mondatéltre kerülését s az ágens hátravetését (pl. *Az ajtót nyitotta ki egy kulccsal a férfi a kisfiúnak.*).

(2) Ha csak két „nem élő” jegyű bővítmény van, a „topic” az „aktív” jegyű lesz: *A kulcs (ki)nyitotta az ajtót.*, s a szórendet is megszabja, ha nincs olyan kontextus, amely megköveteli a másik bővítmény mondatéltre kerülését és az instrumentum hátravetését (*Az ajtót nyitotta (ki) a kulcs.*).

(3) Ha az ige vonzatkeretében csak „nem aktív” jegyű bővítmény van, a „topic” jegyet elsődlegesen az „élő” jegyű bővítmény kapja: *Péternek van könyve., Péter látja a könyvet.*, s ez a szórendet is determinálja, kivéve, ha a „nem élő” jegyű főnév megemlítődött az előző kontextusban (*Könyve Péternek van., A könyvet Péter látja.*).

A példákban nem szabtuk meg a feltételeket, amelyek egyike az, hogy az ige aktív, tehát ne „passzív” legyen. A másikat nem pontosan adtuk meg, de ehhez tisztázni kell a konkrét közlési funkciók egyik aspektusát, ami lényegében a kontextussal való kapcsolatot jelenti. Ha egyik elem sem fordul elő az előző szövegben, nincsen „anafora” vagy „említett” jegye, akkor érvényesül a fenti három szabály, amelynek viszonylagos egyetemességét, az első szórendi fő típusra – azaz a nyelvek túlnyomó többségére – való érvényességét föl lehet tételni. A fenti szabályok akkor is érvényesülnek az első fő típusban, ha az „említett” elem azonos azzal, amelyhez elsődlegesen járul a „topic” jegy, mert így nem keresztezi a kettő egymást, vagyis ha az alany említett, alapszórendet használunk. Konfliktus csak akkor keletkezik, ha az „említett” jegyet, nem a „topic” jegyű elsődleges téma kapja: ebben az esetben nem kötött szórendű nyelvekben fordított, kontextuális szórend jön létre (l. a fenti ellenpéldákat: *A könyvet Péter látja.* stb.).

Az (A) szórendi fő típust röviden be kell mutatnunk ahhoz, hogy most már az illusztráló példákon túl a típuszabályokat is bemutathassuk – ha röviden is. Csak két szórendi variánst veszünk figyelembe. A következő variánsokat találjuk az első fő típusban (S = alany, V = igei állítmány, O = tárgy, # főszünet):

(1) S # OV	(2) S # VO	(3) VS # O
O # SV	O # VS	S # VO

Az alany a mondat témája, amelyet mindig a főszünet követ, az ige az (1) és (2) típusban a szünet után, a (3)-ban a mondat elején áll. A fenti

három szabályt figyelembe véve a háromtagú mondat megfelelő eleméhez rendeljük a „topic” jegyet:

$$\begin{array}{c} Z \\ [+ \dots] \\ [-\text{topic}] \end{array} + \begin{array}{c} X \\ [+ \dots] \\ [+ \text{topic}] \end{array} \Rightarrow \begin{array}{c} X \\ [+ \dots] \\ [+ \text{topic}] \end{array} \# \begin{array}{c} Z \\ [+ \dots] \\ [-\text{topic}] \end{array}$$

Ez a szabály mind a három típusra érvényes, a teljes, az igét is magában foglaló szórend megállapításához az igét is el kell helyezni az (1) típusban a mondat végén, a (2)-ban a szünet után, a (3)-ban a mondat elején. Például az (1) típusban (az Y = igei predikátum):

$$\begin{array}{c} Y \\ [+ \dots] \\ [-\text{topic}] \end{array} + \begin{array}{c} X \\ [+ \dots] \\ [+ \text{topic}] \end{array} + \begin{array}{c} Z \\ [+ \dots] \\ [-\text{topic}] \end{array} \Rightarrow \begin{array}{c} X \\ [+ \dots] \\ [+ \text{topic}] \end{array} \# \begin{array}{c} Z \\ [+ \dots] \\ [-\text{topic}] \end{array} + \begin{array}{c} Y \\ [+ \dots] \\ [-\text{topic}] \end{array}$$

A „topic” jegy csak akkor veendő figyelembe a szórendi szabályban, ha nincs „említett” jegy, mert ekkor ez utóbbi határozza meg a szórendet. Ha az említett elem egyúttal „topic” jegyű is, a szórend azonos lesz, mint mondtuk. Íme három példa, a magyar az (1), a szerbhorvát a (2), az arab a (3) típus illusztrálja:

- (1) *A fiú # levelet ír.*
 (2) *Dečak # piše pismo.* ‘A fiú levelet ír.’
 (3) *Yaktubu ‘Alī # al-ḥiṭāba.* ‘Ali olvassa a könyvet.’

Ha az „említett” elem nem a topic, akkor az említett elem kerül a mondat elejére, és ezt követi a szünet; utána következik a másik főnévi elem az (1) típusban, az ige pedig a (2) típusban. A mondat végén az (1) típusban az ige áll, a (2) típusban a másik főnévi elem.

- (1) *Levelet # a fiú ír.*
 (2) *Pismo # piše dečak.*

Tehát a szabály az (1) és (2) típusban azonos a fentivel, csak az „anaphora” jegy jelzi a témát:

$$\begin{array}{c} X \\ [+ \dots] \\ [-\text{anaph}] \end{array} + \begin{array}{c} Z \\ [+ \dots] \\ [+ \text{anaph}] \end{array} \Rightarrow \begin{array}{c} Z \\ [+ \dots] \\ [+ \text{anaph}] \end{array} \# \begin{array}{c} X \\ [+ \dots] \\ [-\text{anaph}] \end{array}$$

A (3) típus adatai külön elemzésre szorulnak. Az ige elhelyezése azonos a fentivel.

Az eddigiekből a réma csak negatívan emelkedik ki, mint „nem téma”. Ha a réma két elemből áll, a réma elsődleges eleme általában a névszó, rajta van a fókusz (ill. a nyomaték vagy a kontraszt), a beszélő intenciójának megfelelően, bár a réma magva lehet az ige is. Ehhez azonban figyelembe kell venni a determináns kategóriáját, amelyről most nem lesz szó, de talán egy példa helyénvaló lesz. Az elsődleges topikalizációs szabályok szerint a következő két mondatban a téma az alany, a réma az ige és a tárgy:

- A fiú # ír egy levelet.*
A fiú # írja a levelet.

A rémán belül a határozatlan névelős tárgyra kerül a fókusz, s ezzel némileg kiemelkedik a mondatból, míg a második esetben az *írja* tűnik enyhén nyomatékosnak, a tárgyon levő fókusz semmi esetre sem evidens. (Hasonló figyelhető meg angol mondatokban is.) Az *egy* határozatlan névelő azt mutatja, hogy a *levelet* eddig nem említett, tehát újat közöl, míg a határozott névelős nem. Mivel az eddigiekből az derült ki, hogy az „említett” releváns a téma szemszögéből, nem lesz meglepő, hogy a nem ismertnek, a nem határozottnak pedig szerepe van a réma kialakításában. Itt azonban csak enyhe nyomaték-különbséget okoz az új elem; bizonyos mondatokban azonban lényeges szórendi szerepe van, többek között az ismert angol példákban:

The boy was in the garden.
There was a boy in the garden.

Itt a nem határozott alany sajátos szórendet, sőt szerkezetet követel meg, mivel az alany elsődlegesen téma.

Nem mehetünk azonban tovább anélkül, hogy a szórendi tipológia rendszerét, a határozottság kérdését áttekintenénk, mert anélkül csak nem rendszerezett egyes tényeket tudunk bemutatni.

2.3. A téma és réma szerinti elemzés és a szórendi tipológia

Az eddigiekben bemutatott topic szabályokról feltételezhető, hogy mindig érvényesülnek: a megadott feltételek között az ágensből, instrumentálisból, experiensből az (A) szórendi fő típusban mindig téma lesz, s a mondatban a szünet elé kerül az elsődleges téma-réma szabályok szerint, vagyis akkor, ha nem kerül konfliktusba az előző szövegből származó „említett” jegyről intézkedő szabállyal. Így hozhatjuk létre az első szórendi fő típus három típusának alapszórendjét (a példákat l. föntebb):

(1) S # OV   (2) S # VO   (3) VS # O

A téma természetesen a „topic” jegyű elem marad akkor is, ha az „említett” jegyet ő kapja. De ha az „említett” elem nem az S, akkor az O kerül a mondat élére a téma helyzetébe az (1) és (2) szórendi típusban, de csak akkor, ha két szórendi variáns lehetséges (a példákat l. föntebb):

(1) O # SV   (2) O # VS

Így az „említett” jegy szórendi módosító hatása korlátozott. A (3) típusban két másodlagos variáns van: SVO vagy VOS. Az utóbbiban az O a mondat első felében van, akár az (1) és (2) típus kontextusos variánsában, de ez nem áll az SVO-ra. A kérdés tovább bonyolódik, ha figyelembe vesszük, hogy a (B) fő típus egyetlen típusában az alaprend VO # S: pl. malgas *Manoratra taratasy # Rakoto.*, és a másodlagos szórend itt is SVO. Az (A) és (B) fő típus elválasztása azon az alapon történt, hogy az (A) fő típusban az alaprendben a „topic” jegyű S megelőzi az O-t, amelytől szünet választja el: S # O, míg a (B)-ben ez fordítva van: O # S. A kettőt az kapcsolja össze, hogy a „topic” jegyű S helyett az O lesz

elsődlegesen nyomatékos. Feltehetően az S nyomatéka köti össze a fordított szórendű variánsokat, a másutt már részletesebben elemzett alábbi példák ezt támasztják alá (vö. Dezső—Szépe):

- Példák: (1) O # SV (2) O # VS (3) S # VO (4) S # VO
 (1) *Levelet* # *a fiú írja.*
 (2) *Pismo* # *piše Petar.*
 (3) *‘Alī* # *yaktubu al-ḥitāba.*
 (4) *Rakoto* # *manoratra taratasy.*

Így az (1) és (2) típus nagyobb fokú egyöntetűséget mutat egymással, mint a (3)-mal és főleg a (4)-gyel, a téma-réma tagolás realizálódását illetően.

Tudjuk, hogy az (1) és (2) igen elterjedt típusok, a (3) is elég gyakori, de korlátozottabb, a (4), azaz a (B) fő típus csak bizonyos területen figyelhető meg, és kevés nyelv tartozik hozzá. Ez fölveti azt a kérdést, hogy történetileg nem másodlagos-e a (3) és főleg a (4) típus, s erre rövidesen visszatérünk.

Az egyes típusokat sajátos hangsúlyozási szabály jellemzi, amely a fenti példákból is látható: az (1) típusban az ige előtti, a (2)-ban az ige utáni elem hangsúlyozódik, ugyanez a szabály áll a (4) típus hangsúlyozására is, a (3) típusban a különálló elemen van a mondathangsúly. A mondatélen álló ige hangsúlyos mind az (1) típusban: *Ír Péter* # *levelet.*, mind a (2)-ban, de ez utóbbiban további vizsgálatra szorul: szh. *Piše Petar* # *pismo.* Ez azonban már az (1) és (2) típus sajátos problémája, amelyben lehetséges három variáns, teljesen szabad szórend esetén pedig helyes mind a hat variáns. Ez azt jelenti, hogy ezek átmehetnek egymásba, s belőlük létrejöhet a (3) és (4) típus a szórend átstrukturálódása és korlátozódása révén. Ez egy újabb tényező, amelyet a pankrón tipológiában figyelembe kell venni.

Ha bonyolultabb vagy más összetételű mondatokat elemzünk, a tipológiai rendszer módosul, bővül és variálódik. A négy típusra osztás megmarad, de számolni kell vegyes típusokkal is. Ennek a részleteibe nem megyünk bele, egyetlen kérdést említünk csak meg: a bővülés irányát. Ha az S-en és O-n kívül újabb bővítmény (második tárgy, határozó) járul az igehez, a tiszta típusokban az alapszórendben a következő üres helyre, ill. helyekre „lép be” az újabb névszói elem:

- (1) S # -- OV (2) S # VO— (3) VS # —O (4) VO — # S

A többtagú mondatok elemzése azonban erősen bonyolítaná a kérdés vizsgálatát, ezért csak a vegyes típusról teszünk említést, ilyen a következő magyar mondat: *Az anya* # *kenyeret vágott* + *a fiának.*, mert a tárgy az (1) típusnak megfelelően az ige előtt, a részeshatározó, a másodlagos tárgy viszont az ige után áll, s így a (2) típust követi.

Maradjunk azonban meg a háromtagú S, V, O összetételű mondatoknál, nézzük meg Greenberg univerzáléit, s alább szembesítsük őket a sajátjainkkal.

1. univerzálé: „Olyan kijelentő mondatokban, amelyekben az S és O főnév, az uralkodó szórendben az S majdnem mindig megelőzi az O-t.”

Ez az univerzálé nem teljes érvényű, mert csak az (A) fő típusra vonat-

kozik, Greenberg a fenti (4) típust nem ismerte, ill. csak bizonytalan kivételként tartotta számon.

6. univerzálé: „Minden nyelvben, amelyben uralkodó a VSO szórend, lehetséges még SVO is, lehet, hogy ez az egyetlen alternatíva.”

Ez az univerzálé sem tűnik kivétel nélkülinek, mert vannak VSO és VOS szórendű nyelvek, amelyekben nincs SVO szórend, bár ezek további tanulmányozásra szorulnak.

7. univerzálé: „Ha egy nyelvben uralkodó az SOV szórend, alternáns, ha egyáltalán van, csak az OSV lehet, s ekkor az ige összes határozói megelőzik az igit.”

25. univerzálé: „Ha a névmási tárgy az ige után áll, ez történik a főnévi tárggyal is.”

Ez utóbbi kapcsolódik az előző háromhoz. Maga a jelenség érthető, ha figyelembe vesszük, hogy a névmási tárgy általában a szövegre utal vissza, s gyakrabban helyezkedik el az ige előtt, elsősorban SVO típusú nyelvekben, pl. szh. *Ja ovo ne vidim.* 'Én ezt nem látom.'

A tőlünk javasolt univerzálék Greenberg 6. és 7. univerzáléihoz hasonlóak, tehát a típuszabályokból következnek (ez áll egyébként a 25. univerzáléra is, de itt már a kettős típust is figyelembe kell venni). Ahhoz, hogy ez világos legyen, soroljuk föl a lehetséges típusokat és altípusokat a jelenleg rendelkezésre álló adataink alapján. Az (a) a kötött „egy variánsos” altípust, a (b) és (c) a félig kötött kettő, ill. „három variánsost”, a (d) a szabad „hat variánsos” altípust jelöli.

(A) főtípus				
(1)	(a) SOV	(b) SOV OSV	(c) SOV OSV VSO	(d) SOV OSV VSO SVO OVS VOS
(2)	(a) SVO	(b) SVO OVS	(c) SVO OVS VSO	(d) SVO OVS VSO SOV OSV VOS
(3)	(b) VSO SVO	vagy	VSO VOS	
(B) főtípus				
(4)	(b) VSO SVO			

Ezekre az adatokra tekintve a típusrendszerből következnek bizonyos implikációk, implikációs univerzálék:

Ha valamely nyelvben van	akkor van
I OSV	SOV
II OVS	SVO

nyelvekben találkozunk: a (*II) és (*III) (b) univerzáléra példa a mai angol, német, román szórend, amelyek mind a szabad szórend megkötődése révén jöttek létre.

2.4. A szórendi típusok változása

Ha a négy szórendi típus bármelyike átalakulhat a másikba, akkor — csak egy változást tételezve föl — 12 lehetőséggel kell számolni:

(1)	SOV		(i) → SVO (ii) → VSO (iii) → VOS
(2)	SVO		(i) → SOV (ii) → VSO (iii) → VOS
(3)	VSO		(i) → SOV (ii) → SVO (iii) → VOS
(4)	VOS		(i) → SOV (ii) → SVO (iii) → VSO

Az SOV stb. nem egy variánst, hanem az egész típust jelölte a sémában. Elképzelhető azonban kétszeri típusváltás is, tehát az (1)–(4) szabályok (i)–(iii) részsabályainak az összekapcsolódása is, pl. SOV → SVO → VSO tehát az (1) (i) és (2) (ii) kombinációja. A tizenkét lehetőség, ill. kombinációik csak mint elméleti lehetőségek veendőek figyelembe. Mint említettük, igen kevés (4) VOS típusú nyelv van, s kevésbé valószínű, hogy eddig megtörtént volna pl. a (4) (i) és (4) (ii) változás, de lejátszódhat a jövőben. A nyelvek jó részének nem ismerjük a történetét, így azt sem tudjuk megmondani, végbement-e bennük szórendi vagy más típusváltozás, bár ha valamely nyelvcsalád nyelvei különböző típusba tartoznak, feltételezhető, s általában fel is tételezik, hogy az alapnyelvet azonos szórend jellemezte. Így az indoeurópai alapnyelv valószínűleg szabad SOV szórendű volt, s a mai SVO típusú európai nyelvekben típusváltozás történt. Ugyanez áll a kelta nyelvekre, amelyek VSO alaprendűek, de kérdés, hogy a VSO típus az ősi indoeurópai SOV szórendből vagy egy SOV típusból keletkezett SVO szórendből jött-e létre, tehát kettős változás útján: SOV → SVO → VSO, vagyis a fenti (1) (i) és (2) (ii) kombináció eredményeként. A finnugor, ill. az uráli szórendje ugyancsak SOV típusú lehetett, s a mai SVO szórend a finnségben másodlagos, s a magyar csak az átalakulás kezdetén tart. Az indonéz és óceániai nyelvekben az SVO típusból alakulhatott ki a VSO, ill. a VOS típus, bár ez utóbbról elképzelhető, hogy a VSO egyik altípusából (VSO, VOS) jött létre. A VSO szórendű sémi nyelvekről feltételezik, hogy szabad SOV szórendűek voltak előzőleg (l. erről Deže [1968] és Dezső [1967]).

Nem folytatjuk a típusváltozások konkrét példáinak felsorolását, bár több van (pl. a sino-tibeti nyelvek), inkább az átalakulás feltételeiről

szólunk. A típusváltás elengedhetetlen feltétele, hogy meglegyenek a kiinduló típusban azok a variánsok, amelyek a céltípust jellemzik, pl. az (1) típusra jellemző SOV, OSV (VSO) variánsok mellett meg kellett hogy legyen a (2) típusra jellemző SVO, OVS is ahhoz, hogy az (1) → (2) típusváltás megtörténjen. A változás fokozatosan történt: az alapszórend szerepét fokozatosan az SVO vette át az SOV-tól, a kontextuálisat az OVS vállalta át az OSV-től. A funkcióváltozás eredményeként gyakorisági változás is történt, az SOV helyett az SVO lett a leggyakoribb szórendi variáns. Ez jól megfigyelhető az ó- és középanyolban az Angolszász Krónika és az Ormulum adatain. Az Angolszász Krónikában a típusváltozás már eléggé előrehaladott állapotban volt az alaprendben, s az SOV és SVO közel egyenlően van képviselve: SOV (35%), SVO (30%), de a kontextuális variánsban az OSV (11%) jóval gyakoribb, mint az OVS (3%) (Shannon 13). Ezzel szemben az Ormulumban az SVO variáns már jóval felülmúlja az SOV-t (SVO = 69%, SOV = 14%), a kontextuális szórend már ritka, előrehaladt már a szórend rögződése, de az OVS már győzött (4%), az OSV ritka (1%) (Palmatier 54). Az európai nyelvek egy részét vagy jó részét jellemezte kb. 500–1500 között a VSO variáns jelentős gyakorisága (pl. az Angolszász Krónikában 18%, l. uo.), amelyből létrejöhetett volna VSO és SVO típusú szórend is, mint a keltában, ha az SVO nem szorította volna háttérbe a VSO-t.

Ez az egyetlen példa némi képet adott az SOV → SVO és az SOV → VSO, esetleg SOV → SVO → VSO típusváltozásról, bár nem térhettünk ki a részletekre, s nem elemezhetünk más típusváltást sem.

A szórendi változás során átrendeződés történik: más variánsok fejezik ki az alap és kontextuális funkciót, amely statisztikailag elég jól érzékelhető. Bizonyos strukturális-funkcionális összefüggéseket mások helyettesítenek, a közbülső periódusban (pl. az Angolszász Krónikában) a változás statisztikailag fogható meg, tehát az egyik strukturális törvényszerűségből a másikba statisztikai törvényszerűségeken át vezet az út.

A szórendi változás kiváltó okát meghatározni nehéz, nincs egy evidens oka, inkább számos, nehezen meghatározható ok eredményezi. Valószínűleg ezen okok fontossága nem egyenlő. Több olyan nyelv van, amelyekre a kettős szórendi típus jellemző, s az ige aspektusa szabja meg, melyik szórendet használjuk (vö. Dezső [1967]), s ezért lehetséges, hogy az aspektus típusának változása lényeges oka a szórendi változásnak. Az indoeurópai nyelvek egy részében (pl. a szlávban, angolban stb.) történt ugyan aspektusváltozás, de az ógörög aspektusáról feltételezhető, hogy közel állt az indoeurópaihoz, mégis inkább SVO szórend jellemezte. Valószínűbb, hogy az aspektusváltozás csak egyik vetülete a mondattani struktúra bizonyos változásának, ami a szórendi típusváltozást eredményezte. Igaz, kérdéses, hogy a mondattani struktúra egyéb részének a számlájára írandó-e a szórend megváltozása, s ha igen, mely részének van lényeges szerepe a szórendváltozásban.

Az aspektusról tudjuk, hogy összefügg a konkrét közlési funkcióban oly fontos szerepet betöltő határozottsági jegyekkel, amelyek az egyes nyelvekben egyetemesen határozott és határozatlan névmásokkal, számos nyelvben névelővel, bizonyos nyelvekben a tárgy ragjainak (pl. az altaji nyelvek

accusativusi és abszolút esete) vagy esetének változásával (pl. finnségi accusativus és partitivus), tárgyas ragozással (pl. magyar), az igében elhelyezkedő infixummal (pl. bantu nyelvek) stb. fejeződik ki. Elég egy kézenfekvő példa. A magyarban például SOV alaprendű, csak nem perfektív igekötős igéjű mondat lehet, mert ez utóbbi alaprendje SVO: *A fiú megírta a levelet.* és nem (*)*A fiú levelet megírta.*, s az aspektus sajátos konkretizáló szerepet játszik: pl. a befejezett és folyamatos aspektusú ige konkrét, azaz nem általános cselekvést jelöl. Mivel a szórend szerepe elsődlegesen a konkrét közlési funkció megvalósítása, s a határozottság és aspektus is ezt a célt szolgálja (ha más vonatkozásban is), feltételezhető, hogy a szórendi változás elsősorban a konkretizációs szabályrendszerek (aspektus, határozottság) változására reagál elsősorban, de mindezek kapcsolatban vannak a mondat egész struktúrájával. Egyelőre a szórendi változás okait nem tudjuk megmondani, talán az okok szövevényesek, s így csak a lényeges összetevőkre sikerül majd rámutatnunk, amelyek nem dinamikus jellegű törvényszerűséget eredményeznek.

Az alaktani változás, mint említettük, aligha okoz típusváltozást, de egy típuson belül a szórend megmerevedését (pl. a középangolban), s ezzel új altípus létrejöttét kiválthatja. A szórend a megfelelő alaktani eszközök hiánya esetén így mondatrészt megkülönböztető szerepet vállal.

3. A tipológia alkalmazásáról

3.1. Az elmélet és az alkalmazás egy aspektusáról

A tudományos-technikai forradalomban az elméleti tudományok szerepe jelentősen megnőtt, de ezzel együtt megváltozott a tudomány és a gyakorlati alkalmazás viszonya is. Azelőtt a gyakorlat feladta a kérdéseket a tudománynak, amely választ keresett ezekre a problémákra. A tudományos-technikai forradalom korában az elmélet dinamikusan fejlődik, s már maga állít feladatokat az alkalmazás elé, maga jelöli ki a gyakorlat feladatait, méghezzá olyanokat, amelyeket a gyakorlat nem lett volna képes kitzünni (pl. az atomfizikában, kibernetikában). Ezt a köztudott ténytet figyelembe kell vennünk akkor, amikor valamely elméleti jellegű tudományág gyakorlati hasznosságát, alkalmazhatóságát vizsgáljuk.

A kontrasztív nyelvészet gyakorlati szükségletből született, egy elemi igény hozta létre. Korunkat az információ hatalmas növekedése jellemzi, s ezzel a nemzetközi információcsere régebben elképzelhetetlen méretet öltött. A szakembereknek szert kellett tenniük a szakmájukhoz szükséges idegen nyelvek aktív ismeretére. Ez az idegen nyelvek tanulásának rohamos fejlődéséhez vezetett. Az eredményes aktív nyelvhasználatot gátló tényezők egyike az anyanyelv negatív hatása, amelyet az anyanyelv és az elsajátítandó nyelv egybevető, kontrasztív elemzésével lehet feltárni és kiküszöbölni. A kezdeti kontrasztív stúdiók egyszerre igyekeztek elvégezni az anyanyelvi hatás nyelvészeti, pszicholingvisztikai, sőt metodikai vizsgálatát, hiszen szűken, praktikusán megfogalmazott alkalmazott céljuk volt csak. Az eredmény az lett, hogy egyik feladatnak sem sikerült, de nem is sikerül-

hetett kellő színvonalon eleget tenni. Emiatt jelenleg sok és jogos bírálat éri a kontrasztív nyelvészet e kezdeti korában született munkák mód-szereit. Nem veszik azonban számításba, hogy az alkalmazásból kiindulva kezdetben elkerülhetetlenül leszűkül a problematika, s csak a feltárás folyamatában válik lehetségessé a jelenségek mélyebb elemzése, az elméleti kérdések feltevése. Az elméleti igényű elemzés szükségességét érezték a nyelvészeti felkészültségű nyelvtanárok is, de a megfelelő elméleti kérdés-föltevés, a problematika kijelölése a nyelvészekről származik. Így kapott elsődleges szerepet a nyelvtipológia a kontrasztív nyelvészeti kérdések tudományos elemzésében.

Az alkalmazott nyelvészeti vizsgálat a nyelvtanulás folyamán fellépő anyanyelvi interferencia jelenségéből indult ki. A beszédben és írásban jelentkező hibák ehhez bőséges anyagot szolgáltatottak. Kétségtelen, hogy az alkalmazott egybevető kutatás egyik kiindulópontját ez képezi. Viszont az elméleti vizsgálat feladata nemcsak az, hogy a jelzett konkrét hibákat orvosolja, hanem az is, hogy olyan feladatokat tűzzön ki, amelyek az alkalmazás során nem merültek fel. Így a kontrasztív nyelvészetben a tipológiai kutatás feladata nemcsak az, hogy vizsgálja az anyanyelv és a tanított nyelv azon részrendszereit, amelyekben a nyelvtanulás során hibákat észlelnek, hanem fölveti az egész nyelvsajátítási folyamat tipológiai elemzésének szükségességét. Így merül föl például a nyelvtani anyag programozásának vizsgálata. Ennek során tisztázni kell, milyen ösztönösen felismert tipológiai megállapításokon alapul a tananyag beosztása, s hogy lehetne ezt elméleti kutatások segítségével optimálissá tenni. Melyek a nyelvsajátítás, ezen belül az idegen nyelv elsajátításának egyetemes sajátosságai, s ezek milyen pszicholingvisztikai és nyelvészeti implikációkhoz vezetnek? Milyen változtatásokat eredményeznek a tananyagprogramozásban a nyelvek tipológiai sajátosságai? Ezen elméleti kérdések megválaszolása feleletet adhat a következőkre is: melyek a nyelvtani anyag konkrét nyelvektől független, egységes programozásának lehetőségei? Lehet-e optimálisan programozott tankönyvet írni anélkül, hogy tekintettel lennénk a tanulók anyanyelvi sajátosságaira? Azaz: milyen eredményeket adhat a nemzetközileg széles körben elterjedt angol, német, francia tankönyvek használata? (Gondolunk pl. Eckersley, Candlin és mások angol tankönyveire.) Ezek már egészen konkrét, a tananyagokat érintő kérdések.

Ilyen kontextusban vizsgálendő meg az is, hogy hol kap szerepet az alkalmazásban az anyanyelv és a tanított nyelv egybevető vizsgálata, a kontrasztív kutatás, amelyben a kutatás súlypontja az eltérő típus- vagy egyedi sajátosságokon van. Ha a két nyelv közötti különbségek lényegtelenek lennének a tananyagprogramozás szempontjából, akkor egységes programú tankönyvek készülhetnek bármilyen anyanyelvű angol, orosz, német stb. tanuló számára. Ekkor az anyanyelv hatásával csak az egyes tananyag-részek bemutatásában kell számolni. Ezt — esetleg — az anyanyelvet ismerő tanár is elvégezheti. Ha nem így van, az anyanyelvet figyelembe nem vevő tankönyvek — legalábbis ebből a szempontból — előnytelenek. Mindenképpen fogyatékosak a tekintetben, hogy az anyanyelv hatását nem veszik tekintetbe az egyes anyagrészek feldolgozása során, s ezt a tanárnak kellene megtennie, ha erre képes.

Számos igen konkrét tananyagtervezési kérdést tettünk föl, de úgy, hogy a tipológia felől közeledtünk feléjük. Ugyanakkor ezek már olyan problémák, amelyek a tananyagelméletben alkalmazott tipológia területére tartoznak.

A feltett kérdések feladata csak az volt, hogy illusztrálják a tipológia és az alkalmazás viszonyát, érdemben nem adhatunk rájuk feleletet. De hogy ne hagyjuk őket teljesen válasz nélkül, annyit megemlítünk, hogy valószínűleg a tananyagprogramozásban is relevánsak a nyelvek típus-sajátságai, s figyelembe kell őket venni, de hogy a nyelvtan mely kérdéseiben lényegesek, melyekben nem azok, ezt és az egész problematikát ki kell kutatni. Ha csak az egyes tananyagrészek feldolgozásában volna releváns a kontrasztivitás, a különböző anyagrészekhez olyan gyakorlatokat lehetne csatolni, amelyek figyelembe veszik a tanulók anyanyelvének típus-sajátságait (vö. Zabrocki).

Természetesen ezeket ismerni kell, s csak a vizsgálandó nyelvtani kérdés tipológiai problematikájának ismeretében lehet kidolgozni olyan gyakorlatokat, amelyek lehetővé teszik, hogy bármilyen anyanyelvű tanuló nehézségeit figyelembe vegyék. Nagyobb határfokot biztosítanak az olyan tankönyvek, amelyek az anyanyelv egyedi sajátágaival is számolnak, így pl. az angol szórend tanításában nemcsak az SOV szórendi típushoz tartozó nyelvek általános problematikájára vannak tekintettel, hanem a magyar szórend sajátosságaira is.

Amiről itt szó volt, a nyelvtani anyag programozásának tipológiai kérdéseit jelentik csupán, ami a tananyagprogramozás egyik aspektusa. Ez lényeges, de nem okvetlenül döntő: egy nyelvészeti jól programozott tankönyv is sikertelen lehet, ha metodikailag rossz, unalmas.

A tipológia természetesen nemcsak az idegen nyelv oktatásában alkalmazott nyelvészet viszonylatában alaptudomány, ugyanezt a szerepet tölti be a gépi nyelvészetben is, ha a gépi fordítás vagy a dokumentáció gépesítése szempontjából különböző nyelveket kell egybevetni. Ugyanakkor a felhasználása más feltételek között megy végbe, és sajátos alkalmazott tipológia jön létre, amely különbözik a nyelvtanításban felhasználttól. Ezt a problémát tovább nem vizsgáljuk, de ha a tipológia alkalmazásáról van szó, okvetlen figyelembe kell venni.

Az eddigiekben a tipológia rendelkezésre álló ismeretanyagát idealizáltuk bizonyos fokig, csak azt vettük figyelembe, mire képes elvben a tipológia, s eltekintettünk attól, milyen konkrét ismeretanyaggal rendelkezik jelenleg, és hol képes segíteni, hol alkalmazható már most. Ezt részletezni nem lehet feladatunk, de annyit megjegyzünk, hogy a tipológiai vizsgálatokat jelentősen kell fejleszteni ahhoz, hogy a világszerte megnyilatkozó alkalmazási igénynek eleget tehessen. A kontrasztív nyelvészet révén a tipológia rendelkezésre álló ismeretanyag hihetetlenül megnő majd, hiszen a világnyelveket szembesíteni kell minden fontosabb nyelvvel, mert igen sokféle anyanyelvű tanulóknak kell elsajátítania az angolt, az orosz, a franciát, a németet és a spanyolt. Azt is számításba kell venni, hogy sajátos lesz az így felgyűlt ismeretanyag: zömét az adja, amely a világnyelvek és a többi nyelv összetételéből adódik, s jóval kevesebb lesz azoknak a munkáknak a száma, amelyek a szomszédos kisebb nyelveket vetik össze (például a magyart a szerbhorvással, románnal, szlovákkal).

A 3. pont kérdéskörét tárgyalva csak egy sajátos aspektusról szoltunk, s ennek során a tipológiáról át kellett térnünk az alkalmazás kérdéseire anélkül, hogy beszéltünk volna a tipológia és az egyes konkrét nyelvek kutatásának viszonyáról. Most azonban röviden szólnunk kell erről is, hiszen az egybevető elemzésben alkalmazásra kerülnek az egyes nyelvek tipológiai szempontú leírásaiból nyert adatai is, sőt ez az alapvető. Itt a tipológia lehetővé teszi, hogy két tetszés szerinti nyelv adatait optimális keretben konfrontáljuk: figyelembe véve a nyelvek egyetemes, típus- és egyedi szabályait. Az egyetemes szabályokat a tanuló anyanyelvéből is ismeri, a típuszabályok a két nyelvben lehetnek azonosak, többé vagy kevésbé eltérők, de mindenképpen tekintetbe kell őket venni az idegen nyelv oktatásában. Ugyanez áll természetesen a nyelvek eltérő egyedi sajátosságaira is.

A konkrét nyelvi ismeretek alkalmazása hagyományos típusú, világosan motiválja a hibaelemzés, amely kimutatja azokat a pontokat, amelyekben a két nyelv szabályrendszere eltér, az anyanyelv interferenciája jelentkezik. Az interferencia természetesen bonyolultabb jelenség: így tipológiailag közel álló szabályrendszerek is sok hibát idézhetnek elő (pl. az angol és a magyar névelők), hiba úgy is keletkezhet, hogy az anyanyelvtől eltérő szabályrendszert a tanuló rosszul sajátítja el (pl. túláltalánosít), s a tévesztés konkrét megnyilvánulásában nem az anyanyelv a ludas; stb. Mindezek elemzése most nem lehet feladatunk, az alábbiakban csak egy példán szeretnénk illusztrálni a konkrét nyelvek tipológiai szempontú elemzését, amely felhasználható a tananyagírásban alapkutatóként, s a tankönyvíró rendelkezésére áll.

3.2. Konkrét nyelvek gyakorlati célú tipológiai elemzése

Az alábbiakban néhány példán illusztráljuk a konkrét nyelvek tipológiai elemzését, majd a következő pontban néhány megjegyzést fűzünk az idegen nyelvek oktatásában való alkalmazását illetően. Dolgozatunk keretében többre nincs módunk, de másutt megtalálhatja az olvasó a magyar, orosz és angol szórend részletesebb elemzését és egybevetését, valamint az alkalmazásra vonatkozó megjegyzéseket (Dezső [1971b] és Dezső–Nemser).

A konkrét nyelvek szórendi elemzéséhez alapul a szórendi és hangsúlyozási tipológia adatai szolgálnak. Ezt ki kell egészíteni a determinálás vagy a határozottság egyetemes és típuszabályaival is (l. Dezső [1971a]), amelyekre itt nem térünk ki, de figyelembe vesszük. A szórendi tipológia adatait a közlési funkció révén vetjük össze. A téma-réma funkciórendszer kelti életre a szórendi-hangsúlyozási tipológia szabályait, ennek segítségével kapcsolhatjuk össze a különböző nyelvek adatait. A beszélő valami újat akar közölni, de közlése tartalmazhat már ismert vagy említett elemeket, s az újat közlő részben sem minden egyformán fontos. A közlendő új információjára különböző erősségű nyomaték kerülhet. Ez minden beszélőre áll, de intencióját nyelvekként különböző típusú szórendi és hangsúlyozási szabályrendszerekben fejezi ki.

Az alábbiakban néhány egyszerű orosz, angol és magyar tárgyias mondatot elemzünk illusztrációként. Az orosz és az angol az SVO, azaz (2) szórendi típusba tartozik, a magyar vegyes típusú: a névelős mondatok alaprendje SVO, a névelőtlené SOV. Az orosz és az angol elsődlegesen és általában az ige utáni főnévi csoportot nyomatékosítja, a magyar az ige előttit. Az angolban és magyarban vannak névelők, az oroszban nincsenek. Az orosz és magyar szabad, az angol kötött szórendű. Ennyit előljáróban.

A szórend mellett a mondathangsúlyozás alapvető fontosságát is illusztrálja a következő példa, amelyben egy orosz tárgyias mondat magyar megfelelőit vizsgáljuk. Az orosz mondat ez:

SVO: *Мальчик читает газету.*

Feltételezzük, hogy nem emfatikus, nem erős nyomatékú; még így is a következő magyar megfelelői lehetnek:

SVO: *A fiú olvassa az újságot.*

SVO: *A fiú olvas egy újságot.*

SOV: *A fiú újságot olvas.*

Az első kettő (2) azaz SVO típusú, a harmadik SOV szórendű, (1) típusú. Ha az alany határozatlan névelős, további változatok lehetségesek, de ezeket egyelőre tegyük félre. Ha az enyhe nyomatékot is figyelembe vesszük, már pontosabb megfelelést kapunk:

(i) *Мальчик читает газету.*
*A fiú **olvassa** az újságot.*

(ii) *Мальчик читает газету.*
*A fiú olvas egy **újságot**.*
*A fiú **újságot** olvas.*

Az (i)-ben az enyhe nyomaték az ígén van, az (ii)-ben a tárgyon. Az oroszban nem tehető különbség a magyar zéró névelős és az *egy* névelős tárgyú mondatnak megfelelően. Ez a különbség azonban az angolban sem fejeződik ki:

(i) *The boy is **reading** the newspaper.*
*A fiú **olvassa** az újságot.*

(ii) *The boy is reading a **newspaper**.*
*A fiú olvas egy **újságot**.*
*A fiú **újságot** olvas.*

Igaz ugyan, hogy a magyar zéró névelős tárgyú mondatok viszonyát a határozatlan névelőshöz tovább kellene elemezni. Az alany határozottságát a magyar és angol jelezni tudja névelővel, míg az oroszban ez nem lehetséges, de mód van szórendi változtatásra, ami az angolban lehetetlen:

OVS: *Газету читает мальчик.*

OSV: *Az újságot egy **fiú** olvassa.*

Ekkor azonban a tárgy említve volt az előzményben, és az alanyon nyomaték van. Figyelemre méltó, hogy míg az alapszórendszerben mindkét mon-

datban SVO, tehát (2) típusú a szórend, a kontextuális variánsban az orosz OVS megfelel a (2) típusnak, a magyar OSV viszont az (1) típust követi.

Itt nem lehetne megállnunk e két nyelv összevető elemzésében, tovább kellene vizsgálni a többi variánsokat, mert csak így kerekedik ki a teljes kép, a két szórendi rendszert az azonos funkciók talaján rendszerként kellene szembesíteni.

A szórendi egybevető elemzés a közlési egységekre, a mondatokra épül, s figyelembe veszi a mondat struktúráját: tárgyias vagy határozós mondatok, tárgyiasok és határozósak stb.; s a mondat modális komponensét: kijelentő, kérdő mondatok. Összegző vizsgálat természetesen lehetséges más ismérvek szerint is: a nyomatékos mondatok, a kontextuális szórend, a kérdő mondatok stb. A lényeges az, hogy a tanuló a mondat szerkezetével együtt elsajátítsa a szórendi és hangsúlyozási szabályokat is. A nyelvtanilag helyes mondatához a szórend és hangsúlyozás is hozzátartozik.

A szórend a téma-réma szabályok egyik kifejezési módja, de ide tartoznak az emfázis egyéb kifejezési eszközei is. Az erős nyomaték föltételez egy előzetes szöveget, amellyel ellentéteset állít a beszélő:

(*The boy is reading the book.*) *The boy is reading the newspaper.*
(*A fiú olvassa a könyvet.*) *A fiú az újságot olvassa.*

Az angolban az emfázisban nem változott meg a szórend, míg a magyarban SVO szórend helyett SOV áll, mert ez teszi lehetővé a tárgy erős nyomatékát. Az oroszban az erősen nyomatékos tárgy állhat mind az ige után, mind előtte:

SVO: *Мальчик читает газету.*

SOV: *Мальчик газету читает.*

De az ige elé csak erős nyomaték esetén kerülhet, míg a magyarban közepes nyomaték esetén is állhat az ige előtt:

(*Igen.*) *a fiú az újságot olvassa.*

Az angol sajátos kiemelő szerkezetet alkalmaz az erősebb nyomaték kifejezésére, amelynek pontos használati szabályait most nem elemizzük.

It is the letter that the boy is reading.

It is a letter that the boy is reading.

A kiemelt főnév lehet mind határozott, mind határozatlan névelős, a *that* bevezette mondat szórendje OSV, ahol a tárgy (O) vonatkozó névmás. Itt — és egyéb esetekben — az angol OSV szórendet használ, tehát olyat, amely az (1), azaz SOV típusra jellemző. A magyar nyomatékos mondatok problematikája még tovább bonyolódik, ha figyelembe vesszük, hogy nyomatékos mondatban az *egy* névelős mondat helyett helyesebb a zéró névelőset használni:

SVO: *A fiú egy újságot olvas.*

SOV: *A fiú újságot olvas.*

Ugyanis, ha nem határozott a főnév, akkor erős nyomatékosítása esetén az a lényeges, hogy *újság* és nem más az, amit a fiú olvas, ezért fölösleges az *egy* névelő.

Az eddigiekből világos, hogy a szórendi tipológia fenti általános problematikáját tovább kell dúsítani és részletezni ahhoz, hogy a konkrét nyelvek leírására alkalmassá váljon. A nyomatékosítás, determinálás azonban szervesen hozzátartozik a téma-réma szabályrendszerhez és ezen belül a szórendi szabályokhoz, rájuk vonatkozóan is megfogalmazhatók egyetemes és típuszabályok. Ezek konkretizációját láttuk a fenti példákban.

Azt is megfigyelhettük az imént, hogy a magyar (és részben az angol) vegyes típusú, tehát a szórendi típusok sok nyelvben nem tisztán jelentkeznek, mint ahogy az agglutináló nyelvekben sem érvényesül mindig az agglutináció, ezért is van szükség a típusokban a tiszta típusokhoz való mennyiségi viszonyításra (lásd Greenberg [1960]). Ilyen mérés a mondatokban, a szórendben is végezhető, vannak is ilyen tárgyú munkák (l. Buttke).

A nyelvszerkezet megértéséhez azonban lényegesebb tisztázni, hogy milyen struktúrájú mondatokban, milyen téma-réma funkcióban milyen típusú szórend jelentkezik, tisztán vagy vegyesen. A négytagú mondatokban már alapszórendben is megfigyelhető a vegyes szórend számos nyelvben, köztük a magyarban is:

A fiú levelet írt a lánynak.

Itt a tárgy az SOV típusnak megfelelően az ige előtt áll, a részeshatározó pedig az SVO típust követve az ige után. A négy és többtagú mondatok tipológiai szabályai levezethetők a háromtagúakéból, de bonyolultabb rendszert alkotnak, amelyben a tiszta típusok mellett számolni kell a vegyesekkel is mind az alap-, mind kontextuális variánsokban. Az orosz és angol tiszta (2) típusú, az ige után állnak a bővítmények, sorrendjük változhat:

Мальчик писал письмо девочке.

The boy wrote a letter to the girl.

A két bővítmény helye a nyomatéktól függ, de ennek a kérdéseit részletesen már nem elemezhetjük.

3.3. A szórend tanításáról

Az egyes nyelvek tipológiailag felépített téma-réma szabályainak összevetése fölhasználható az idegen nyelvek oktatásában. A nyelvtani oktatás alapegysége a mondat, mint közlési egység. Azt, hogy a modern nyelvoktatás mondatcentrikus, ma már általánosan elfogadott alapelvnek lehet tekinteni, csakhogy nem valósul meg következetesen. Nem veszik figyelembe, hogy a közléshez nem elegendő a mondat alakilag helyes megformálása, szükség van a szórend, a mondat hangsúlyozás és intonáció helyes megválasztására is, hiszen a beszélő bizonyos kontextusban meghatározott közlési szándékkal ejti ki a mondatot. Igaz, a téma-réma szabályrendszer elhanyagolásában nem csak, sőt nem annyira a tankönyvírók hibáztathatók, mert az egyes nyelvekre vonatkozóan még nem rendelkezünk elegendő vagy kellően rendezett ismeretekkel. Sajnos, az is igaz, hogy a tankönyvírók zöme nem a meglévő nyelvészeti irodalom alapján írja és.

írja újra tankönyveit, hanem a már meglevők elemzésére épít, ezért igen sok nyelvészeti ismeret „parlagon hever”, fölhasználatlan. A magyar nyelvtan-irodalom a közlési szabályokkal elég sokat foglalkozott, de ez kevés, ha az angol, orosz s egyéb nyelvek irodalmával nem szembeesíthető. Sőt a magyarok számára írt tankönyvekhez ez utóbbi fontosabb, hiszen anyanyelvük szabályait — legalább intuitíven — ismerik a beszélők.

Ez veti föl azt az elemien fontos kérdést, amelyre részletesebben nem térünk ki, de meg kell említeni, hogy két szembeesítendő nyelv adatainak felhasználásában igen lényeges, hogy melyik közülük a tanítandó, és melyik az anyanyelv, hiszen a tanítandó nyelvet egyáltalán nem ismeri a hallgató, s a súlypontot erre kell helyezni, míg anyanyelvének nyelvтанát intuitívan, sőt bizonyos színvonalon tudatosan ismeri.

Az egyes közlési egységek — az oktatásban ezek jelenleg csak a mondatokat jelentik — alakilag helyes megformálása mellett tanítani kell tehát az alapszórendet, hangsúlyozást és intonációt. De ez nyilván nem elegendő, mert a szövegépítéshez szükségesek a fontosabb kontextuális változatok is. A lehetséges változatok száma a kötött szórendű nyelvekben viszonylag nem nagy, mégis az tapasztalható pl. az angol oktatásában, hogy elég sikeresen besúlykolják az alapszórendet, ami igen lényeges a magyaros szabad szórend kiküszöbölésére, de nem tanítják a lehetséges kontextuális variánsokat. Így a magyarul beszélők angol mondatai teljesen merevek lesznek, vagy ha érzi a tanuló, hogy az angolban van bizonyos szabadság, az alapszórendet anyanyelve szabályainak megfelelően módosítja. Az orosz szórend az angollal szemben szabad, de szabályai tipológiailag lényegesen eltérnek az ugyancsak szabad szórendű magyarétól. Az orosz mondatok szórendjének tanítása sem jut túl azonban az alapszórenden. A tanuló viszont tudja, hogy az orosz mondatrend szabad, akár a magyar, ezért nyugodtan változtatja a szórendet — magyar nyelvérzéknek megfelelően. Az eredmény bizonyos esetekben helyes, másokban egészen helytelen vagy a beszélő intenciójával nem teljesen azonos mondat lesz.

A kép, amelyet festettem, persze valamivel sötétebb a valóságosnál, mert az oktatástól függetlenül is működik a tanulók ösztönös „szabályelvonó mechanizmusa”, és ennek segítségével igen sok olyasmi is helyesen elsajátítható, amit tudatosítva nem tanítottak. De igen nagy a veszélye a helytelen általánosításoknak, annak, hogy nem az idegen nyelvi példa, hanem az anyanyelvi érzék kerekedik fölül.

A sok elemből álló mondatok oktatásában nem lehet számba venni az összes variánsokat, hiszen már négytagú mondat esetén is 24 variáns lehetséges. Mind a három, mind többbelemű mondatok oktatásában az általános elvekre kell helyezni a súlyt, amelyek segítségével a tanuló nagyobb számú egységet is helyesen tud rendezni. Mindhárom nyelvben, de főleg az oroszban és a magyarban ilyen elv az említett elemeknek a mondat első részébe helyezése a kontextuális variánsokban, a nyomatékos elem szokásos helyének kijelölése, az ige és alany helyének meghatározása stb.

A mondathangsúlyozást és intonációt az angolban csak az egyszerűbb mondatokban tanítják, az oroszban még ott sem igen. A szóhangsúly helyét az orosz tankönyvek jelölik, de a mondat hangsúlyát nem. Az eredmény az, hogy a tanulók mondatai kevésbé emlékeztetnek az orosz nyelv valóságos

mondataira, legjobb esetben már nem kifejezetten magyaros a hangsúlyozásuk. Ezekhez szoknak hozzá, s igen nagy nehézségek árán lehet elérni, hogy az oroszoktól szabályosan kiejtett mondatokat egyáltalán megértsék, nemhogy reprodukálják.

Megjegyzéseimben csak a magyarok idegen nyelvre oktatásáról szóltam, nem térhettem ki az idegenek magyar oktatására, ennek különböző aspektusaira. Ezek egyike az, amikor meghatározott anyanyelvű (pl. orosz, angol) tanulókat kell magyarra tanítani, a másik pedig az az eset, amikor tetszés szerinti anyanyelvű hallgatókat kell magyarra tanítani. Ez utóbbi mind a nyelvoktatás, mind az alkalmazott tipológia egyik legizgalmasabb problémája.

*A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete,
Budapest*

Irodalom

- Buttke, K.: Gesetzmäßigkeiten der Wortfolge im Russischen. Halle 1969.
- Chomsky, N.: Aspects of the theory of syntax. Cambridge, Mass. 1965.
- Дже, Л.: К вопросу об исторической типологии славянского порядка слов: *Studia Slavica* 14 (1968): 101–117.
- Dezső László: The typological questions of Swahili word order: 2-nd Congress of Africanists. Dakar 1967 (soksz.).
- Dezső László: A gyermeknyelv mondattanának elvi-módszertani kérdései: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok VII.* Bp. 1970, [a] 77–99.
- Dezső László: A word order typology of three-member sentences (S, V, O): *Actes du X-e Congrès International des linguistes. II.* Bucarest 1970 [b], 551–5.
- Dezső László: A magyar jelzős szerkezetek szörendjéről: *Nyelvtudományi Közlemények* 72 (1970 c): 395–421.
- Dezső László: Tipológiai vizsgálatok = Szerbhorvát–magyar kontrasztív nyelvtan I., Novi Sad 1971 [a].
- Dezső László: Bevezetés a mondattani tipológiába. Bp. 1971 [b].
- Dezső László: A nyelvi struktúráról és a nyelvi törvényszerűségekről: *Nyelvtudományi Közlemények* [megjelenés előtt] (1974).
- Dezső László, Szépe György: Adalékok a topic-comment problémához: *Nyelvtudományi Közlemények* 69 (1967): 365–88.
- Dezső L., Nemser, W.: Tipológia és kontrasztív nyelvtan: *Összevető nyelvvizsgálat, nyelvoktatás.* Bp. 1972. 13–44.
- Greenberg, J. H.: A quantitative approach to the morphological typology of language: *International Journal of American Linguistics* 26 (1960): 178–94.
- Greenberg, J. H.: Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements: *Universals of language.* Cambridge, Mass. 1963, 58–90.
- Greenberg, J. H.: *Language universals.* The Hague 1966.
- Hempel, C. G.: Aspects of scientific explanation and other essays in the philosophy of science. New York 1965.
- Hempel, C. G., Oppenheim, P.: *Der Typusbegriff im Lichte der neuen Logik.* Leiden 1936.
- Hjelmslev, L.: La categorie de cas. Étude de grammaire générale = *Acta Jutlandica. Aarsskrift.* vol. 7, fasc. 1; vol. 9, fasc. 2.
- Jakobson, R.: Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre: *Travaux du Cercle Linguistique de Prague* 6 (1936): 240–88 = *Readings in linguistics.* Chicago 1966, 51–89.
- Jakobson, R.: *Child language, aphasia and phonological universals.* The Hague 1968.

- Kiparsky, P.: Linguistic universals and linguistic change: Universals in linguistic theory. London 1968, 171—202.
- Mátrai László: Élmény és mű Bp. 1940.
- Nagel, E.: The structure of sciences. Problems in the logic of scientific explanation. New York 1961.
- Palmatier, R. A.: A descriptive syntax of the Ormulum. The Hague 1969.
- Резвин, И. И.: Развитие понятия «структура языка»: Вопросы Философии 1969/8: 63—74.
- Róna-Tas, A.: Historical linguistics, linguistic typology, linguistic relationship: Theoretical problems of typology and the Northern Eurasian languages. Budapest 1970, 145—9.
- Серов, И. К.: О диахронической структуре процессов: Вопросы Философии: 1970/7: 72—80.
- Shannon, A.: A descriptive syntax of the Parker manuscript of the Anglo-Saxon Chronicle from 734 to 891. The Hague 1964.
- Slobin, D.: Universals of grammatical development in children = Working papers 22, Language-Behavior Research Laboratory. Berkeley 1969.
- Slobin, D.: Suggested universals in the ontogenesis of grammar. = Working paper 32. Language-Behavior Research Laboratory. Berkeley, Calif. 1970.
- Sviderskij, V. J.: Az elemek és a struktúra dialektikájából (M. 1962, részletek): Dialektikus materializmus. Szakosító szemelvénygyűjtemény. Bp. 1970, 239—48.
- Свидерский, В. И.: Некоторые вопросы диалектики изменения и развития. Москва 1965.
- Szépe, G.: Some problems in agglutination: Actes de Xe Congrès International des linguistes. IV. Bucarest 1970, 354—63.
- Ulmann, St.: Semantic universals: Universals of language. Cambridge, Mass. 1963, 172—207.
- Успенский, В. А. (rec.): Universals of language: Вопросы Языкознания 1963/5: 115—30.
- Успенский, В. А.: Структурная типология языков. Москва 1965.
- Weinreich, U.: On the semantic structure of language: Universals of language. Cambridge, Mass., 1963, 114—171.
- Zabrocki, L.: Grundfragen der konfrontativen Grammatik: Probleme der kontrastiven Grammatik = Jahrbuch 1969 des Institus für deutsche Sprache. Düsseldorf 1970, 31—52.
- Жолковский, А. К., Мельчук, И. Д.: О семантическом синтезе: Проблемы Кибернетику 19(1967): 176—238.

Közlésemélet, grammatika, aktuális mondattagolás

Bevezetés

Ebben a kis tanulmányban foglalom össze a grammatikáról és általában a nyelvről vallott nézeteimet. Ezek egy része különféle hozzászólások, beszélgetések és egy meg nem jelent előadás keretében már elhangzott, más részüik pedig kivonata vagy kiegészítése megjelent dolgozataimnak. Olyan gondolatokat is megpendíték, amelyeket csak későbbre tervezett munkáimban szándékozom bővebben kifejteni. Forrásokat a rövidség kedvéért általában nem jelölök meg; a hozzáértő úgysis felismeri vagy korábbi megnyilatkozásaimban megtalálja, melyik gondolat származik Saussure-tól,¹ Bally-tól,² Sechehaye-tól,³ Paultól,³ Wundttól,³ Jespersentől,¹ a marxista nyelvelméleti vagy filozófiai irodalomból, vagy pedig a magyar nyelvtudomány régebbi⁴ és újabb művelőitől.⁵ Személyekre csak nagyon jelentős esetben vagy egyenes idézéskor hivatkozom.

1. A nyelvtudomány ismeretelméleti alapja

1.1. A nyelvet egyrészt a közlés, másrészt a valóságábrázolás eszközének szokás tartani. De úgy látszik, mintha sokszor még materialista igényű nyelvészek is megfélemednének arról, mi valójában a nyelv létezési formája. Nyelvi jelekről beszélnek, mintha ezek a jelek úgy „léteznének”, mint az egykori emberek rajzai a barlangok falán vagy a bekötött könyv az asztalon. Pedig a nyelvi jeleknek nem anyagi, hanem tudati létük van. Ennek problematikáján még a Szerebrennyikov szerkesztésében megjelent *Общее языкознание* (Moszkva, 1970.) c. kötet szerzői is kellő megvilágítás nélkül átsiklanak, mert inkább az emberi tudat történeti kifejlődését és a nyelvi érintkezés társadalmi szerepét állítják előtérbe.

¹ L. még: Elekfi 1956a.

² L. Elekfi 1953a; 1964; 1969.

³ L. Elekfi 1957.

⁴ L. Elekfi 1950.

⁵ V. ö. még Elekfi 1953b. L. még különösen Szépe 1966. 188.

A tudati jelenségek igen bonyolult módon függnek össze az anyagi világ törvényeivel. Az emberi individuumok — a társadalom egyénei, személyiségei — az emberi nem néhány százezer év alatt végbement fejlődése során jutottak el idegsejtjeik olyan fejlettségéhez, hogy manapság a társadalomban nevelkedő jó felfogóképességű egyén másfél, de legkésőbb három év alatt — az átlagos tehetségű inkább négy-öt év alatt — elsajátítja anyanyelve rendszerének alapjait.⁶ Ez azt jelenti, hogy agysejtjeinek ingerületheiben kifejlődik a készség a környezetében hallott nyelvi megnyilatkozásokbeli ismétlődések felismerésére, az ismétlődő hangos jelzések azonos intenciójának tárolására, a jelzések utánzására, végül saját jeladó törekvéseinek a környezetétől hallott hangos jelzésekkel való kifejezésére. Az újszülött ösztönös jeladása a három első életévben így lépésről lépésre átadja a helyét olyan jeladásnak, amely már hasonlít a nyelvi jeladásoknak ahhoz a sokkal magasabb rendű rendszeréhez, amit a környezete használ.

A nyelvi jel tehát materialista megvilágításban nem más, mint az agysejtek bizonyos csoportjának (öröklött hajlamon alapuló, de utánzás és tanulás útján szerzett) készsége arra, hogy valamely nyelvi közlésnek szánt hangban vagy hangsorozatban felismerje a közlő által hozzárendelt intenciót — a nyelvi jeladásban az alkalmi vagy állandósult jelentést —, saját nyelvi jeladásait pedig ahhoz a (társas együttélésben kialakult) jeladási rendszerhez idomítsa, amelynek segítségével mások jeladásait megérti. Érzékelhető anyagi megnyilvánulásuk csak az egyes konkrét jeladásoknak van; a nyelvi jel és e jelek rendszere csupán a nyelvet használó egyének tudatában, agysejtjeik beidegződésében létezik, de úgy, hogy jeladási működésüket szabályozza. Ez az innerváció minden egyénben külön alakul ki, de az azonos nyelvet beszélők nyelvi készsége igen sokban azonos (tehát nagymértékben hasonló), bár sohasem mindenben azonos. Különböző nyelvet beszélők nyelvi innervációiban is van sok hasonlóság, de jóval kevesebb, mert igen nagy az eltérések száma.

Itt egy kissé meg kell világítanunk a 'jelentés' fogalmát, mert a *jelentés* szó többértelműsége is hosszas vitákat idézett már elő. Amit Fabricius Kovács nevezett jelentésnek emlékezetes előadásában,⁷ az egy-egy szónak, mondatnak, de példái szerint leginkább egész közleményeknek alkalmi, aktuális jelentése. A hallgatóság zöme azonban értetlenül fogadta az előadást, mert nem az alkalmi, hanem a többé-kevésbé állandósult jelentést — többségük a szójelentést — szokta egyszerűen jelentésnek nevezni. A továbbiakban a *jelentés* szót, ha nem teszek hozzá jelzőt, ebben az általánosan elfogadott értelemben használom, de nemcsak a szójelentésre korlátozom (bár önmagában legtöbbször ezt értem alatta), hanem (megfelelő birtokos szerkezetben) morfémák, morfémakapcsolatok, szókapcsolatok jelentéséről, továbbá morfológiai jelentésről is beszélek, még tágabb értelemben pedig egy-egy mondat típus, sőt mondat jelentéséről.

Ki kell itt röviden térnünk arra is, hogy az írásbeliség — mely az emberi nyelv egész fejlődésében aránylag későn, de az egyéni életkor időtartamá-

⁶ V. ö. Vértes 1953; Dezső 1970; S. Meggyes 1971.

⁷ L. Fabricius 1967.

hoz képest mégis nagyon régen alakult ki — alapjában véve másodlagos jelrendszer, mert csak jelzi a nyelvnek mint elsődleges, közvetlen jelrendszernek bizonyos állandósultnak tekinthető elemeit: a képírás a képzeteket, fogalmakat, lényeges nyelvi viszonyokat, a szótagírás és betűírás a beszéd releváns hangbeli elemeit, azaz a fonémákat, ill. a jellemző fonémakapcsolatokat. Mégsem tarthatjuk az írásos feljegyzéseket és közléseket, az írott szövegeket a hangos megnyilatkozások közvetlen látható áttételeinek, mert az azonos funkciójú nyelvi elemeken (szavakon, morfémakon és az ezekből kombinálódó szintagmákon, szintagmaépítményeken) kívül sok minden van, ami vagy a beszélt, vagy az írott nyelvnek sajátossága, tehát mint probléma külön-külön megvilágításra szorul. Az írott nyelv sajátos problémái közé tartozik a hangírás összeszövődése írásjelekkel, ideografikus elemekkel és más vizuális kifejező eszközökkel.⁸ A hangos megnyilatkozás pedig rengeteg olyan elemet tartalmaz, ami az írásban csak igen bonyolult áttétellel vagy egyáltalán nem található.⁹

Azok a nyelvi jelek, amelyek az egyéni fejlődés legkezdetibb szakaszában a környező világ egyes részleteinek megismerésével szinte együtt rögződtek a tudatban, az átlagember számára mintegy azonosultak a jelentésükkel. (Gondoljunk a névmágiára!) Ezek a köznyelv elsajátításának későbbi szakaszában és idegen nyelv tanulásakor is elsődleges, egészen szoros egységben maradnak, csak a tudatos nyelvelemző, nyelvészeti gondolkodás választja szét bennük a jelet és a jelentést. A másodlagosan, áttételesen, metaforikusan használt nyelvi jelek már nemcsak a valóságra vonatkoznak közvetlenül, hanem az elsődleges nyelvi jelekre is. A nyelvi jeleknek, különösen a szókincsnek ilyen tudatbeli rétegződése egy szinttel magasabban van meg a nyelv írott vetületében: az átlagember (primitívebb) tudatában az egyszerű betű azonos a hanggal, a leírt szó a kimondott szóval; szétválasztásukra csak helyesírási kérdés esetén vagy fonetikai elemzéskor kerül sor.

1.2. A valóság ábrázolása a nyelvnek legsajátosabban emberi és talán legbonyolultabb, legfejlettebb, de nem egyetlen funkciója. A nyelvi jeladásban tovább élnek azok a funkciók, amelyek az állati jeladásban is megvannak: a jeladó saját érzelmi állapotának kifejezése, valamint társa (társai) vagy más lények magatartásának befolyásolása. Ezek az alapfunkciók az emberi jeladásban különféle keveredett formákban, kombinációkban jelentkeznek, mint pl. az olyan kijelentés, amelyben a beszélő saját magáról mond valamit, vagy a kérdő mondatok két fajtája, az óhajtó és a felszólító mondatok széles skálája.

Ha csak a nyelv ábrázoló funkcióját akarjuk is részletesebben jellemezni, számolnunk kell a tükrözésemeléttel.

A tudomány általánosan vallott mai álláspontja szerint a világ végtelen, mégpedig térben is, időben is. Emberi tudatunk e végtelen világ rengeteg részecskéjének és anyagtársulásának nagyon sokféle fajtáját, mozgási tör-

⁸ Vö. Zolnai 1926. A különírás és egybeírás szerepére: Elekfi 1962a; 1963 — 1971.

⁹ Vö. Elekfi 1962b; 1963. A hangos beszéd elemeinek és a nyelvi mű sokféle típusának egymáshoz való viszonyát átfogó rendszerben I. Wacha 1973.

vényét és jelenségét képes felismerni és tükrözni. Ezt a tükrözést nem szabad az optika mechanizmusának mintájára elképzelni. Arról van csak szó, hogy a világ bármely felismert részének vagy részei összefüggésének valami összefüggés felel meg milliárdnyi agysejtünk valamely (eddig pontosan meg nem határozott) részében. Nem tükröződik az egész ismeretanyag egyetlen ember tudatában, sőt az egyes emberek tudata, felfogó és elvonó képessége közt igen nagy eltérések vannak, de mindnyájan képesek vagyunk igen sok ismeretet raktározni, ezeket egymáshoz viszonyítani, sőt köztük újabb kapcsolatokat, kombinációkat létrehozni, vagyis gondolkozni.

Ezeknek az ismereteknek legtöbbje nyelvi formához van kötve, úgyhogy a tiszta, világos ismeretet a külső valóság valamely darabjáról mindjárt képesek vagyunk mással közölni. Az azonban egyoldalú túlzás, hogy minden gondolkozás szükségképpen nyelvi, hiszen van képi, matematikai és zenei gondolkozás, sőt a külső valóságot csak igen homályosan tükröző, meg nem fogalmazható sejtés is.

2. A nyelv fejlődésének dialektikája

2.1. A klasszikus metafizika ismert kiinduló tételét: „Minden dolog azonos önmagával” — a marxista dialektika így módosítja: Minden dolog a z o n o s i s ö n m a g á v a l, n e m i s . A tétel ilyen megfogalmazását különösen akkor célszerű szemmel tartanunk, ha számolunk a fejlődés tényével és egyes mozzanataival, főképp azt a „status nascendi”-t tekintjük, amikor valami még azonos önmagával és már nem egészen azonos. Pl. a sejt osztódásakor először a sejtmag válik ketté. Még egy sejt, ha kívülről tekintjük, de már nem egy sejt, ha a magját nézzük.

Efféle jelenségek zajlanak le a nyelvi tudatban is, mégpedig a beszélő és a hallgató tudatában (az egyénnek a jelhez vagy jeltípushoz és a hozzá kapcsolódó jelentéshez való viszonyát tekintve) és az ún. kollektív nyelvtudatban is (a két vagy több ember közti közlési folyamat törvényszerűségeit tekintve). Ugyanaz a nyelvi jel soha nem hangzik el hajszálnyira ugyanolyan formában. Egyéni artikulációs sajátosságok, kisebb-nagyobb hanglejtési különbségek, melyek az egyén pillanatnyi lelkiállapotától vagy jeladói magatartásától is függenek, kisebb-nagyobb mértékben különbözővé teszik azt a nyelvi jelet is, amelyet a beszélő tudatosan azonos jelnek szánt. Ha hallgatója, a jelvevő is azonos jelentésben appericipálja az azonosnak szánt jelet, akkor a közlés lényege szempontjából a jel ismétlődéskor azonosnak tekinthető önmagával, a változó, eltérő hangzásbeli sajátosságok pedig irrelevánsak.

Előfordulhat azonban, hogy a hallgató észrevesz valami olyan eltérést, ami a beszélő részéről nem volt szándékos, pl. a beszélő lelkiállapotának változását eláruló hangsúlyozásbeli különbséget. A nyelvi jel tárgyi (és állandó) jelentésén ez nem jelent változást, mert az alkalmi vételi többlet csak a jeladás vonalán jutott el a jelvevőhöz, nem bővítette a jelrendszert.

Az is előfordulhat, hogy a beszélő — akaratlanul vagy szándékosan — váltogat egy-egy hangot, pl. egyszer *lábás*-t mond, egyszer *lábos*-t, de nem tulajdonít ennek a hangí különbségnek semmiféle jelentésbeli eltérést, és

természetesen a hallgató sem vesz észre ilyesmit. Ez azt jelenti, hogy kettenük viszonylatában a *lábás* és a *lábos* hangalak pontosan ugyanazt jelenti, vagyis az *a:o* hangkülönbség, mely más szavakban releváns (pl. *van:von*), ebben a szóban közömbös. A szónak ez esetben fonológiai alakváltozatai vannak abban a nyelvi közösségben (nyelvben, nyelvváltozatban, nyelvjárásban, rétegnyelvben, csoportnyelvben), amelyhez a beszélő és a hallgató tartozik. — De ha a beszélő a *lábás* többféle jelentése közül a melléknéviekben mindig ezt az alakot használja, az edényt jelölő főnévben pedig váltokozva használja az *a* és *o* hangzós alakokat, és ezt az eltérést a hallgató is tudomásul veszi, akkor itt már a *s z ó h a s a d á s* csírájával: a részleges szóhasadás interszubjektív (de még nem kollektív) beidegződésével van dolgunk. Ha a szóalakok differenciálódása és a hozzájuk tartozó jelentések elkülönülése egy nyelvi közösségben (kisebb vagy nagyobb csoportnyelvben, nyelvjárásban vagy egy egész nemzeti nyelvben) megy végbe, akkor a részleges szóhasadás eredménye abban a nyelvi közösségben részleges alakváltozat és esetleg részleges osztódásos (ál) homonima; a teljes szóhasadás eredménye pedig két külön szó, mint kollektív nyelvi tény.

Persze a nyelvi fejlődésnek ez csak az egyik útja. Van a szóalkotásnak és a nyelv viszonyjelentő elemeinek sok másféle útja és módja is. Pl. ugyanazt a növényt a nyelvközösség egyik része *kukoricá*-nak, másik része *tengeri*-nek nevezi el; a gyakori nyelvi érintkezés (közös nemzeti nyelv) következtében a két alakot egyesek váltogatva használják (tehát számukra ezek szinonimák lesznek), mások ragaszkodnak a környezetükben megszokott alakhoz (s ez könnyen regionális szóhasználathoz vezet). — A középfokú melléknév melletti hasonlítás a magyarok egy része adessivusszal fejezte ki (*nagyobb nálam*), más része ablativusszal (*nagyobb tőlem*). Ezek is szinonim nyelvi elemek (grammatikai szinonimák) volnának, ha egy egyén felváltva használná őket, mint ahogy grammatikai szinonima a tárgyként használt *kezem* és *kezemet* alak (*fogd meg a kezem* v. *kezemet*).

A rokon jelentésű nyelvi elemek használatában szintén megvan az azonosság és különbség dialektikája: azonosak a jelentés (legalább a tárgyi, objektív jelentés vagy a lényeges jelentésmag) szempontjából, de különböznek a hangalak és a mellékesebb jelentésbeli mozzanatok (kísérő asszociációk, gyakran az érzelmkifejezés) tekintetében.

2.2. Az érintett gondolatot továbbvihetjük. A nyelv dialektikája abban is megnyilvánul, hogy egy nyelvi jel vagy jelkapcsolat egyidejűleg egyet is, többet is jelent aszerint, hogy milyen szempontból, a közlés és információ-hordozás milyen fokán, milyen mélységében tekintjük. (És külön szakaszban kell szólnunk arról is, hogy két különböző nyelvi forma az egyik hallgató számára azonos értékű, a másiknak a számára különböző értékű. Ide tartozik a nyelvművelés sok vitás kérdése is, mert az egy anyanyelvű társadalom nyelviileg mégsem homogén. Az azonosság és különbözőség dialektikája tehát nem csak a variáns és invariáns viszonyát foglalja magában, amit Károly Sándor fejtett ki általános és magyar jelentéstana bevezető fejezetében, hanem annál jóval több vonatkozásban érvényesül.)

Ennek a ténynek is megvan a történeti oka, különösen a névátvitelben és az ezen alapuló jelentéselágazásban. Egy közösségben, mondjuk, ki-

alakult a *láb* szónak testrészt jelentő használata. Valaki, aki még nem adott nevet a hegy alsó részének, azt a hegy *lábának* nevezte; másvalaki azt nevezte *láb*nak, amin egy bútor vagy egy edény szokott állni. Ugyanaz a szó, mégis két, három vagy több jelentésben. Ez a jelentéselágazás, ez a többértelműség azonban nem tudatosodik egyformán a jel mindegyik használatában, főleg akkor nem, ha a jelentések igen közel vannak egymáshoz.¹⁰

Ez a helyzet a jelkapcsolat többértelműsége esetén is, pl. az *amor patriis* típusú birtokos szerkezetekben.

Ezen a ponton a nyelvi jel és a jelkapcsolat fogalma, a morféma és a szó viszonya, a jelölés és az ábrázolás mibenléte még egy kis magyarázatra szorul.

A nyelvi jelek egy része — köztudat szerint legnagyobb része — az objektív valóság egy-egy részletének, mozzanatának jelölésére való. A *madár* az anyagi világ lényeiének egy típusát jelöli, *repül* pedig egy mozgásformát jelenít meg, mely e lények típusára jellemző. A *madár* hangsor pontszerűen jelöl (tehát nem ábrázol) egy szubsztanciának felfogott lényt. Igaz, hogy felidézi valamilyen madárnak a képzetét, de annak részeire a hangsor semelyik része sem utal. Ez elemezhetetlen, egyszerű nyelvi jel. Egy szó, egy morféma, ha abszolút jelölési értékét tekinthetjük.

Ha azonban a hangsor nyelvi használatát nézzük, más is kiderül róla. A *madarat fog, madarakat lát, madárnak ad enni* szókapcsolatokban ugyanazt a lényt a szónak módosult hangalakja fejezi ki, a *madár repül* kapcsolatban pedig nincs sem hozzátétel, sem belső módosulás. A *madár, madar* (v. *madara-*) hangsorok tehát ugyanazt az objektív valóságdarabot jelölik ugyan, de még mást is jelölnek. Azt ti., hogy a beszélő a madarat jelentő nyelvi jelet viszonyba állítja (vagy akarja állítani) egy másik nyelvi jellel s ezzel a viszonyal szintén ki akar fejezni valamit. Ha azt tekintjük, hogy a *madár* hangalak egyrészt a *madar, madara* hangalakkal szemben, másrészt a *madárnak, madárral, madarak, madarunk* hangtestekkel szemben a morfémakapcsolatoknak csak egy csoportjában, egy típusában használható, akkor a hangalak beszéd közbeni megjelenése már eleve korlátozza a vele alkotható morfémakapcsolatok lehetőségeit. A *madár repül* morfémakapcsolatban a *madár* hangsor végének alig észlelhető lelassítása és esetleg a rá következő pillanatnyi szünet már azt is jelzi, hogy a valóságdarab felidézett képzetéhez egy másik, viszonylag önálló képzet fog társulni, ill. egy ilyet felidéző szó fog következni. A *madár* hangalak tehát tárgyi, lexikai jelentését (ez esetben képzetfelidéző funkcióját) tekintve egyet jelent (többi, jobban helyezethez kötött jelentéséről most ne beszéljünk!), a kapcsolódási lehetőségeket felidéző, grammatikai jelentését tekintve azonban több értékű:

¹⁰ Károly (1970. 24) azt írja, hogy „egy szónak annyi jelentése van, ahány környezet-típusa”. Ezt a megállapítást is dialektikusan kell értelmeznünk. A szótári és a grammatikai jelentések leírásában is élhetünk finomabb és durvább megkülönböztetésekkel. Szótárírók sokszor töprengenek azon, hogy két jelentést, jelentésárnyalatot megkülönböztessenek-e. Pedig ahol már gondolkozni kell, hogy van-e különbség, ott mindenképpen van különbség; a kérdés csak az, hogy az aktuális cél, pl. adott szótár méretei, jellege szükségessé teszi-e a megkülönböztetést. Érintkező jelentések jelentéscsoportokat alkotnak; durva megközelítésben elég ezeket a csoportokat elhatárolni egymástól.

egyrészt mint 0 morfémájú alak felidézi az alanyi—állítmányi és a birtokos-jelzős szó szerkezet lehetőségét (*madár repül, madár tolla*, s egyúttal kizárja a többit), másrészt mint hosszú magánhangzós tőváltozat kizárja azokat a toldalékos alakokat, amelyekben csak a rövid magánhangzós tőváltozat használható.

A *madárban* szóalakban együtt van egy viszonylag önálló és egy viszonylag önállótlan jelentésű nyelvi elem. A *-ban* rag jelentése kettős: jelenti egyrészt a madár belsejét (s a tőhöz járulva ilyen szempontból már nem csak jelöl, hanem ábrázol valamit, mert nyelvi elemek viszonyával az objektív valóság két elemének viszonyára utal, akárcsak a konkrét jelentéselemet is tartalmazó *-ba, -ból, -ra, -ról, -nál, -tól, -hoz, -ig, -nak, -vá, -val, -stul* rag, ha tőmorfémához kapcsolódik), másrészt azt jelzi, hogy az egész ragos alakot további viszonyba akarjuk állítani egy vagy több szóval. Ez a további viszonyítás határozza meg a tő és a rag viszonyának alkalmi jelentését is, hogy ti. megmarad-e az ábrázolás konkrét síkján (tehát mintegy lineárisan tükrözi, leképezi-e az objektív valóságelemek viszonyát, pl. *a sörét a madárban van*), vagy valami bonyolultabb, elvontabb viszonyt fejez-e ki (pl. *gyönyörködöm a madárban*).

A konkrét és az absztrakt ábrázolás a kommunikáció háromszög-modelljének egyaránt az ábrázolási oldalán levő viszonyhoz tartozik (l. az ábrát), de a nyelvi rendszer felépítésének szintjeihez nem egyformán viszonyul. A *madárban* alak önmagában is határozónak, mégpedig helyhatározónak tekinthető, mert ez ennek a morfológiai alaknak konkrét alapjelentése, éppen úgy, ahogy a *madár* szónak önmagában is megvan a tollas szárnyú állat képzetét felidéző, annak fogalmát jelentő l. lexikai jelentése. Ahogy azonban sok konkrét jelentésű szónak van a szövegkörnyezettől függő más jelentése is, ugyanúgy van a morféma-kapcsolatoknak is másodlagos, szövegtől függő, rendszerint elvontabb jelentésük. A *madárban* mint szintagmatag már csak megfelelő konkrét jelentésű szintagmakapcsolatban helyhatározó, elvontabb kapcsolatokban másféle határozó (ha egyáltalán határozó). A magyar nyelvtani terminológia a *gyönyörködöm a madárban* kapcsolatban is határozóról beszél (állandó határozóról), mert a határozó fogalmát a határozóragos alakhoz köti (tehát morfológiai, nem mondattani szempontból definiálja), jóllehet szintaktikai és főleg mondattani szempontból egészen más mondatrész a *madárban* az egyik példában, mint a másokban. (Az orosz, a francia és részben a német szintaxis is másképp határolja el a nyelvtani fogalmakat: a mondatrészeket nem a morfológia, hanem a szintaxis szempontjából osztályozza.)

Sokkal elvontabb viszonyt tükröz a birtokos személyrag, más nyelvek birtokos esete, vagy akár pl. az *-ért* rag. Az utóbbiban is kimutatható ugyan a lokális, tehát térbeli viszonyt ábrázoló korábbi alapjelentés, mely alighanem céljelentésen át jutott el mai okhatározói jelentéséhez; ez mégis olyan nyelvi elem, amelynek mai l. jelentése nem az anyag mozgásának, térhez és időhöz való viszonyának valamely mozzanatát tükrözi, hanem oksági viszonyt, aminek felismeréséhez magasabb rendű szellemi tevékenység szükséges.

Megint más jellegű a *-t* tárgyrag. Nem ábrázol úgy, mint a lokális határozóragok, csak viszonyt jelent. A tárgyragos főnév magában nem képez le

olyan valóságdarabot, mint pl. a *-ban* ragos. Csak konkrét jelentésű igével ábrázol konkrét viszonyt.¹¹

2.3. Az o s z t ó d á s elve éppúgy jelentkezik a szavak és fogalmak differenciálódásában, mint a szófajok szétválásában vagy más nyelvtani kategóriákban. Az emberi megismerés és a nyelv fejlődése sok párhuzamos, analóg jelenséget mutat, hiszen mindkettőben azonos tendenciák érvényesülnek, jóllehet az egyes részletjelenségekben sok az eltérés, a divergencia, nincs pontos megfelelés, szoros párhuzam. Például a fizika a legutóbbi évtizedekben következetesen alkalmazza a 'tömeg' és a 'súly' fogalmának határozott megkülönböztetését, annyira, hogy a most végző általános iskolások már természetesnek veszik, hogy a súly egysége a pond, a tömegé pedig a gramm. A két fogalom különbségére a fizika már a múlt században is rámutatott, a különbség gyakorlati következményeinek levonására azonban csak az írthajózás megvalósításakor lett okvetlen szükség. Az egyszerű fogalmi megkülönböztetés így vezetett egy évszázad alatt két kategória szétválasztásához. De ez az útja az egyes tudományágak szétválasztásának is. Az emberek jó része (világviszonylatban) nem veszi tudomásul vagy nem látja szükségésnek azt a megkülönböztetést, ami a tudományos megismerésnek immár nélkülözhetetlen feltétele, ezért a piacon, vagy akár a vasgyárakban továbbra is kilogrammal (ill. annak decimális részeivel vagy többszöröseivel) mérik a súlyt, mert ezen a földi szinten, a mindennapi gyakorlatban a súly és a tömeg megkülönböztetésének nincs jelentősége.

Ehhez hasonló módon képzelhetjük el a nyelvi eszközök és a nyelvi kategóriák differenciálódását, így pl. a szófajokét is, ami azonban a nyelvi fejlődésnek egy sajátosan nyelvlélektani útján, az a n a l ó g i a hatásában mutatkozó folyamaton keresztül, azzal hol együttműködve, hol ellentmondásban jön létre.

A nyelvi érintkezés hangalaki formáiban egy-egy jelentéshordozónak számtal hangalak analógiásan maga után vonja, hogy a hasonló jelentésre hasonló (vagy legalább módosulásaiban, viselkedésre hasonló) hangalakot használjunk. Az analógia alkalmazása típusok vagy analógiás sorok kialakulásához vezet, a rokon típusok csoportokba, osztályokba rendeződnek, ezek pedig még tágabb kategóriákat alkotnak, az erősen ható, uniformizáló analógiák nyelvi szabályokká szilárdulnak, a szabályok meg zártabb vagy nyitottabb (bár sohasem tökéletes) rendszert alkotnak. Típusokról akkor beszélhetünk, ha az elemek nem alkotnak egyenes vonalban ábrázolható sort (pl. zárhangok, réshangok, affrikáták, likvidák; latin deklinációs esetek; deklinációtípusok; a Zsilka-féle „mondatformák”, azaz mondatszerkezeti sémák),¹² analógiás sorokról akkor, ha lokális vagy mennyiségi fokozatok szerinti sort alkotnak (pl. *a, o, u* zártsági fok szerint; *p, t, k* a zárképzés helye szerint; *-ból -ban, -ba* a mozgás eredete, helye és végpontja szerint; határozott számnevek mennyiségi értékük szerint).

A nagyobb közösségekben egyértelműen használt nyelvi eszközök leírását tartalmazza a szótár és a nyelvtan. A társadalmilag elfogadott analógiák és

¹¹ Az ígéről és az igei szintagmákról bővebben: Elekfi 1956b; 1966a. 194–214.

¹² Elekfi 1966a; Zsilka 1966.

ezeken alapuló részrendszerek helyes felismerését és szabályokba foglalását kitűnően lehet generatív módszerrel ellenőrizni. A generatív nyelvtan nem tárhatja fel egy nemzeti nyelv teljes működési szabályrendszerét, mert annak határai szinte a végtelenbe vesznek, de a legállandóbb szabályok alkalmazásának modellálására és egységes rendszerbe foglalására igen jó szolgálatot tesz.

Maradjunk azonban a rövidség kedvéért a szófajoknál. A valóság-ábrázolás síkján a legszembetűnőbb a szubsztanciának felfogott dolog (v. személy) és a mozgás megkülönböztetése. Ez a legtöbb nyelvben igen korán kialakította a névszó és az ige jelentésbeli és alaki elhatárolódását. Ige és névszó kapcsolata (pl. *madár repül*) mint kijelentés nemcsak ábrázolja a külső valóságnak egy darabját, hanem — legtipikusabb intenciója szerint — közöl is valamit. Ebben a tekintetben a szubsztanciát, tehát valami állandóbbat jelentő szó a kijelentés alapjául szolgál (alany), a mozgást jelentő szó a másikra vonatkoztatva járulékosabb elemet jelent, de ugyanakkor valami alkalmibbat, aktuálisabbat, ami a kijelentés hangzásakor érvényes (állítmány). Amíg így a közlések síkján kialakult az alany és az állítmány kategóriája, a szavak alaki rendszerében egyre határozottabban szétvált az ige és a névszó (legalább a finnugor, az indoeurópai és más, ebből a szempontból hasonló típusú nyelvekben). A fejlődés későbbi szakaszában az igéktől már elkülönült névszók egy részét is kezdték állítmányként használni. Azok a névszók, amelyek járulékosabb fogalmat jelentettek, különösen alkalmasak voltak állítmányi használatra; ezekből alakultak ki a melléknevek, melyeket aztán kettőnél több elemű mondatokban jelzőként is kezdtek használni. Alakilag a főnév és a melléknév nem vált szét olyan határozottan, mint a névszó és az ige. A magyar melléknévi alakok (pl. többes szám) az utolsó száz évben kezdenek a főnéviéktől elkülönülni.¹³

E vázlatos tanulmányban nem fejthetem ki részletesebben, hogyan képezem el a szófajok további differenciálódását: a határozószók elkülönülését a határozónak mint morfémakapcsolat-típusnak, mint szintagmatag-típusnak, mint mondatrésznek és a névmási elemek differenciálódásának kereszteződéséből; a számnevek elkülönülését a nyelvbeli ismétlődés, az attributív jelentésű nyelvi elemek és a legkezdetlegesebb matematikai gondolkodás kereszteződéséből; a viszonyzószók, az igekötők, a kötőszók elkülönülését a határozószóktól.¹⁴ Ehelyett egy más jellegű megkülönböztetésre szeretnék nyomatékosan rámutatni, mely szófajtani, grammatikai és jelentéstani szempontból egyaránt alapvető fontosságú: a m u t a t ó és a „nevező” nyelvi elemek különbségére.

Az ún. nevező szók (tehát tárgyi alapjelentésükben az igék, főnevek, melléknevek, mennyiségi viszonyjelentésükben a számnevek) jelentése egy nyelvi közösségen belül állandó. A névmások alapjelentése ellenben aktuális, alkalmi. Ilyen névmási elemek nélkül alkothatunk olyan mondatokat, amelyek csak „ábrázolnak” (Bühler-féle értelemben) valamit a valóságból, kifejezhetnek objektív, akár örök érvényű, szükségszerű igazságokat is; a mutató névmási elemek (ideértve a személyes névmásokat, 1. és 2. személyű

¹³ L. Tompa 1957.

¹⁴ L. még Elekfi 1954; Kelemen 1954.

igealakokat, személyragos névszókat is) csak az adott beszédhelyzetben lehetnek teljes értelműek. A nevező szók vagy szóelemek (pl. konkrét meghatározóragok) jelölnek vagy ábrázolnak, tehát szimbolizálnak valamit a külső valóságból, a mutató elemek viszont a beszélőnek a külvilággal való kapcsolatát szimbolizálják, pl. az ujjal való mutatást. A mutató elemek, mondhatni, perifériális tagjai a nyelv morfémakincsének az ábrázolás és tárgyias közlés vonalán (lásd az ábrát a következő lapon), olyasféléképp, mint az indulatszók és az akaratközvetítő mondatyszók a kifejezés, a felhívás, a szubjektív közlés vonalán. A maga szerepében és helyén mindkét-fajta elem (ti. a mutató morféma és az érzelmi-akaratú mondatyszó) közvetlen funkciót teljesít, tehát direkt, elemibb eszköze a kommunikációnak, ellenében az objektívált jelentésű nevező elemekkel.

2.4. Az egyéni jelhasználat túldifferenciálódásának, a megkülönböztetések korlátlan szaporodásának gátat szab a másik egyén vagy egy kisebb-nagyobb közösség ízlése, esetleges reakciója. Pl. egy-egy kifejezés: szó vagy grammatikai eszköz nekem nem tetszik, ezért nem használom. Vagy hiába teszek különbséget két hangjelentési változat közt, ezt mások vagy megértik, vagy nem, de maguk nem használják fel tartalmi vagy érzelmkifejező megkülönböztetésre. Ha az eszközök közti válogatás, némelyik elleni tiltakozás tudatos, akkor ebben az állásfoglalásban már a nyelv művelői magatartás kiinduló helyzete jelentkezik. Ha ez a magatartás nagyobb közösségre kihat, sőt mozgalommá szélesedik, akkor a nyelvi fejlődés el nem hanyagolható tényezőjének kell tekintenünk. A nyelvművelésnek többféle indítéka lehet: törekvés a félreérthető nyelvi eszközök kerülésére, a célszerű megkülönböztetések tudatosítására, a nemzeti nyelv egységének, sajátos jellegének megőrzésére stb.

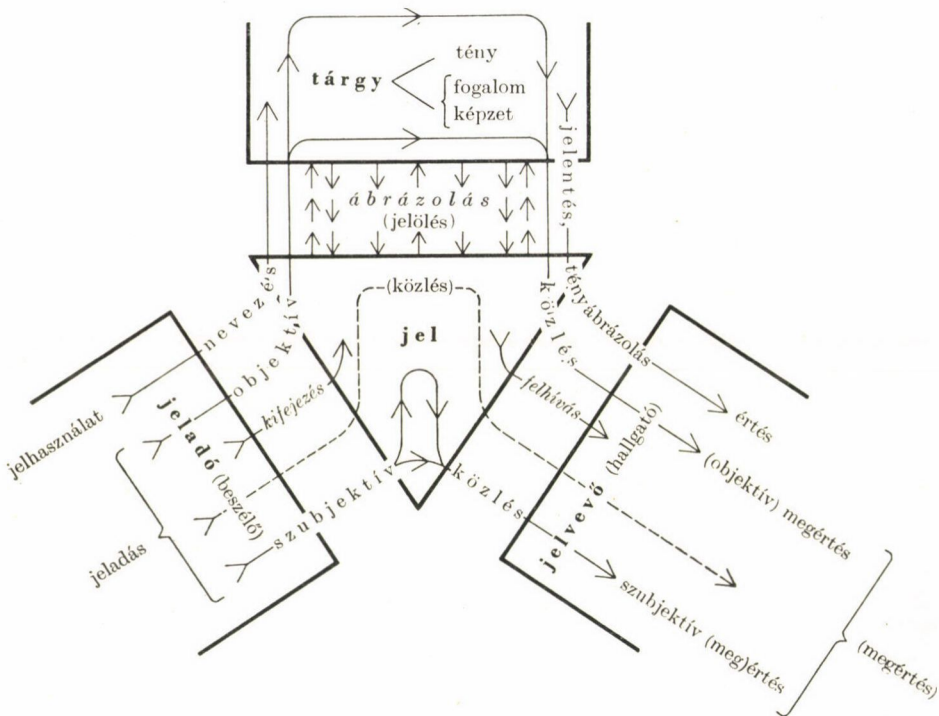
2.5. A nyelv szerkezetét, működését, fejlődését közvetlenül egyáltalán nem érinti az, hogy pl. a főnévragozásban tárgyesetről vagy a főnév tárgyragos alakjáról beszélünk, vagy hogy egy mondatrészt állítmánykiegészítőnek, állítmányi névszónak vagy az állítmány névszói részének nevezünk. A nyelvtudomány fejlődéséhez azonban szorosan hozzátartozik a nyelvtudományi terminológia fejlődése is. Részletekbe menő kutatáskor a szakember határozottan megkülönböztet (és műszóhasználatában is elváltat) olyan fogalmakat, amelyeket az anyanyelvét beszélő ember, még az átlagos nyelvtani műveltségű is, szükségtelennek lát megkülönböztetni. Kutatók és szakpedagógusok együttműködésével kell eldönteni, mikor érett már meg a szakemberek véleménye szerint egy megkülönböztetés annyira, hogy azt célszerű az általános nyelvtani műveltség részévé tenni. (Ilyen volt pl. az utolsó száz év nyelvtanaiban a hang és a betű, az állapot és a módhatározó, a rag, jel és képző megkülönböztetése, a módosítószók különválasztása a határozószóktól.) De közben azt is jó mérlegelni, hogy egy korábban az általános iskolában is tanított terminológiai megkülönböztetés nem veszített-e jelentőségéből úgy, hogy elég lenne csak magasabb iskolai szinten tudatosítani.

A nyelvészeti terminológia alakulása, mint minden tudományos terminológiáé, közvetve mégiscsak része a nyelv fejlődésének, mégpedig olyan része,

mely a világ, ill. (a nyelv esetében) az emberi gondolkodás megismerésével szorosan összefügg.

3. A nyelvi jel és a nyelvi közlés modellje

Bühler¹⁵ modelljét, melyet Laziczius¹⁶ kissé egyszerűsítve közöl, több mozzanattal kiegészíthetjük és felhasználhatjuk a nyelvi jel közlésbeli vonatkozásainak, valamint a jelek és állandósult vagy alkalmi jelkapcsolatok közlésbeli szerepének, tehát a — 'közlés' értelemben vett — teljes nyelvi kommunikáció részviszonylatainak és főbb típusainak ábrázolására. (Szükséges hozzátenni, hogy ez esetben is csak szűkebb értelemben mondhatjuk teljesnek a kommunikációt, ha ti. a közléssel azonosnak vesszük. Ez voltaképpen mégis csak egyoldalú kommunikáció. A valóban teljes, kétoldalú kommunikáció folyamatához hozzátartozik a jelző visszajelzése, a visszacsatolás is; ezzel azonban itt nem szándékozom foglalkozni.)

Bühler, ill. Laziczius alapvető műszavait megtartva („kifejezés” a jeladó és a jel viszonyára, „ábrázolás” a jel és a tárgy, „felhívás” a jel és a jelvevő

¹⁵ 1934. 28.

¹⁶ 1935. 179; 1942. 134.

viszonyára), a modellt a következő fogalmakkal egészíthetjük ki. **J e l a d á s**-nak nevezzük a jeladó cselekvését akkor, ha tekintettel vagyunk arra, hogy a jeladó szándéka szerint a jel el is jut a jelvevőhöz. Az a folyamat, melyet ez a cselekvés elindít, a **k ö z l é s** (kommunikáció). A folyamat eredménye a jelvevő részéről történő **m e g é r t é s**. Ha nem vagyunk tekintettel a jelvevőre, de figyelembe vesszük a jeladó használta jelnek tárgyra vagy tényre vonatkozását, akkor a jeladó cselekvését csak **j e l h a s z n á l a t n a k** mondjuk, a cselekvéssel elindított folyamatot pedig **n e v e z é s n e k**. A jelhasználatban és a nevezésben tehát együtt van a kifejezés és az ábrázolás (ill. jelölés) viszonylata. Ha pedig nem tekintjük a jeladót, de azt nézzük, hogy a jel a jelvevő számára a tárgyak, tények világával teremt kapcsolatot, akkor a folyamatot (objektív értelemben vett) **j e l e n t é s n e k** — mondat esetében gyakran **t é n y á b r á z o l á s n a k** — mondhatjuk; ennek eredménye a jelvevő részéről az **é r t é s**. A jelentésben (tényábrázolásban) és az értésben együtt van a jelölés (vagy ábrázolás) és a felhívás mozzanata.

A **k ö z l é s** folyamatában két típust különböztethetünk meg. Vannak olyan közlések, amelyekben csak a kifejezés és a felhívás vesz részt, tárgyra irányulást nemigen fedezhetünk fel bennük. Ilyenek az egyszerű, tagolatlan indulatszóból álló szómondatok. (Az érzelmi tartalmúakban a kifejezés, az akarati tartalmúakban — pl. *rajt, upre* — a felhívás uralkodik.) Vannak azután olyanok, amelyeknek lényeges elemük a tárgyi vonatkozás, az ábrázolás. Ilyenek elsősorban az objektív tényt közlő mondatok. A két típus közt azonban nincs éles határ. Valami objektív vonatkozása még az indulatszók egy részének is van, viszont a tárgyi jelentésű szavak, objektív tartalmat ábrázoló mondatok is magukban foglalhatnak több-kevesebb szubjektív mozzanatot. A közlések nagy része a két szélső típus közti terjedelmes sávban helyezkedik el. Szemléltetésükhöz sok vonalra lenne szükség, melyeknek egy része éppen csak közelítene a jelek (morfémák, szavak, mondatok stb.) halmazát jelképező háromszögnek a tárgy felőli oldalához, más részük érintené is a tárgyak, tények halmazát szimbolizáló idomot, további — igen nagy létszámú — csoportjuk pedig kisebb vagy nagyobb mélységben bele is hatolna abba.

Ábránk egyesíteni kívánja a langue állandósult elemeiként számon tartott jelek (jelkapcsolatok) és az alkalmi, aktuális, parole-funkciójú jelhasználat (különösen a mondat) kommunikációs vonatkozásait. Ezért szerepelnek az ábrán itt-ott vagylagos, többszörös megjelölések: **j e l ö l é s** az egyszerű jel, **á b r á z o l á s** a jelkapcsolat vagy a mondat funkciójaként; **t á r g y** az objektív valóság egy-egy részletének megnevezéseként, melyet a szó vagy szókapcsolat **j e l e n t**; **t é n y** a tárgyi valóságban szükségszerűen vagy aktuálisan fennálló összefüggések nevéként, mely mint **t é n y á b r á z o l á s** a mondatszerű jelkapcsolatnak (tágabb értelemben vett mondatnak) sajátos jelentéstartalma. A **k é p z e t r e** mint valamely objektív tárgy tudati tükörképére, a **f o g a l o m r a** mint az ilyen tudatbeli egységek magasabbrendű absztrakciójára akkor hivatkozunk, ha a nyelvi jel nem közvetlenül a tárgyi valóságot ábrázolja.

Vannak nyelvi jelek, melyek csupán kifejezésre valók, pl. *jaj!* Lazicius példája, a bosszúsán mondott „*Esik!*”, már nem egyszerű jel, hanem jel-

kapcsolat (tő + rag), melynek lexikai jelentése ábrázolás; alkalmi használata már nem jel-, hanem jeladás-értékű: az állandósult jelentéshez, melyet a szó a jelvevő számára a jelvevőtől függetlenül is képvisel, itt egy alkalmi indulatkitörés járul. Ez a szubjektív elem háttérbe szorítja a szó jelentését, a tárgyas közlést; a jeladó csak arra használja a jelet, hogy a vele ábrázolt tényt aktualizálja, és egyúttal kifejezze (mondatfonetikai eszközöknek nem vagy alig tudatos alkalmazásával) az aktuális tényállás keltette érzelmét. A jel ebben az esetben éppen csak érinti a tárgyat, nem mélyül el benne, nem részletezi az objektív valóságot, hanem szubjektív közlés eszköze lesz, ha eljut a hallgatóhoz. Mivel pedig a Laziczius vázolta beszédhelyzetben a jelvevő nincs jelen, nem jön létre valóságos közlés. Kifejezés és ábrázolás olyan kombinációja ez, melyben az ábrázolás és az alkalmi jelhasználat a mondatfonetikai eszközökkel párosulva még külön telítődik kifejezéssel, úgyhogy voltaképpen a kifejezés eszközeül szolgál.

Jelentése akkor van számunkra egy jelnek, jelkapcsolatnak, mondatnak, ha azt é r t j ü k. A jelentés mégsem csupán funkciófogalom, mert nemcsak az értést eredményező folyamatot nevezzük így, hanem a jelnek azt a „képességét” is, hogy ezt a folyamatot felidézze. Persze ha nincs olyan társadalmi csoport vagy akár egy egyén, aki a jelet értse, akkor a jelnek nincs, vagy amennyiben volt, ismeretlen a jelentése. Ez a helyzet titkos jelek, régi nyelvemlékek vagy kihalt nyelvek esetében. Az azonban nem ritka jelenség, hogy a nyelvi jelet félreértik, mert a jeladó nem gondoskodott a jel világos egyértelműségéről.

4. Különbféle irányú nyelvi viszonyok és „mezők”

4.1. A morféákat időben, lineárisan kapcsoljuk egymáshoz, de ezek több irányú és több szintű viszonyokat alkotnak. Az objektív viszonyokat egyszerűen leképező szintagmákon és szintagmakapcsolatokon kívül — mint a 2.2. szakaszban említett határozóragos névszók és a velük alkotott konkrét helyhatározós igei szintagmák, a *be, ki, le, fel, át, oda, vissza, szét, össze* igekötőkkel szerkesztett konkrét jelentésű igék, továbbá az oksági viszonyt jelentő okhatározófélék —, tehát a szoros értelemben vett *á b r á z o l ó* és a *k a u z á l i s* viszonyokon kívül vannak a több elemű nyelvi közlésben egészen másféle viszonyok is.

Ha mutató és nevező szó lép egymással egyszerű mondat értékű kapcsolatba, létrejön a legkezdetlegesebb predikatív szintagma: *Ez madár. Az repül.* Az ilyen szintagma két tagja közt *d e i k t i k u s p r e d i k a t í v* viszony van. Kezdeti fokon a mutató elem a külső valóságelemet szimbolizálja, a nevező elem először névadásul szolgál, később (ismétlődéskor) azonosításul. Ebben az összekapcsolásban a nevező szó állítmány, a másik szó alany. Nem hangalakjánál vagy szójelentésénél fogva alany, hanem csupán állítmányra vonatkozásánál fogva, ahogy az állítmány is csak az alanyra való vonatkozásában állítmány. Ezen a fokon az alany a közlés kiindulása, az állítmány a közlés célja, súlypontja; a kiindulás tehát a külső valóság eleme, a közlés célja viszont olyan valami, amit a beszélő a magából tesz ehhez hozzá.

Ennél elvontabb predikatív szintagma jön létre, ha két nevező szót (fogalomszót) állítunk egymással ehhez hasonló viszonyba: *A sas madár. A madár repül.* Az ilyen alany és állítmány fogalmi predikatív viszonyban (ítéletviszonyban) áll egymással. Megjegyezhetjük, hogy két példánk voltaképpen két különböző szintagmatípust képvisel. Valójában csak az első, a nominális predikatív szintagma tartalmazza tisztán a predikatív viszonyt. Az igés predikatív szintagmában a predikatív viszony ábrázoló viszonnyal együtt van jelen, mégis azonosnak tekinthető a főnévi és a melléknévi állítmányú predikatív szintagmával annál a közös jegynél fogva, hogy mindegyiküknek lehet valamilyen (elvontabb) igazságértéke: igaz, téves, megszorítással igaz stb. Ez a nyelvtanilag többféle, de igazságvonatkozásai miatt egynek tekinthető szintagmatípus — mely minőségileg, lényegénél fogva különbözik minden más, szorosabb értelemben vett szintagmától — már alkalmas arra, hogy ne csak aktuális, hanem elvont, általános érvényű mondatként is használjuk. Ilyen mondatokkal már ki lehet fejezni objektív igazságokat, sőt több ilyen mondat igazságértékének egymáshoz való viszonyát is lehet elemezni bennük. Ebből fejlődött ki az ésszerű vitatkozás gyakorlata és a logika tudománya (az ókori görögöknél).

4.2. Vannak továbbá olyan nyelvi elemeink, melyek az egyszerű (vagy akár bonyolultabb, szintagmabokrokkal kifejezett) predikatív viszony érvényét, igazságértékét módosítják, vagy éppen ellenkezőre fordítják: tagadják. A módosító elemek semmit nem ábrázolnak a külső valóságból, még csak kapcsolatot sem teremtenek vele, hanem egészen más „mezőben” hatnak: magának a nyelvi közlésnek rajta kívül eső részére, annak predikatív értékére vonatkoznak. Voltaképpen metanyelvi viszonyban vannak a mondat többi része által kifejezett állítással, vagy akár egy-egy mondatrészsel, mely implicit állítást tartalmaz.

Metanyelvi viszony — tágabb értelemben — sokféle van. Szűkebb értelemben mindenképp ajánlatos megkülönböztetni a szintagmatikus és a mondat szerű metanyelvi viszonyt. Szintagmatikus, mégpedig jelzői viszonyban van az idézetjelző a jelzett szavával: „a *Budapest* név”, ahol az idézett szót nem jelölésre használjuk, hanem csak hangalakjára hivatkozunk. Metanyelvi viszony áll fenn akkor is, ha egy szó jelentésére hivatkozunk, pl. „a 'kemence' jelentés”. Az ilyen idézés jellegű metanyelvi kapcsolat persze nemcsak jelzői lehet, hanem más szintagmatikus viszony keretében is előfordulhat: „*Budá*-t próbálja megfejteni” (X. etimológus).

Idézetféle viszony jelentkezhet predikatív viszonyal párosulva, tehát mondat formájában is: „A szó jelentése 'kemence'.” „Neve *Budapest* lett.” Ezt a metanyelvi viszonyt külön nyelvi eszközzel is kifejezhetjük. Voltaképpen már két utóbbi példánk is ilyen, ahol a *jelentés*, ill. a *név* szó már metanyelvi viszonyra utal, tehát előre felkészít arra, hogy ami következik, az nem valóságos használatú, hanem a kommunikációs mezőből kiemelt, elvont nyelvi elem. (Nem szakszövegben az idézőjel, a tipográfiai kiemelés ilyenkor el is hagyható.) Vannak igéink, amelyek segítségével a metanyelvi viszony beépül a mondat szerkezetébe, a síkváltást tehát szabályos, szokásos lexikai és grammatikai eszközökkel jelöljük, ezért a tipográfiai elkülö-

nítés általában fölösleges: „A szó kemencét jelent.” „Pestet mondott, nem Budát.”

A teljesen mondatszerű metanyelvi viszonynak legtipikusabb formája az idézőmondat és az idézet viszonya. Az idézőmondat arra utal, hogy a rá következő — vagy a már megkezdett, olykor be is fejezett — közlési egység jeladója nem azonos a beszélővel, a teljes közlés jeladójával, tehát tulajdonképpen egy másik kommunikációs mezőt épít be a sajátjába.

A két kommunikációs mezőt grammatikailag is egybeszerkeszthetjük. Így jön létre a mondatszerű metanyelvi viszony másik tipikus formája: a függő beszéd, melynek magyar grammatikai eszköze a *hogy* kötőszó, mely néha — sőt kérdőszó kitétele esetén, függő kérdésben gyakran — el is marad.

Azt mondta, hogy ott lesz. Itt már nem olyan teljes a kommunikációs mező áthelyezése, mint ebben: *Azt mondta: ott leszek.* A mellékmondatban csak a predikatív viszonyt idézem, az eredeti mutatómezőt nem, hanem átértékelve visszahelyezem saját kommunikációm mutatómezéjébe. A metanyelvi viszony itt már nem a saját közlésem és egy idegen közlés közt áll fenn, hanem csak saját közlésem és az idegen közlésbeli predikatív viszony közt. — Ha pedig azt mondom: *Nem igaz, hogy ott lesz,* akkor már a főmondatban sem utalok egy mástól származó közlésre, hanem csupán egy elvont állításra, predikatív viszonyra (amelynek alanya a jelen esetben nincs kitéve, mert a mondatot adott helyzetben, ismert személyre vonatkoztatva képzeljük el). Ez már nem tiszta, hanem kevert metanyelvi viszony.

Az utóbbi mondat majdnem azonos értékű ezzel: *Nem lesz ott.* A *nem* mint módosító jelentésű határozószó (ún. módosító szó) a mondat többi részével kifejezett állítás érvényességére vonatkozik: azt teljesen megszünteti, az ellenkezőjének érvényességét jelenti. A módosító határozók (egyes szavak és mondatrészek: *talán, sokak szerint* stb.) mind az állítás érvényességére vonatkoznak, tehát egy predikatív viszonyal állnak viszonyban. Ennek a kevert metanyelvi viszonynak sokféle fokozata és árnyalata van. Egyfelől ide tartozik a mondattartalmat sűrítő *hogy* kötőszós mellékmondatnak (többek közt a latin *accusativus cum infinitivo* megfelelőjének) viszonya a főmondathoz — s ez áll legközelebb a tiszta metanyelvi viszonyhoz —, a következő lépcsőfok a tagadás (s ehhez csatlakoznak a kiegészítő modális értékek); másfelől még ide sorolható a tekintethatározónak az a szerepe, hogy a kijelentés érvényességét bizonyos határok közé szorítja (pl. *Ez a mű formailag tökéletes.*), sőt még az idő- és helyhatározóé is, ha a mondat többi részével kifejezett állítás érvényét korlátozza (*Három órákor kisütött a nap. A szobában meleg van.*). De egy harmadik irányban ide tartoznak a szoros értelemben vett modalitás eszközei, az igei módok, sőt az igeidők is, melyek a kijelentés általános érvényét korlátozzák vagy módosítják. Ez utóbbi irányban a modalitás a szóalaktan fejezeteivel mutat kapcsolatot, az előbbiben (a hely- és időhatározó révén) a legtágabb értelemben vett modalitás a szókapcsolatok ábrázoló funkciójával és az aktuális mondattagolással. A modalitás legsajátosabb szintaktikus eszközei a modális kiegészítő értékeket jelentő határozók.¹⁷

¹⁷ H. Molnár 1968.

Ahogy a lexikai modalitás az igemódokon keresztül átmegey a morfológiailag kifejezett modalitásba, úgy megey át a tiszta metanyelvi viszony a (mondattani eszközökkel kifejezett) kevert metanyelvi viszonyon keresztül a szóképzéssel kifejezett metanyelvi viszonyba, a nominalizációba: *az, hogy fut — fut-ás*.¹⁸

5. Az aktuális mondattagolás

5.1. A predikatív szintagma közlésbeli felhasználásakor a szubsztanciát jelentő szintagmatag (különösen főnév) a közlés kiindulása, alapja szokott lenni (amiről beszélünk), a mozgást, tulajdonságot, fogalmi besorolást vagy azonosítást jelentő másik tag pedig a közlés célja (amit az előbbiről mondunk). Valószínűleg ez volt a helyzet a fogalmi predikatív viszony kialakulásakor, ma is ez a tipikus helyzet objektív közléskor. A szintagma két tagjának szórendje azonban nem volt szükségszerűen állandó. A finnugor és az indoeurópai nyelveknek névmási elemekből agglutinálódott igei személyragjai azt mutatják, hogy az állítmány—alany sorrend alighanem korábban vált általánossá, mint az alany—állítmány sorrend: megvolt már a kezdetlegesebb deiktikus predikatív viszony létrejöttkor. Az alany kezdő helyzete már a logika kifejlődésére alkalmas magasabb rendű predikatív szerkezetek („ítéletek”) kialakulásának korára jellemző, amikor a személyragos ige elé külön kitéhették a névmási alanyt is. (Legalább az európai gondolkodás és nyelvtörténet ezt a fejlődést mutatja.) Vitatkozni, kijelentések igazságának egymáshoz viszonyított érvényét vizsgálni csak úgy lehetett, ha világosan elhatárolták azt, amiről valamit kijelentettek, attól, amit erről mondtak. Ebben a vonatkozásban a kijelentésbeli alany a téma (T), a hozzá tartozó állítmány a propozitum (P, réma).

A közlés folyamán nemcsak a grammatikai alany és állítmány kerülhet egymással téma és propozitum viszonyába. Mondhatok olyan valakiről, valamiről is valamit, akinek v. aminek megnevezése a mondat szintagmatikus szerkezetében tárgy vagy határozó (különösen hely- vagy időhatározó): „A lányt megnéztem.” „Az erdőben játszottunk.” „Tegnap esett.” (E példákban a dőlt szedés mindig a propozitumot jelenti.) Az ilyen téma annál közelebb áll az alanyhoz („lélektani alany”), minél konkrétabb, szubsztancia-szerűbb a jelentése (pl. tárgy, részeshatározó). Mennél távolabb esik a téma jelentése a valóság elemét jelentő konkrét szubsztanciától, annál kevésbé alanyyszerű. Már a helyhatározóban is keveredik (ha úgy tetszik: együtt jelentkezik) a szubsztanciaszerű megjelölés a predikatív viszony érvényét korlátozó metanyelvi viszonyjelentéssel. „Az erdőben játszottunk.” kijelentésben (az állítmányt kifejezőbb hangsúllyal ejtve) benne rejlik ez a kijelentés is: 'mi játszottunk', e kijelentés érvényének a lokális helyhatározóval alkotott (félig-meddig metanyelvi) viszonya is, de a mondat fő mondani-valója mégis inkább az, hogy az erdőről mondunk benne valamit, különösen ha ilyesféle kérdésre felel: *Mit csináltak az erdőben? Mi van az erdővel?* Még távolabb áll az alanyyszerűségtől az időhatározó mint téma. Az ilyen

¹⁸ Vö. még Elekfi 1958.

mondatkezdő időhatározó a beszédbeli helyzettől függően tekinthető témának vagy mondatbevezető önálló határozónak.¹⁹

Minél jobban távolodunk hát a szubsztancia—accidens (alany—ige, ill. megjelölő—tulajdonítmány) viszonytól, annál elmosódottabbá válik a téma—propozitum viszony, ha ezt a viszonyt az egyes mondatrészek viszonylatában nézzük.²⁰ Van azonban nyelvünknek és sok nyelvnek sajátos eszköze arra, hogy mondathangsúllyal, sokszor szórendi tényezőkkal is propozitum-má emelje azt a mondatrészt, amely mondatrészi funkciójánál fogva nem volna az. Pl. „Az erdőben játszottunk.” Az ilyen kiemelő mondathangsúly a metanyelvi viszony egy fajtáját hozza létre a kiemelt mondatrész és a többi mondatrész által kifejezett tartalom közt. Példánkban benne rejlik az a közlése is, hogy 'játszottunk', de már nem mint a mondat fő közlőnivalója, hanem másodlagos szintre süllyesztve, tehát ismertnek feltételezett állítás-ként, úgy, hogy ráépül egy másik állítás: 'játszásunk az erdőben történt'. A kiemelt mondathangsúlyos helyhatározó tehát a predikatív viszony érvényét korlátozza, de úgy, hogy ezt a korlátozást közli fő mondanivalóként, kiemelt propozitumként.

5.2. Az aktuális tagolású mondatok mind az objektív közlések nagy csoportjába tartoznak (lásd az ábrát). Csakhogy azok a — racionálisnak nevezhető — mondatok, amelyek a témával kezdődnek, sokkal mélyebben belehatolnak a tárgyi világba, ezért a jellevő számára elsősorban a tények, az objektív igazságok megértését eredményezik. Pl.: „Az ég kék.” A propozitummal kezdődő mondatokat ezzel szemben emocionális sorrendűnek nevezhetjük, mert közelebb állnak a szubjektív közlést tartalmazó mondatokhoz, a jellevő számára az ábrázolt tényen kívül inkább a jeladó szubjektív állapotáról adnak hírt, vagy az ábrázolt tényt is mint a jeladó szubjektív véleményét közvetítik, sokszor úgy, hogy a jeladónak a tárgyra vonatkozó érzelmi viszonyáról értesítik a jellevőt. Pl.: „Kék az ég.” A tárgyi vonatkozás kevésbé mély volta együtt jár az emocionális kifejezés növekedésével.

Érzelmi állapotunkat, érzelmi hozzáállásunkat — különösen a magyarban — a sorrend által közvetve fejezzük ki, nem úgy, mint az indulatszóval vagy más tagolatlan hangadással való közvetlen érzelmkifejezéskor. Kéttagú mondat esetében a (predikatív) szószerkezet által kifejezett tény-ábrázolás az egyik (sokszor a fő) közlemény, a sorrend ezzel egyidejűleg másodközlésként ad hírt a jeladó érzelmeiről vagy szubjektív állapotáról, hasonlóan az egytagú mondat prozódiai elemeihez.

E dolgozatban a T—P (racionális) és a P—T (emocionális) sorrend fő funkciójának jellemzésén túl nemigen mehetünk, mert a különféle változatok expresszív értéke részletesebb mondatstilisztikai elemzést igényel.²¹ Meg kell azonban emlékeznünk a grammatikai szerepű szórendi változatokról.

A kiemelt hangsúlyú, másképp állítmánynak nem tekinthető propozitum a magyarban — elég szilárd szórendi szabály alapján — megelőzi a

¹⁹ L. még Elekfi 1964; 1967; 1968; 1969.

²⁰ Vö. Elekfi 1966b.

²¹ Egy ilyen elemzés első eredményeit l. Elekfi 1967.

téma funkciójú, kevésbé hangsúlyos grammatikai állítmányt, ezért ilyen esetben a P—T sorrendnek nincs olyan kifejező értéke, mint a nyelvtanilag kötetlen sorrend esetében. Más nyelvekben, pl. az angolban, annyira kötelező a mondatot alannyal kezdeni, hogy a magyar emocionális sorrend kifejező értékét ott más eszközökkel kell visszaadni.

A nyelvtanilag szabadabb szórendű nyelvek érzékenyebbek az aktuális tagolás árnyalataira, mint a kötött szórendűek. Többtagú magyar mondat különféle szórendi változataival olyan különbségeket is ki tudunk fejezni, amelyekre kötött szórendű nyelvek képtelenek. Elődeink különleges érzékenységet fejlesztettek ki arra, hogy egy bonyolultabb mondat belső viszonyai milyen súlyarányúak legyenek és hogyan viszonyuljanak a tudott vagy tudottnak vélt előzményekhez. A fogalmazási hibák, nyelvhelyességi rosszallások, hibáztatások, viták azonban azt mutatják, hogy köztünk sem mindenki lát fontos különbséget ott, ahol a másik okvetlenül különbséget tesz. Itt is érvényesül — egyének közt is, nyelvek közt is — az azonosság és különbség dialektikája.

A P—T sorrend kifejező értéke viszont teljesen grammatikai funkciójú elem a kérdésben. Névmásos kérdést a magyarban, az oroszban tipikusan, a franciában, angolban, németben kötelezően a kérdőszóval kezdünk, ha szoros, zárt formát adunk a kérdésnek.

5.3. A különféle nyelvi viszonyok — most már ideértve az aktuális tagolásbeli predikatív viszonyt is — a különféle bonyolult mondatokban sokféle kombinációt eredményezhetnek. Lássunk ezek közül néhány olyan esetet, ahol a módosító határozók (voltaképp: mondathatározók) metanyelvi viszonya kombinálódik az aktuális mondattagolással.

A tagadószó (vagy tiltószó) sokszor beépül a mondat aktuális tagolásába, legtöbbször mint a propositum alkatrésze, sőt éppen a vele kezdődő szakaszt propositummá tevő eleme. A tagadószó ugyanis mint a tárgynyelvi mondat közvetlen tényábrázolásának poláris ellentétét jelentő módosító szó már az ellentétezés, ellentmondás súlyánál fogva is szükségképpen a mondat súlypontja, ha más tényező nem jelzi a tagadás alárendelt voltát. Pl.: „A fejem *nem* fáj.” Kifejtett metanyelvi szerkesztéssel: „*Nem igaz* az, hogy a fejem fáj.”, ahol a tagadás az egész predikatív viszonyra vonatkozik, mégpedig úgy, hogy a főmondat tagadó állítmánya a teljes mondat proposituma, a mellékmondat pedig a rá utaló névmással együtt a témája. A mellékmondat a T—P (s egyúttal alany—állítmányi) viszonyt valóságvonatkozásától megfosztva, alsóbb (másodfokú) szinten tartalmazza. Az egyszerű mondatban a tagadó főmondati P és a tagadott mellékmondati P egy mondattaggá egyesül. A tagadószó az állítmányra vonatkozik, de az egész predikatív viszonyt tagadja.

Nem ilyen határozott a hovatartozása az olyan módosító szónak, mint *talán*. Ha kezdi a mondatot, érvényesül saját predikatív jellege, anélkül, hogy propositummá válna a mondat további részére mint témára vonatkoztatva. „Talán a barátom beteg.” Itt az előbeesátott *talán* elmosza a taghatókat, mert a maga hovatartozása is bizonytalan. Ha ma is világos igealakjában főmondatként szerepelne: „Úgy találom, hogy a barátom beteg.”, akkor a rámutató szó volna a P, az ige a rá vonatkozó T, a mellék-

mondat pedig az utalás következtében a P folytatása, melyen belül tisztán érvényesülne a „barátom” alany T-funkciója. De a rámutatás nélküli *találom* — akár a *vélem, gondolom* — nem kerül aktuális predikatív viszonyba a mondat többi részével sem témaként, sem propozitumként. A kötőszó hiánya azt eredményezi, hogy a tagmondatok szintaktikus viszonya is határozatlan: formálisan mellérendelő, értelmileg alárendelő. A metanyelvi vonatkozás azonban megmarad. Az ilyen igealakból határozószóvá lett *talán, tán* nem kap olyan kiemelőt mondathangsúlyt, mint a tagadószó, nem tekinthető határozottan a P részének, hanem vagy szervesen bevezetőnek kell vennünk, vagy az egész mondat típust a határozatlan tagolású formák közt kell számon tartanunk.

6. Summázás és befejezés

6.1. Összegezésül néhány vezérgondolatot szeretnék kiemelni, melyek a változt gondolatsoron végigvonulnak ugyan, de a részletekben nem jutnak határozottan kifejezésre.

6.1.1. Minden nyelvi elem tudati jelenség: idegműködés révén válik érzékelhető fizikai valósággá, apperceptiálása is tudati készség és működés eredménye.

6.1.2. A nyelvi jel lényegéhez tartozik a reláció, vagyis a legtágabb értelemben vett asszociáció, tehát nemcsak a pszichologizmus korában túlhangsúlyozott képzetasszociáció, hanem abban az értelemben véve, hogy intenció, azaz célirányos realizálódás révén különféle viszonyokat teremt és idéz fel: viszonyt a jel és a tárgy közt, viszonyt a jel és a jeladó közt, viszonyt a jel és a jeltevő közt, viszonyt a jeladó és a jeltevő közt, viszonyt egy másik jellel, viszonyt a jelviszonyok és a tárgyi viszonyok közt, viszonyt két vagy több jelviszony közt, különféle rendű grammatikai és igazságviszonyokat stb.

6.1.3. Ennek megfelelően a szintaxisban a mondatrészek mellé részletesen kidolgozandó a szintagmatika.

6.1.4. Ha a szorosabb értelemben vett grammatika csak azokkal a nyelvi eszközökkel foglalkozik, amelyekre nézve lényegtelen a beszélt és az írott nyelv különbsége, akkor ki kell melléje dolgozni a beszélt nyelvi, tágabb értelemben vett grammatikát, mégpedig az aktuális mondattagolással mint vezető szemponttal.

6.1.5. Az asszociációs sorok közül némelyik csak egypár elemet foglal magában, mások az elemek tömegét. A — talán így elvontan is ható — „tömegvonzás” elve értelmében a nagy tömegben érvényesülő hasonlóságnak (részleges azonosságnak) nagy a vonzóereje: nyelvtani szabályként működik, erősebb vagy gyengébb produktivitással. De a sok és a kevés közt, a produktív és improduktív szabály közt nincs éles határ. Érdeemes a centrum

és a periféria viszonyának szemszögéből vizsgálni a jeleket és a rendszert, amint erre az új prágai iskola rámutatott.²²

6.1.6. Határozottabb, de nem áthághatatlan a határ az azonos nyelvet és a különböző nyelveket beszélő kommunikációs közösségek közt, amint ezt legújabbán a berlini Akadémia nyelvészociológiai munkaközössége is tárgyalja.²³

6.2. A megszabott keretek közt csak vázlatát adhattam a nyelvi rendszerről alkotott elképzelésemnek. A rendszer középpontjában a grammatika áll, de ennek helyét a nyelv és a nyelvi közlés mibenlétének megvilágításával láttam szükségesnek kijelölni. Sok részletkérdésre nem térhettem ki, melyek néhányát másutt már kifejtettem (fonémarendszer, szófaji alosztályok, igei szintagmák, a predikatív viszony többrétűsége, mondathangsúlyozás), itt tehát inkább az alapok és a keret megrajzolását tartottam céloknak, részletekre csak ott tértem ki, ahol hézagosnak vagy nem megfelelőnek láttam az eddigi kutatásokat. Az idézettekén kívül sok más szerző munkáját is hasznosítottam; tehát ha nem említem sok nagyszerű magyar grammatikus munkáit vagy a lexikológia kiváló kutatóit, sem a szintaxis, a mondattan korábbi magyar úttörőit, sem pedig a magyar nyelvjárástörténet művelőinek nyelvészociológiai munkásságát, ez csak azt jelenti, hogy kutatásaik fő eredménye lényegében beleillik a nyelvi eszközökről és azok rendszeréről itt vázolt összképbe.

*A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete,
Budapest*

Irodalom

Idézett munkák a nyelvelmélet, a grammatika és a mondattan köréből, valamint a szerző idevágó dolgozatai és hozzászólásai:

Bühler, Karl (1934), *Sprachtheorie*. Jena.

Daneš, František (1966), *The Relation of Centre and Periphery as a Language Universal*. *Travaux Linguistiques de Prague* II, 9–21.

Dezső László (1970), *A gyermeknyelv mondattani vizsgálatának elméleti-módszertani kérdései*. Általános nyelvészeti tanulmányok VII, 77–99.

Elekfi László (1950), *A százötven éves Brassai Sámuel*. *Magyar Nyelv* 46. 351–9. Különlenyomatban is.

— (1953a), *A mondat elemzésének fő szempontjai*. *Magyar Nyelv* 49. 69–76, 370–80. Különlenyomatban is.

— (1953b), *Hozzászólás anyanyelvünk leíró nyelvtanához*. *A Magyar Tudományos Akadémia nyelv- és irodalomtudományi osztályának közleményei* V, 89–93.

²² Daneš 1966.

²³ Erről a Magyar Nyelvtudományi Társaságban két jelentős előadás hangzott el: Ising, G. 1970. nov. 17: *Zum Gegenstand und zu den Methoden in der Soziolinguistik*; Ising, Erika 1971. okt. 5: *Sprachgemeinschaften und Kommunikationsgemeinschaften*.

- (1954), Hozzászólás Országh László előadásához. A M. T. A. nyelv- és irodalomtudományi osztályának közleményei VI, 175–7.
- (1956a), Hozzászólás Tamás Lajos előadásához. Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. (Kniezsa István szerk.) Bp.
- (1956b), Az ige alanya és az alanytalan igék. Pais-émlékkönyv 214–20.
- (1956c), Hozzászólás Tompa József előadásához. A M. T. A. nyelv- és irodalomtudományi osztályának közleményei IX, 363–6.
- (1957), A logika állítmány-fogalma és az állítmányi névszó. A M. T. A. nyelv- és irodalomtudományi osztályának közleményei XI, 95–150.
- (1958), *Nem fizetés vagy nemfizetés?* Magyar Nyelvőr 82. 33–9.
- (1962a), Az -ú, -ű képzős melléknevek helyesírása. Magyar Nyelv 58. 92–103, 216–22, 371–8. Különlönyomatban is.
- (1962b), Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz. Nyelvtudományi értekezések 34. sz. — Rövidebb változata: Untersuchungen zu den Beobachtungsmethoden der ungarischen Sprechmelodie. Zeitschrift für Phonetik 18. (1965), 9–32.
- (1963), John Ries és mondattani elmélete. Általános nyelvészeti tanulmányok I, 77–90.
- (1963–1971), Különírjuk? Egybeírjuk? Helyesírási tanácsadó. Gyorsírók Lapja 13. (1963), 9. — A sorozat további cikkei: GyL. 13. 34, 93, 127, 155, 234–5, 262; 14. (1964), 96, 98, 192, 222, 230, 254, 283, 292; 16. (1966), 49–50; 17. (1967), 31; 18. (1968), 64, 267–8; 20. (1970), 66; 21. (1971), 206–8.
- (1964), Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban. Nyelvtudományi Közlemények 66. 331–70.
- (1966a), Az igék szótári ábrázolásáról. Szótártani tanulmányok (Országh László szerk.) 183–214. — Első része angolul: Semantic Links of Verbal Entries. Computational Linguistics 6. (1967), 1–26.
- (1966b), A predikatív viszony. Magyar Nyelvőr 90. 62–75.
- (1967), A racionális mondattagolás stilisztikai szerepe Petőfi verseiben. A magyar nyelv története és rendszere (Imre Samu és Szathmári István szerk.) 734–9.
- (1968), Mondatformák és mondathangsúlyok fonetikai vetülete. Nyelvtudományi Közlemények 70. 329–49. — Németül: Satzperspektive und Satzakzent im Ungarischen. Phonetica 19. 170–97. — Egy részlete: Proceedings of the Sixth Intern. Congress of Phonetic Sciences. Prága 1967/1970. 293–6.
- (1969), Kriterien der aktuellen Satzgliederung in ungarischen „Kernsätzen“. Zeitschrift für Phonetik 22. 335–51.
- Fabricius Ferenc (1967), A jelentés és a „másik ember“. Kortárs 11. 1273–82.
- H. Molnár Ilona (1968), Módosító szók és módosító mondatrészletek a mai magyar nyelvben. Nyelvtudományi Értekezések 60. sz.
- Károly Sándor (1970), Általános és magyar jelentéstan. Budapest.
- Kelemen József (1954), A szótár néhány nyelvtani vonatkozásáról. Hozzászólás Országh László előadásához. A M. T. A. nyelv- és irodalomtudományi osztályának közleményei 6. 154–74.
- Laziczius Gyula (1935), Jeltan, elemtan. Nyelvtudományi Közlemények 49. 172–89.
- (1942), Általános nyelvészet. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből 26.
- S. Meggyes Klára (1971), Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. Nyelvtudományi Értekezések 73. sz.
- Szépe György (1966), A szótár a generatív nyelvelírásban. Általános nyelvészeti tanulmányok IV, 167–88.
- Szerebrennyikov, B. A. (szerk. 1970), Общее языкознание. Moszkva.
- Tompa József (1957), A névszói kötőhangzó szófajmegkülönböztető szerepe. Nyelvtudományi Értekezések 14. sz.
- Vértés O. András (1953), A gyermek nyelve. A Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola jegyzete. Kézirat. Bp.
- Wacha Imre (1973), Az elhangzó beszéd szövegfonetikai eszközeinek rendszere és összefüggései. Nyelvtudományi Közlemények. Sajtó alatt.
- Zolnai Béla (1926), A látható nyelv. Budapest. Minerva-könyvtár 3.
- Zsilka János (1966), A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer. Nyelvtudományi Értekezések 53. sz.

A szerkezeti-műveleti grammatika

I. Nyelvléírás és alkalmazás

A címben szereplő fogalmak viszonyának elemzését mellőzve — a gondolati eredmény ugyanis triviális jellegű — ez a dolgozat inkább arra vállalkozik, hogy egy a gyakorlatból született, majd elméleti tisztázások után oda visszatért grammatikai modell geneziséből és fejlődéséből általános érdekű tanulságokat vonjon le.

A szerkezeti-műveleti modell elsősorban a nyelvelsajátítás folyamatának szülötte, s a nyelvi tananyagok legáltalánosabb és legabsztraktabb vázát szolgáltatja.

Az alkalmazás folyamatát logikailag is, időrendben is a leírásnak kell megelőznie, mivel minden szelekció, minden átrendezés csak egy viszonylagos teljesség alapján történhetik. Elsajátítási folyamatok különböző elvontságú rendszereket oldanak fel időbeli egymásutániségben, s a humán részről történő elsajátítás után a tudatban az eredeti rendszerek épülnek fel.¹

Éppen az elsajátítás folyamatának kevésbé ismert volta teszi érdekessé a leírás mikéntjét, hiszen a deskripció adott és ismert célok teljesítését szolgálja.

Ezért és ilyen meggondolásból érthető meg, sőt természetes a leírás többféle lehetősége, a többféle modellben történő leegyszerűsítése a kutatott tárgynak, ami a *grammatikák pluralitásának* tételét igazolja.²

A többféle leírás lehetősége magában foglalja egyfajta értékelési folyamat (evaluation procedure)³ szükségességét is, amelynek viszonylagos lezárását

¹ Bármilyen tanulás legáltalánosabb sémája az lehet, hogy a céltárgy, jelen esetben a tanulandó nyelv rendszere egy sajátos lineáris átkódolásban lesz a tudat sajátja, ahol viszont — dinamikusan működő rendszerek esetén, mint amilyen például a generatív grammatika feltételezett apparátusa — ismét az eredeti rendszer áll össze. E gondolatok megközelítésül lásd:

K. S. Lashley: The Problem of Serial Order in Behavior. Psycholinguistics. Edited by Sol Saporta. Holt, Rinehart and Winston, 1961.

² A strukturális nyelvészet és a matematikai nyelvészet az objektív grammatika megközelítésére többféle nyelvi modellt állít fel. A grammatikák pluralitása azt jelenti, hogy többféle modellben adható meg egy nyelv elmélete, nyelvtana.

³ N. Chomsky: Aspects of the Theory of Syntax. The M. I. T. Press. 1965 (7. §. On Evaluation Procedures. 37–47. o.).

az adja meg: melyik grammatikai modell felel meg a legjobban a nyelv-elsajátítás céljainak.

A nyelvi modellekről általában elmondott értékeségek közül tehát — megismételhető a fenti tétel — a viszonylag teljes leírás és az alkalmazás jut az előtérbe, s a magyarázat, valamint a megismerés szempontjai háttérbe szorulnak.

Ha mármost ilyen gondolatoktól eltelve vizsgáljuk a célirányított deskripciót, alapvetően két megjegyzést kell tennünk:

- a) A modell megfogalmazása a humán képességek igényei szerint történik s nem valamilyen gépi feldolgozás céljából.
- b) A modellnek a szokásos kritériumoktól eltérő tulajdonságai lesznek.

A *b)* pontban megjelölt kijelentés nyelvészeti értelmezése például átalakítja az empiria elvet,⁴ elvet abból egy-két kritériumot, s azok helyébe másokat állít. Valamely nyelv-sajátítási grammatikai modellnek tehát általában a következő ismérveit különböztethetjük meg:

1. A modell elvontsági szintjének változtathatósága.
2. A szabályok, illetve a szabályokból eredményként létrejövő mondatstruktúrák több irányú algoritmikája.
3. A modell diszkrét jellege. (A rendszer vagy a folyamat releváns egységeinek, alkotóinak elkülöníthetősége.)
4. A modell működésének végigvitele egészen a terminális láncokig. (A szerkezeti-műveleti modell konkrét mondatokat generál.)

A fenti ismérvek közül a második és a harmadik az ideális tananyag alapkövetelménye, a negyedik magának az elsajátítás folyamatának és a tananyagnak együttes ismérve, míg az első a nyelv-sajátításban részt vevő személy múltjának és jövőjének figyelembevételé.

Ez utóbbinak, tehát az első kritériumnak magyarázatára szolgáljon annak a belátása, hogy a nyelv-sajátításban résztvevő személy részben anyanyelvét, részben a jövőben még tanulásra szánt nyelveket egymáshoz viszonyítja (tudatos vagy intuitív formában), s ezzel az adott nyelv elsajátítása során annál absztraktabb modellre van szüksége, minél több egyéb nyelvvél való egybevetést igényel.⁵ A szerkezeti-műveleti grammatika megadott szimbólumok tárából generálja a kisszámú magmondatot, s az így létrejött mondatállomány négyfajta műveleti szabálysoport alkalmazásával változik meg, s ölti fel a valamennyi helyes beszélt és írott konkrét mondat formáját.

⁴ Louis Hjelmslev: Prolegomena to a Theory of Language. (Translated by Francis J. Whitfield.) Indiana University Publications in Anthropology and Linguistics. (Supplement to International Journal of American Linguistics. Vol. 19. No. 1. 1953 jan.) 3. Linguistic Theory and Empiricism. 12. o.

⁵ A fakultatív algoritmika olyan szabálysorra érvényes, amelyben az első halmaz négy műveleten esik át ismétléses kombinatorika formájában. A négyfajta művelet elvégzése az alaphalmazon különféle sorrendekben történhetik. Valamennyi sorrendvariáns azonban algoritmikus jellegű, hiszen mind a négy műveletet végrehajtjuk és csak azokat.

A modell axiomatizálható, jelen formájában azonban definíciós modellnek tekinthető. A négyfajta művelet: helyettesítés, kapcsolás, bővítés és permutáció mondatgeneráló sorrendje a cél szerint változhat, s ezt az elvet rögzíti a fakultatív algoritmika elve.

A modell centrumában a szintaxis áll, érvényessége azonban kiterjed az interpretatív komponensekre is, így tehát a grammatika terminusa a szerkezeti-műveleti nyelvtani modellben is a tágabb értelemben érvényesül.⁶

2. Az elemi mondatok genezise

A magmondatok vagy elemi mondatok létrejöttét absztrakt automata végzi. Nyelv és gondolkodás szoros összefonódottságát már ebben a folyamatban is észlelhetjük. A nomen (N), amely közvetlenebbül viszonyítható a fogalomhoz, mint a verbum (V), többször szerepel a kernel-ekben, s a verbum (V), amely a jellegzetesen nyelvit szolgáltatja a mondatban, azzal nyer egyensúlyt a nomennel szemben, hogy a nomenek egy részét, a nem alanyesetben állókat, szorosabb viszonyba állítja önmagával. Így az automata első fázisa:

$$S_k \rightarrow V \quad (\text{a mondat egyetlen igéből áll}):$$

[S_k = magmondat]

Esik.
Llueve.
Es regnet.
Il pleut.
It rains.

A három utolsó elemi mondatban első helyen más szóval nem helyettesíthető névmás áll, amely csak a permutáció szintaktikai műveletére képes.

Az automata működésének második fázisában megjelenik a verbum mellett a nomen:

$$S_k \rightarrow N + V \quad (\text{Péter játszik.})$$

Az automata harmadik produkáló szakaszában újabb nomen jelenik meg:

$$S_k \rightarrow N + V + N \quad (\text{Péter szereti Máriát.})$$

A negyedik fázis újabb nomennel bővül:

$$S_k \rightarrow N + V + N + N \quad (\text{Peter legt das Buch auf den Tisch.})$$

Az absztrakt automata magmondat generálási szabályai a nomenek, tehát a nominális értékű nyelvi jelek legáltalánosabb szimbólumait generálják, amelyek aztán további alcsoportokra bonthatók. Így például:

$S_k \rightarrow N + V + N$ elemi mondatban a záró nomen többféle főnévi esetnek felelhet meg:

Péter szereti Máriát.
Péter hisz Máriának. stb.

⁶ A 3-as jegyzetben megjelölt mű felfogását követve, amely szerint fonológia és szemantika, mint interpretatív komponensek a szintaxissal együtt teszik ki a grammatikát.

Az egyes alosztályok záró nomenjeit az indexekben megadott alszimbólumok jelölik, mint ahogy ezt később látni fogjuk.

Említésre méltó még az is, hogy az automata produkáló szabályai nem döntenek a generált mondatalkotók sorrendjéről. Ez már a tipológiailag azonos nyelvcsoportok szabályrendszerébe épül be. Eszerint a kéttagú elemi mondatot (N + V) két permutációs variánsban lehet értelmezni:

N + V (Peter sleeps.)
 V + N (It is 8 o'clock.), ahol az *it* semmivel sem helyettesíthető jel, s a tőszámnév a névelő helyértékében áll.

A legelvontabb minimális magmondatállomány tehát:

$$S_k \left\{ \begin{array}{c} V \\ N + V \\ (V + N) \\ N + V + N \\ N + V + N + N \end{array} \right\},$$

ahol az automata minden fázisban egy nomenel többet generál, de nem minden permutációs variáns épül bele egy konkrét nyelv magmondatállományába. Ha tehát a fenti elemi mondatcsoportból a harmadik sort töröljük, s a nyelvenként eltérő permutációs szabályokat nem adjuk meg, akkor megkaptuk a legelvontabb magmondatgenerálási folyamatot. Elvileg a nomenekkel történő bővítés, valamint a minden új mondatkszimbólum permutációs variánsainak létrehozása tovább is folyhat, mint három vagy négy fázisban, de általában a három- vagy négytagú magmondatoknál több tagú mondatok már műveleti variánsok.

A magmondatok geneziséből az a tanulság vonható le, hogy a szerkezeti-műveleti grammatika általános nyelvi modell, s már az elemi mondatok létrejötténél csökken a leírás elvontsági szintje, ha egy konkrét nyelv deskripciójára használjuk.

3. Az elemi mondatok alkotói

Ha most a legelvontabb szimbólumokat konkrétabbakká tesszük, mind a V (verbum), mind az N (nomen) két alszimbólumra oszlik:

$$V \rightarrow \left\{ \begin{array}{c} V \\ \bar{V} \end{array} \right\} \quad N \rightarrow \left\{ \begin{array}{c} N \\ N_v \end{array} \right\},$$

ahol a V a legáltalánosabb predikatív viszonyokat jelölő ige, indoeurópai nyelvekben tehát a kopula és a *habere* típusú igék, míg a $\bar{V}$ minden konkrétabb jelentéstartalmú ige.

Az N alanyesetben álló főnevet jelöl, míg az N_v minden más főnevet, mivel minden más önálló mondattagot alkotó főnév az igei csoporthoz tartozik.

Az N_v szimbólum ismét alszimbólumokra oszlik:

$$N_v \rightarrow \left\{ \begin{array}{c} N_v \\ A \end{array} \right\},$$

ahol A a predikatív melléknév jele, s az N₀ minden egyéb főnévé. Ezen a ponton — átmenetileg — a hierarchikus osztályozást abba kell hagynunk, és szólnunk illik a tartalmas jelekről, valamint a strukturális-funkcionális jelekről. Ez utóbbiak egyetlen szimbólumba foglalhatók, a determináns szimbólumába.

$$\begin{aligned} N &\rightarrow \text{det}_n + N \\ A &\rightarrow \text{det}_a + A \\ V &\rightarrow \text{det}_v + V \\ S &\rightarrow \text{det}_c + S \\ N &\rightarrow \text{det}_{\text{gen.}} + \text{det}_n + N \\ A &\rightarrow \text{det}_{\text{gen.}} + \text{det}_a + A \\ V &\rightarrow \text{det}_{\text{gen.}} + \text{det}_v + V \\ S &\rightarrow \text{det}_{\text{gen.}} + \text{det}_s + S, \end{aligned}$$

ahol det_n a főnévi determinánsokat jelöli: a névelőt, a mutató és birtokos vagy határozatlan névmásokat, a tőszámneveket és a melléknévi névmásokat. A det_a a melléknévi determinánsokat jelöli, vagyis a melléknév előtt álló eredeti határozószókat s azokat, amelyek ige előtt ugyanakkor nem állhatnak, valamint a melléknévfokozás szabad vagy kötött morfémait. Az igei determinánsok a szintagmatikus igei formákban helyet kapó létigék vagy segédigék helyértékében álló olyan egyéb igék, amelyek után nem állhat se nomen, se mellékmondat, csak igenév. A szerkezeti-műveleti modell értelmében a kötőszó a mondat determinánsa, s a kötőszó éppen úgy, mint az összes többi determináns, állhat zérusfokon. A generális determináns azoknak a logikai típusú partikuláknak a csoportja, amelyek a negációt, a halmazból történő elkülönülést vagy a halmazhoz történő hozzárendelést jelölik (*nem, csak, is*). Lássunk néhány példát:

főnévi determináns:	der Tisch stb. mein Sohn
melléknévi determináns:	very nice stb. clever enough
igei determináns:	wird kommen — ist gekommen kann kommen — wäre gekommen
mondatdetermináns:	weil (er kommt) stb. dass (er kommt)
generális determináns:	nicht mein Sohn stb. nur fleißig

A nominális, adjektívális és verbális determinánsok között is, ugyanúgy, mint majd a tartalmas jelek között vannak *primér* és *szekundér*, más elnevezéssel *helyettesítő* jellegű determinánsok. Névelővel rendelkező nyelvekben a mutató és birtokos névmás, a tőszámnevek, a melléknévi értékű névmások és kérdő szók mind a nominális determinánsok körébe esnek. A melléknévi determinánsok között azok az eredeti határozószók szerepelnek, melyek ige előtt nem állhatnak. A francia nyelvben a *très* csak melléknév előtt, a *beaucoup* csak ige után állhat.

Generális determinánsnak nevezzük azokat a partikulákat, melyek több szóosztály kísérésére is alkalmasak. Ilyen például: *nem, is, csak*. Természe-

tesen, nyelvek szerint különbségek adódnak, mint ahogy például a *nem* finn megfelelője egy igei determináns.

Amint láttuk, a formai elemek, tehát a determinánsok feloszlanak primér és szekundér, vagy helyettesítő jellegű elemekre. Ugyanez vonatkozik a tartalmas szóosztályok egyedeire is. Főneveket és mellékeveket, valamint a később sorra következő verbális nomeneket helyettesíthetik a következő elemesoportok:

1. pronominális elemek (**ő, senki, téged, soha, itt** stb.):

A fiú → **ő**
Az asztalon → **itt**
Öt órákor → **most**

2. numerális elemek: *A labda,* — *A gyerekek* — *Este jönnek.*

Két — — **hatszáz-an** **Kétszer**

A tanárral jönnek.

Kettesével — —

3. interrogatív elemek: *Péter fűtyül.* — *Bécsbe siet.* — *Este jön.*

Ki — —? **Hová** — —? **Mikor** ?

4. A verbum infinitum formái (= igenevek):

<i>He likes music</i>	főnévi igenév
— — to sing.	
<i>This nice girl.</i>	melléknévi igenév
— — smiling — —	
<i>Örömmel üdvözöllek.</i>	határozói igenév
Sírva — —	
<i>I like sports.</i>	(gerund, angol
— — skating.	igenév)
<i>Ez a példa szép.</i>	szükségességet jelölő
— — követendő.	igenév (verbum infi-
	nitum obligationis)

Az igazgatóval → *együtt az igazgatóval*

In the corner → *right in the corner*

At nine o'clock → *just at nine o'clock*

Az alszimbólumok rendszere tehát szemantikai kategóriákat szolgáltat, s ezeket még ki kell egészítenünk egy olyan hármassággal, amely a főneveket élőlényekre, tárgyakra és absztraktumokra osztja fel. Ennek szerves grammatikai értelme van, hiszen lesz olyan szabályunk, amely szerint főnévi igeneves centrumú mondattal csak absztrakt nomenek bővíthetők.

The occasion (to meet him) was unavoidable.

The plan (to build new factories) was accepted by the board.

The opportunity (to have a better result) could not be neglected.

Mindhárom alanyesetű főnév absztrakt nomen. Ugyanilyen szabály adja meg azt is, hogy csak bizonyos absztrakt nomenek bővíthetők olyan alanyi-tárgyi mellékmondatokkal, amelyeket a *hogy*, a *vajon* . . . e és a *hogy* + *kérdőszó* vagy *puszta kérdőszó* vezet be.

A probléma (hogy a munkát befejezhetjük-e) mindenkit érdekelt.
Értettem az ígéretét (hogy el fog jönni hozzánk.)

Szinte valamennyi N_v alosztály s természetesen az N_0 is három részre tagolható:

N	N	N
pers.	obj.	abstr.

Magukat a mellékneveket, amennyiben predikatív értékben szerepelnek, szintén osztályozhatjuk szemantikailag:

A	A	A
ext.	int.	rel.

Ezek szerint vannak külső tulajdonságokat, belső tulajdonságokat és viszonyokat jelölő melléknevek. Ez utóbbiakhoz soroljuk az értékfogalmat jelölő mellékneveket s az érzelmet jelölőket, amelyek poláris természetűek.

Most már világosan látszik, hogy az egyes elemi mondatok még további alosztályokra bonthatók aszerint, hogy a bennük szereplő nomenek melyik szemantikai alkategóriába esnek:

<i>Péter olvas.</i>		$(N + V)$	
		pers.	
<i>Repül a kő.</i>		$(V + N)$	
		obj.	
<i>Az eszme lelkesíti a tömegeket.</i>		$(N + V + N)$	
		abstr.	pers.
			coll.

Az egyes alszimbólumok további szubkategorizálásra is alkalmasak.⁷

Külön kell szólni az adverbium kategóriájáról. A szerkezeti-műveleti modellben a módális nomen a primér jele ennek a funkciónak. Ezt helyettesíti szekundér jelként a melléknévből képzett határozószó vagy maga a melléknév, mint például a német nyelvben. A határozószót tehát úgy foghatjuk fel, mint egy viszonyoszó nomen helyettesét. (*Aus Kummer = kummervoll = bánatos-an.*) A modell szigorú ökonómiája követeli meg ezt a hierarchizálást, hiszen az inventárium csak verbumból, nomenekből és determinánsokból áll a formakészlet első szintjén.

Azzal a felfogással szemben, hogy a határozószó *helyettesítő* vagy *szekundér* jel, az az ellentetés tehető, hogy hogyan kerülhet szekundér szférába olyan nyelvi forma, amely morfológiailag teljesíti azt a funkciót, amelyet a helyettesített primér forma szintagmatikusan old meg, viszonyoszó toldalékolással. Válaszunk az lehet, hogy a modellben a morfológia elvszerűen épül bele a szintaxisba, s a morfológiai részrendszerek, mint például a szóképzést, szóösszetételt egyesítő szóműveletek a mondatnál alacsonyabb nyelvi egységek generálását szolgálják. Minden ilyen, a mondat szintnél alacsonyabb szintű jelsor, szintagma, mint szituációs mondat (minor sentence) kerül a közlés folyamatába.

Hasonló merevség látszik a modellben a melléknév kettős szintaktikai funkciójának szétválasztásában, hiszen a predikatív melléknév tulajdon-

⁷ Dezső László: A szemantika és a lexikológia néhány kérdése. (A főnév szemantikai jegyei. 59. o.) Általános Nyelvészeti Tanulmányok. IV. Szerkesztő: Telegdi Zsigmond. Akadémiai Kiadó, Budapest 1966.

képpen az N_v alosztálya, a jelzős pedig a nomen egyik bővítési lehetősége. Hangsúlyozni kell azonban, hogy modellünk generatív mivolta a később ismertető műveletek sorrendiségében rejlik s nem a különféle szintű nyelvi egységek transzformációs összefüggéseiben, bár ezek az összefüggések is sértetlenül megmaradnak a modellen belül.

Az igék szemantikai alosztályozását részben megközelíthetjük az elemi mondatokban őket kísérő nomenek szemantikai klasszifikációja révén. Ilyen igei csoportok:

1. csak élőlényt jelölő alany esetén: *szalad, eszik* stb.
2. csak tárgyat-dolgot jelölő nomen esetén: *porlad, mállik* stb.
3. csak absztraktumot jelölő nomen esetén: *összefügg, végbemegy* stb.
4. valamennyi nomen-alfaj esetén: *keres, szeret* stb.

A fenti szemantikai igeosztályozástól való eltérés a stilsztika elsőrendű kifejező eszköze.

Bizonyos körülhatárolt igeosztályok mégis felmerülnek a grammatikai leírás során, mint például a *verba dicendi et sentiendi*.

Valamennyi determináns meghatározott funkciók teljesítésére alkalmas, mint amilyenek a határozottság, a számosság, személy, szám, idő, aspektus, intenzitás, komparáció stb.

E szűk körű elemekből álló inventárium tehát az elemi mondatok alkotóinak tára. Maguk az elemi mondatok egy-, két-, három- vagy négytagúak. A mondattag fogalma azonos valamelyik tartalmas jel vagy helyettesének fogalmával.⁸

Az elemi mondatok problematikáját csak nagyon általánosan érinthetjük e dolgozatban.⁹ Kritériuma a minimális kommunikációs egységé. A modell elvontsági fokának megfelelően, különösen kontrasztív leírás esetén kettős magmondatsor állítható fel, például magyar és indoeurópai vonatkozásban a „van-centrumú” mondatok és a többiek.¹⁰ A magmondatok minimális szervezettsége folytán maguk a mondatokban rejlő viszonycsoportok is egyszerűek. Az egyes közlésegyeségek, kernelek szemantikai funkciói a formákhoz kapcsoltnak írhatók le. Például:

S → N + V (általános cselekvés = *Jani dolgozik.*
 általános történés = *Indul a roham.*
 fizikai képesség stb.) = *Irma lát.*

A funkciók sora véges, és minden formához hozzácsatolhatóak a funkciók az elvontság különféle fokán.

⁸ A mondattag fogalmának definiálása utal a szerkezeti-műveleti modell definícióinak egyéb pontjaira is. Ezek közt szerepel az elemi mondat, általában a mondat, a műveletek s egyéb alapfogalom definiálása. Lásd: Fülei-Szántó Endre: Az igei determináns szintaxisa. (Kandidátusi értekezés. 1970. Spanyol nyelvtani modell 71–77. o.)

⁹ A hagyományos elemi mondatok axiomatikus jellegűek. Nincs tehát közöttük összefüggés. A szerkezeti-műveleti modellben maguk az elemi mondatok is egy automata működésének produktumai. Lásd még: K. E. Heidolph: Einfacher Satz und Kernsatz im Deutschen. Acta Linguistica. Tomes XIV. Fasc. 1–2. 1964.

¹⁰ Fülei-Szántó Endre—Mihályi József: Magyar Nyelvkönyv külföldiek számára. Alapfok. TIT Országos Titkársága 1966. (Alapmondatok. 235–240.)

Szembe kell néznünk azokkal a grammatikaelméleti megfontolásokkal, amelyek az utóbbi évtizedben, különösen Chomsky második nyelvemléti megfontolásának következményeképpen háttérbe szorították az elemi mondat vagy magmondat fogalmát.¹¹ Mellőzve a magmondatfelfogás különféle árnyalatait, amelyek a *Syntactic Structures* gondolatai által fémjelzett korszakban láttak napvilágot,¹² arra kell csak szorítkoznunk, hogy értékeljük a mélystruktúra és felszíni szerkezet megkülönböztetése révén történő változást. A bázis-szabályok és a felszínt produkáló transzformációs szabályok kettősségével, majd a szótári komponens elemzése révén kifejlődő komponens-analízis megszületésével csökkent a magmondatfogalom nyelvemléti értéke. Amit a magmondatokban lényeges megkülönböztető jegyeknek ismertünk fel a korai múltban, akár Heidolph, akár az értelmezett Chomsky, akár Apreszjan leírásaira gondolunk,¹³ a mélyben nem merülnek fel. Hipotézis szintjén mozgó, de igen hasznos viták, leírási technikák bontakoztak ki, amelyek bizonyos mondatalkotókat a mély rétegbe, másokat a felszínre utaltak.

Így például a szórend permutációs szervező elve nem szerepel a mélyben, az auxiliaritásról vita folyik stb.¹⁴

Van azonban még egy szempont, amely az elemi mondatok ellen szól. Ha például az ige és bővítményeinek száma, minősége szerint végezzük a magmondatok osztályozását, nemigen van különbség az alanyok között. Ez azt jelenti, hogy míg az alany helyén álló nominális csoport minden elemi mondatban egyformán kezelhető, addig a predikatív igei csoportok között merülnek fel a különbségek. Ez esetben pedig egyszerűbbnek látszik a nominális és a verbális csoportok külön-külön történő elemzése, majd az elemzett típusok kombinatív egyesítése. E megfontolások alapján indult meg a tankönyvirodalom egy részében az úgynevezett mondatmező-modell.¹⁵ Végeredményben a hajdani magmondatelmélet ellen, nem is említve a német grammatikai leírás nehézségeit, az szól, hogy a nyelvi kompetencia teljes értelmezésében kevés vagy szinte semmi hely sem maradt e zárt nyelvi halmaz számára.

Miért teszi meg a szerkezeti-műveleti grammatika mégis az elemi mondatok állományát leírásának kiindulópontjául? Erre több oka van, melyeknek háttérében a leírás célja, a többrendbeli alkalmazás (oktatási stratégia, stilisztikai elemzés) rejlik.

1. A minimális kommunikációs egység fogalma intuitíve mindig szerepelt a nyelvről szóló elméletekben. Ennek heterogén

¹¹ Lásd: 9-es jegyzet.

¹² Apreszjan: Szintax priznaki i elementarnüje klasszifikácii glagolnüh fraz. Moszkva, 1963.

Zsilka János: A valóság tükrözésének fejlődése a mondatformák tükrében. Általános Nyelvészeti Tanulmányok. III. Szerkesztő: Telegdi Zsigmond. Akadémiai Kiadó, Budapest 1965.

¹³ Lásd a 12-es adatait.

¹⁴ Lásd: 3-as jegyzet, valamint J. Ross: Variables in Syntax, doktori értekezés M. I. T. Cambridge, 1967.

¹⁵ Fülei-Szántó Endre, Kovacsics Józsefné, Hofmann László: Német nyelvtani gyakorlókönyv. 1963. Tankönyvkiadó. Budapest.

megfogalmazása volt a hagyomány egyszerű tőmondatfogalma is.

2. A magmondatállomány bizonyos szempontból a modellmodellje. A lényeges nyelvi szerkezeti vonások, amelyek bármely mondat ismertető jegyei, megvannak a kernelekben is. Legalábbis úgy kell őket felállítani.

3. Elsajátítási folyamatokban a nyelvi anyag graduálása a leg-sikeresebben így történhetik meg. S ez a legszerencsésebb módja, bármely szigorú értelemben vett programozásnak is. Mondat szintjén az egység csak a magmondat lehet.

Ha az elemi mondatok állománya — az előzőek értelmében — mikro-nyelv, mégpedig az első, indító mikronyelv, akkor joggal merül fel a kérdés, milyen további mondatcsoportok, milyen folytatólagos mikronyelvek követik a legelsőket. Éppen ennek magyarázatára hivatott a szerkezeti-műveleti modell másik alkotója: a műveletek rendszere.

4. A műveletek rendszere¹⁶

Ha egy-egy nyelv leírását kíséreljük meg, abban az elemi mondatok leírása után más és más műveletek következnek, mint amilyenek például a kérdés formája, a felszólítás, a mondatkapcsolás stb. Könnyen belátható azonban,

¹⁶ A szerkezeti-műveleti grammatika eddigi publikációi részben tudományos cikkek, részben tananyagok formájában történtek:

a) Fülei-Szántó Endre: A szerkezeti-műveleti nyelvtan. (Modern Nyelvoktatás 5—6. sz. 1964. 146—149. o.)

b) Fülei-Szántó Endre: A fokozatok objektivitásának kérdése a nyelvoktatásban. (A korszerű nyelvoktatás kérdései. A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem közleményei. Budapest, Közgazdasági és jogi kiadó, 1965.)

c) Fülei-Szántó Endre: Effektivitätserhöhung im Sprachunterricht durch dreifache Programmierung. (Deutsch als Fremdsprache. 1966. 4. Heft.)

d) Fülei-Szántó Endre, Kovacsics Józsefné: Vyučovanie nemčiny na základe gramatiky zborových viet a operácii so strukturnými modelmi. (Cyzy Jazyk v škole. 10. VIII. 1965. és 11. IX. 1965.)

e) Endre Fülei-Szántó: Model S—O (Strukture—Operacije) Aktivne Metode I Moderna Pomagala U Nastavi Stranih Jezika FIPLV. Skolska Kniga — Zagreb 1971.

f) Fülei-Szántó Endre, Szentmáry Béla, Király János: Spanyol nyelvkönyv közép-haladók részére. Tankönyvkiadó, Budapest. 1971. (Egységes jegyzet)

g) Fülei-Szántó Endre: Rendszeres spanyol mondat-nyelvtan és fonetika. Tankönyvkiadó, Budapest 1968.

h) Német nyelvkönyv középhaladók részére. Budapest. 1965. Német nyelvkönyv haladók részére. Budapest 1965. Szerzők: Fülei-Szántó Endre, Hofmann László, Kovacsics Józsefné, K. Nagy István, Papp Elemér, Takács Jánosné, Unger Béláné.

i) Német nyelvkönyv a középiskolák számára. (II. osztály) Czéhmester István, Bogdány Ferenc, Fülei-Szántó Endre Tankönyvkiadó, Budapest 1967.

j) Német nyelvkönyv a középiskolák számára. (III. osztály) Czéhmester István, Fülei-Szántó Endre. Budapest 1968.

k) Német nyelvkönyv a középiskolák számára (IV. osztály) Fülei-Szántó Endre, Tálasi Istvánné. Budapest 1969.

l) Fülei-Szántó Endre, Mihályi József: Magyar Nyelvkönyv külföldiek számára. Alapfok. TIT. 1966.

m) Fülei-Szántó Endre: Az igei determináns szintaxisa. 1970. Kandidátusi értekezés.

hogy míg a kérdés — például — az egyik nyelvben permutáció és szupraszegmentális változás, a másikban még bővítés is. (Lásd: angol nyelv rendszere.) Analitikus és szintetikus nyelvek között nagy különbség mutatkozik a műveletek sorában. A leírás célja pedig, mint erre már sikerült rámutatnom, az, hogy az elvontság különféle fokain történhessék meg. Ezért a legformálisabb fogalmát adhatjuk a műveleteknek. Ilyen felfogásban a műveletek a következők:

1. Helyettesítés
2. Kapcsolás
3. Bővítés
4. Transzformáció.

E műveletek részletesebb elemzése során kiderül, hogy az első a legáltalánosabb körű, hiszen a lexikon is a szubsztitúció révén jelenik meg a mondat-szerkezetekben. A bővítéshez tartozik annak ellenpárja, a szűkítés vagy ellipszis. A kapcsolás s a permutáció ismét általánosabb fogalom, mint csak egy, a nyelvi alakulatok létrehozására szolgáló algebrai elv.

A mikronyelvek sorának felállítását célzó deskriptív gondolat úgy valósítható meg, hogy legelvontabb síkon a kernelek csoportja után a helyettesített kerneleké, ezután a kapcsoltaké stb. következik. A nyelvi tények elemző munkája vezet majd arra a felismerésre, hogy a mikronyelvek sorbaállításának, algoritmizálásának folyamatában a halmazos, ismétléses permutációs csoportok és a műveletek sorrendje is releváns.

Szükségesnek látszik a műveletek egyenként történő elemzése.

4.1. Helyettesítés

A négy művelet között alapvető, kitüntetett operációs szabályok halmaza a helyettesítés. A helyettesítés az a művelet, amelynek maradéktalan elvégzése során az inventárium teljesen ismertté válik. A magmondatokban még nem szerepelnek helyettesítő elemek, mint ahogy a gyermeknyelv korai szakaszában személyes névmások helyett maga a főnév, sokszor tulajdonnév szerepel. Jól felállított magmondatállomány valóban mikronyelv, amely a minimális kommunikáció céljait teljesíteni tudja. Persze, soha nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy fogalmaink absztrakt szinten értelmezendők, s a formailag rendezett elemi mondatok mellé a minimális közlési funkciók csoportja is hozzátartozik.

A nyelvi rendszeren belüli helyettesítés műveletének két nagy ága van: a lexikai és a nyelvtani helyettesítés. Az előző művelet szerepe a mindennapi beszéd pszichológiai értelmezésében rejlik, ahol is meglévő gondolati sémák kétirányú mozgása adja a párbeszédet, s a szavak helyébe új szavak helyettesítendők. A nyelvtani helyettesítés a kreatívabb — a mindennapi beszéd természetes struktúrája is kreatív —, inkább az önkifejezést, az expresszió célját szolgáló beszéd alapművelete.

A szerkezeti-műveleti modellen belül a szubsztitúció a grammatikai helyettesítést jelöli. A helyettesítő elemek rendjét már érintettük az inven-

tárium ismertetésénél. Ennek szellemében azonban megváltozik például a névmásfogalom, hiszen:

$N + V + N_{loc}$	(<i>A felügyelő sakkozik a klubban.</i>)
substitutio:	<i>Ő sakkozik ott.</i>
$N + V + N_{temp}$	(<i>Az előadás megkezdődik 5 órakor.</i>)
substitutio:	<i>Az előadás megkezdődik most.</i>

Egy sereg hely- és időhatározószó, különösen a nem származtatottak névmásnak minősülnek. Ez a modell alapjaiban rejlő elv, ahol a főneveket kettéosztottuk alanyesetűekre és az összes többire. A határozószók ilyen módon helyettesítő jellegű jeleknek számítanak. A névmások állhatnak főnevek, melléknevek, determinánsok helyett. Nominális pronomenek a *mindenki, minden, bárki* stb. jelek, melléknévi névmások a *minden, bármilyen, enyém* stb. jelek, determinánst helyettesítő névmások sora: *ez, az, az én...m, a te...d* stb.; mondatdeterminánst, kötőszót pótol például a mondat igéjének határozói igenévvé történő átalakítása.

(*Amikor meglátta Oszkárt, elfordította a fejét.*
Meglát-ván Oszkárt, elfordította a fejét.)

Az ige helyettesíthetlensége a nyelv-gondolkodás összeszövődött folyamatában annak a szimbóluma, hogy a mondat abszolút alkotó magja az ige. Érdemes kitérni itt arra, hogy a *csinál* ige már szemantikai szubsztitúció, hiszen bármely úgynevezett „igére kérdés” a kérdések rendjében megfelel a többi mondatrésze való kérdésnek, de amíg azok grammatikai típusúak, az előző nem az.

A pronominális elemek mellett az interrogatív elemek szintén a nyelv helyettesítő állományának részei. Míg azonban az előző jelkészlet az egyszerűsítést szolgálja, ez utóbbi a megismerés funkciójának teljesítése a nyelv rendszerén belül. Ugyanígy értelmezhetők a numerális elemek, melyek ugyanakkor szorosan fonódnak egybe egyéb szubsztitúciós jelekkel. A hierarchia vagy az algoritmikus sorrend langue-viszonylatban adott, hiszen vannak olyan kérdőelemek, amelyek numerális elemekre, azok helyettesítésére hivatottak. (*Hányszor? hányadik?* stb.) Funkciójuk a világ numerikus verbalizálása. E három helyettesítő réteg tehát logikus sorrendben így következnek:

- a) pronominális elemek
- b) numerikus elemek
- c) interrogatív elemek

Nyilvánvaló, hogy valamennyinek gazdagon rétegzett alosztályozása van, hiszen elkerülhetetlen beszélnünk határozott és határozatlan számnevekről, adjektívális számnevekről, amelyek a sorszámnevek, adverbialis számnevekről, amelyek a disztributív numerikus elemek (*ötször, hatszor, sokszor* stb.). Eszerint tehát vannak első-, másod- és harmadrendű helyettesítések. A disztributív számnevek például a következő szubsztitúciós algoritmuson esnek át:

$N + N_v + V$
Feleségem öröm-mel dolgozik.

1. szubszt. <i>Feleségem vidám-an dolgozik.</i>	N _v helyett képzett határozószó: A + toldalék
2. szubszt. <i>Feleségem sok-at (négy-szer öt-ször stb.) dolgozik.</i>	A + toldalék helyett számnév + toldalék

Van azonban egy negyedik helyettesítő réteg is, ennek típusai a verbum infinitum különféle kategóriái. A nyelviség dominanciáját képviselő ige olyan morfológiai bővítésen (transzformáción) eshet át, hogy teljesíteni tudja a nomen, az adjektívum vagy az adverbium funkcióit, és megőrzi igei természetét, vagyis alkalmas marad szintagma- vagy mondatcentrum szerepére. Külön vizsgálat tárgya, hogy ezek a morfológiai átalakítások miben és mennyiben különböznek a szóműveletek szóképzési ágától, hiszen kontrasztív leírásban gyakran az egyik nyelv képzésrendszere felel meg a másik igenevesítési rendszerének.

Az igevek azonban nyelvenként erősen változnak. Bizonyos nyelvekben szimmetrikus triád alakult ki, mint például a spanyolban. A magyar öt igenév-fajta ismer, de egy-egy fajtának nincs több alosztálya. A főnévi igenév perfektív formája és szenvedő alakjai indoeurópai nyelvekben sokszor négy, a spanyolban hat alakot eredményeznek. Ugyanezek az alakok szerepet játszanak a helyettesítés műveletében is. Helyettesíteni ugyanis lehet szót szóval, mondattagot mondattaggal, szintagmát szintagmával, mondatot mondattal és az előbb felsoroltakat egymással is. A szerkezeti-művelési nyelvtan helyettesítési műveleteinek egymásutánja nagyjából a következőképpen írható le:

1. Valamennyi elemi mondat alanyát helyettesítjük személyes, valamint határozatlan névmásokkal. Ugyanezt tesszük a mondat többi nominális tagjával, ugyanakkor helyettesítjük a nominális determinánst (határozott vagy határozatlan névelő) mutató, birtokos és határozatlan névmásokkal. Az elemi mondatok záró nominális tagjai helyébe (A, N_{loc.}, N_{temp.}) szintén beírjuk a lokális, temporális és egyéb pronomeneket (*itt, ott, most, mindig* stb.).
2. A determinánsok helyébe beírjuk a tőszámneveket stb.
3. A predikatív melléknévvel záruló magmondat utolsó tagját helyettesítjük a múlt idejű melléknévi igenévvel. Ezzel megkaptuk a szenvedő szerkezetet.
3. A közlést jelölő ige utáni alanyesetű és tárgyesetű vagy viszonzyszavas nomeneket helyettesítjük egyrészt a hagyományos nyelvtanban alanyi és tárgyi mellékmondatokként ismert szerkezetekkel, valamint igenév-centrumú mondatokkal. Az angol nyelvi rendszerben két ilyen struktúra adódik: az *infinitivus* és a *gerund*. Az N_{mod.} nominális tagot helyettesítjük módhatározói mellékmondatokkal stb.
4. Mint a harmadik szabálycsoport esetében, a negyedikben is mondattagot, illetőleg szót helyettesítünk mondattal. Az úgy-

nevezett *Redesatz* vagy közlésmondat például a következőképpen értelmezhető:

Der Sekretär sagt die Wahrheit.
Der Sekretär sagt: Ich bin krank.
Der Sekretär sagt, daß er krank ist.
Der Sekretär fragt, ob er krank ist.
Der Sekretär fragt, wer krank ist.
Der Sekretär fragt, (w- . . . . .)

Az öt lépésben generált összetett mondat tehát úgy jön létre, hogy a háromtagú közlésmondat tárgyesetes nomenje helyébe először egyenes idézetet, majd függő beszéd mintájú mondatot, majd a függő kérdés eldöntetlen, végül a függő kérdés kiegészítendő mondat típusát helyettesítjük. Konkrét nyelvben a helyettesítés művelete párhuzamosan jár permutációval is, esetleg bővítéssel is (pl. a magyar -e kötőhang). Mindenesetre ez olyan grammatikai blokk, amelyet már a *Studia Grammatica* kötete leírt, de érvénye túlnő a német grammatikán.¹⁷

5. Nyelvenként adódnak sajátos helyettesítések. Így például a német párbeszéd gyakori formája:

„*Hast du bemerkt, **dass er hinkt?**?*”
„*Ja, ich habe **es** bemerkt.*”

Az első négy szabálycsoport általában leírja valamely nyelv grammatikai helyettesítéseinek szabályait. A morfológiai helyettesítések sorában az egyes szám személyragjait helyettesíthetjük egymással, s ugyanezt tehetjük a többes szám személyragjaival.

Maga a helyettesítés művelete történhetik a *szó szintjén*, de ugyanígy a *morféma szintjén* is. E művelet eredetét tekintve előkelő szerepet játszik a *harrisi* modellben, ahol azonban az *endo-* és *exocentrikus helyettesítések* egy műveletet alkotnak, s e fogalmak a szerkezeti-műveleti nyelvtani modellben megoszlanak a helyettesítés és a bővítés művelete között.¹⁸

Már itt jelezni kell, hogy a teljesen tiszta műveletek, amelyek nem keverednek egy másik művelettel, meglehetősen ritkák, s csak a teljes formális egzaktság igényével fellépő feladatoknál alkalmazhatók.

A helyettesítés művelete valószínűleg általánosabb érvényű szemiotikai művelet. Egyes reprezentációs szintek között is fennáll, mint az előzőekben láttuk, de ezenkívül szupraszegmentális jelenség helyettesíthető szintaktikaival és fordítva is. Ilyen például a kiemelés vagy az emfázis jelensége:

***Este** találkoztunk velük.*
***Abends** sind wir ihm begegnet.*
***C'est le soir que** nous les avons rencontré.*
***It is in the evening** that we met them.*

¹⁷ Manfred Bierwisch: *Grammatik des deutschen Verbs*. *Studia Grammatica* I. Berlin. Akademie. Arbeitsstelle strukturelle Grammatik. 1963. Ugyanezeket a témákat érinti Hadrovics László: *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1969. „A főmondat mint tartalomváró egység”. (202–206. o.)

¹⁸ Z. S. Harris: *Methods in Structural Linguistics*. (Chicago, 1951) Egyéb modellekben is helyettesítésnek fogják fel a fenti bővítés műveletét.

Az egyes intonációs szakaszok, szólamok is helyettesíthetők egymással:

Hol vol-tál? ? (neutrális kérdés)

Hol volt-tál? ? (gyanakvó, dühös kérdés)

Az arcmozgások bizonyos sora helyettesíthet intonációs szakaszt, s végül a deiktikus elemek (*ez, itt, most*) testmozgással, a szituáció denotatív elemeinek jelenlétével szintén helyettesíthetnek nyelvi alakulatokat.

Egyéb modellek hasonló fogalmától az választja el a szerkezeti-műveleti grammatika helyettesítési műveletének fogalmát, hogy ugyanannak a morfémaláncnak megnövekedett változata mint helyettesítő elem nem jöhet szóba. Mindig más minőségű morfémalánc, más grammatikai kategória vagy más szemiotikai egység léphet a helyettesítendő helyértékébe.

4.2. Bővítés—szűkítés

Míg a helyettesítések kötött sorrendjében először egy mondat azonos tagjait helyettesítettük a szekundér elemek egymásutáni rendjével, végül az igenevekkel vagy mondatokkal való szubsztitúció vezetett át az összetett mondat produkálásának szubsztitúciós műveletéhez, a bővítés vagy ellentéte a főnév jelzős főnévvé történő megnövelésétől kezdve szinte valamennyi alárendelt mellékmondatnak bizonyos mondattagokhoz történő beágyazásáig numerikusan lényegesen több szabálycsoportot foglal magába. Fel lehetne fogni a bővítést is helyettesítésnek egyfajta harrisi értelemben, hiszen a *fiú* szó helyettesének tekinthető a *kedves fiú* szintagma, mégis, a tagolhatóság, a diszkrét jelleg követelményének olyan modell felel meg, amely a mennyiségi szempontot is érvényesíti működésében. Az ideális-totális elv: minden mindennel bővíthető. Ez azonban nyelvenként vagy nyelvcsoportonként más- és másféleképpen limitált. Vizsgáljuk meg a szabálycsoportok egymásutánjait.

$S_k = N + V + N$ legyen általánacs szimbóluma valamennyi magmondatnak.

Bővíthető a *nomen* determinánssal. ($\text{det}_n + N$)

A már meglevő nominális determináns mellé egy másik nominális vagy egy generális determinánst kapcsolhatunk. (*a fiú* → *ez a fiú*) Ezen a ponton például éles kontraszt lép fel a spanyol és az olasz nyelv között, mert míg az előzőben a birtokos névmás rövid formája csak a névelő helyébe léphet, a művelet tehát helyettesítés, addig az olaszban hozzákapcsolható, a művelet tehát itt bővítés. A generális determináns bővítő szerepére példánk lehet: *a fiú* → *ez a fiú* → *nem ez a fiú* → *csak ez a fiú* stb.

A szerkezeti-műveleti grammatika legegyszerűbb bővítési szabálya a főnév bővítése melléknévvvel. Ez utóbbi a jelzős főnév melléknévi tagja. ($N \rightarrow AN$) Bővíthető a primér jel primér jellel, de szekundér jellel is. ($N N_{pr} = \textit{The table here, az itteni szék stb.}$) Bővíthető a nomen N_v -vel, s ez a műveleti szabálycsoport adja a szakszövegek hosszú nominális szerkezeit, ahol a magyarban mindig szerepel valamilyen adjektívális elem, sokszor a *való, levő* szócska, míg indoeurópai nyelvekben a viszonyzó az egyedüli kötőanyag (*Struggle for life, der Kampf um den Frieden, Rat für gegenseitige Wirtschaftshilfe, le champ d'activité, la lucha por la paz stb.*). E főnév-egyesítések egyik fajtája a birtokos viszonyt jelölő szerkezet. Az azonos szerkezetű műveletek sorában vannak kitüntetett műveletek, melyeknek funkciósférája gazdagabb, mint a többieké. Míg a tárgyasetes főnév is csak egy tagja a nem alanyesetes főnevek sorának, de funkciója nyelvtanilag erősen megjellegzett, ugyanúgy kiemelkedik a birtokos szerkezet a többi viszonyzóval egyesített főnévpárok közül.

Ha az elemi mondatok valamennyi nominális tagját végigbővítjük a lehetséges bővítő jelekkel, olyan szabályra bukkanunk, mely már a helyettesítés műveletében is előfordult.

Míg a nomen helyettesítése mondattal vagy igenév-centrumú mondattal csak absztrakt alosztályú nomenek esetében volt lehetséges, addig a nomenek bővítése bizonyos mondat szerkezetekkel vagy igeneves mondatokkal szintén csak absztrakt nomenek esetében lehetséges.

The occasion (to meet him) was given for us.
Die Gelegenheit (ihn zu treffen) war für uns gegeben.
Der Plan (weiter zu arbeiten) war ein Unsinn. stb.

Mind a helyettesítés, mind a bővítés műveleti szabályai során a közlésmondat alárendelt ága és a vonatkozó típusú kötőszókkal nyitó mondatok helyettesíthetők vagy bővíthetők az absztrakt nomenek helyébe, vagy mellé.

SZUBSZTITÚCIÓ

Ez szép tőle.
Az, hogy eljön, (az) — szép tőle.
 (transzformáció: *Szép tőle, hogy eljön.*)
Amit mondott, (az) — szép tőle.
Ahogy ezt mondta, (az) — szép tőle.
Ez nem biztos.
Hogy eljön-e, (az) nem biztos.

EXTENZIÓ.

A terv érdekes.
A terv(, hogy tovább dolgozik), érdekes.
A kétség(, hogy elér-e sikert) meg-látszik rajta.
A kérdés(, hogy kivel jön) még nem merült fel.

Míg a magyarban csak személyragos igei állítmányú mondatok vagy szóképzéses megoldások jöhetnek számba, sok indoeurópai nyelv ismeri e két művelet esetében az igeneves mondat helyettesítést vagy bővítést, más szóval beágyazást.

This is pleasant.
To skate in the evening is pleasant.
Skating in the evening is pleasant.

(Transzformáció: *It is pleasant to skate in the evening.*)

The wish (to meet him just here) is funny.

The fear (for meeting him just here) is funny.

A bővítés műveleti szabálycsoportjaiban van egy általános bővítési lehetőség bármely nomen részére, vonatkozó kötőszós mondattal, amely megfelel a hagyományos jelzői mellékmondatnak, s ezzel szemben áll a részleges főnévbővítés mondattal, amely csak absztrakt nomenekkel lehetséges. Grammatikai szabályok között tehát szemantikai elemek szerepelnek, még pontosabban: szemantikai tulajdonságok grammatikai szabályokat involváltnak. A *verba dicendi et sentiendi* igeosztályt például már Bierwisch is úgy értelmezte, mint amely formai kategória. Nos, az ebbe az igeosztályba tartozó igék között két szemantikailag is értelmezhető alosztály állítható fel:

a) közlést jelölő igék (*mondja, állítja, örül, hogy...*)

b) információhiányt, bizonytalanságot jelölő igék: (*kérdezi, nem tudja, kélli, hogy...-e*)

Míg az a) csoport igéi után *hogy* kötőszós mondat kívánczik, addig a *hogy...-e, vajon...-e* típusú függő kérdések csak a b) csoport igéihez kapcsolódhatnak. Ugyancsak ide sorakoznak a kérdőszóval nyitó függő kérdéses alárendelt mellékmondatok is. Lássunk egy-két példát!

Nem tud semmit.

Nem tud/jja, hogy jönnek-e a barátai.

Nem tud/jja, hogy kik jönnek hozzá este.

A fenti levezetés a helyettesítés műveletének realizációja. Nominális értékű pronoment helyettesítettünk *hogy*-kötőszós mondattal. Ezzel szemben:

a) *Barátom kételkedik a tervben.*

Barátom kételkedik abban a tervben, hogy a termelés lényegesen növekedik.

b) *Barátom kételkedik abban.*

Barátom kételkedik abban, hogy tervünk megvalósítható).

A fenti két példában absztrakt nomen, illetőleg pronoment bővítettünk *hogy*-kötőszós mondattal. Látjuk tehát, hogy ugyanaz a szerkezeti szabályszerűség, amelynek szemantikai vetülete is van, előfordulhat mind a helyettesítés, mind a bővítés viszonylatában.

Mellőzve ezúttal a vonatkozó névmással nyitó mondatok bármely főnévhez történő beágyazását (= főnév bővítését mondattal), a beágyazás műveletét értelmezve egy sereg mondatlárendelést általánosíthatunk. Lássuk a példákat:

$(N + \bar{V}_0 + N) + c + S$ (*Péter az én barátom, aki a legjobb sportoló az egyetemen.*)

$(N + N_{loc} + V) + c + S$ (*Péter a városban dolgozik, ahol mindenki ismeri.*)

$(N_{temp} + V) + c + S$ (*Este érkezik meg, amikor mi már alszunk.*)

Azt jelenti ez, hogy amennyiben az N és az N_v, mint az inventáriumban láttuk, ugyanannak az N-n k két főága, akkor valamennyi hely- és idő-határozós mondatbeágyazás strukturálisan egybeesik a vonatkozó kötőszós mondat beágyazásának műveletével. A mondatbeágyazások nagy része tehát főnévhez tartozó beágyazás.

Maga a predikatív melléknév és a belőle képzett határozószó is az N_v alcsoportjai közé tartozik, mint annak helyettesítő eleme. Ezek azonban az N_v alosztályainak sorában ugyanolyan kitüntetett tagok, mint amilyen a tárgyaset volt a nem alanyesetes főnevek között, vagy amilyen a birtokos szerkezet volt az egyéb nem egyeztetett jelzős szerkezetek között. Lássunk itt is példát:

S → N + V₀ + A (Péter szorgalmas.)
 bővítés: A + toldalék + N_v (Péter szorgalmas|abb mint Mária.)
 det_a + A + N_v (Péter **olyan** szorgalmas, **mint** Mária.)
 A + toldalék + c + S (Péter szorgalmas|abb, **mint gondoltuk volna.**)
 (Péter szorgalmasabb annál, **hogysem el lehetne vitatni elsőbbségét.**)

A legutolsó példa helyettesítésként is értelmezhető:

N + V₀ + A_{comp} + N_{nál} (Péter szorgalmasabb Gézánál.),

s a fenti utolsó mondatot az N_{nál} mondattal történő helyettesítése révén kapjuk meg.

A fentihez hasonló mondatgenerálási folyamat alkalmazható határozószók esetében is: (*Jól dolgozik. — Jobban dolgozik, mint... Jobban dolgozik annál, hogysem...*)

A fenti példa a melléknév szintaxisának alapjait foglalta magában, mégpedig a predikatív melléknévét. Ebben az értelemben, amennyiben az A az N_v alosztálya, a hasonlítást jelölő *mint* partikula ugyanolyan szintaktikai funkciót tölt be, mint bármely viszonyzó.

A hasonlítást jelölő fenti formai szabálycsoportok még igen sok páros kötőszó alkalmazásával bővíthetnek:

<i>olyan ... , mint</i>	<i>olyan ... , hogy</i>
<i>úgy ... , mint</i>	<i>úgy ... , hogy</i>
<i>annyit ... , mint</i>	<i>annyit ... , hogy</i>
<i>annyira ... , mint</i>	<i>annyira ... , hogy</i>
<i>annyi + toldalék ... , mint</i>	<i>annyi + toldalék ... , hogy</i>

A kétféle páros kötőszócsoport összetett mondatot generáló folyamata révén a hasonlító funkció élesen elválik az érzelmi emfázis kifejezésétől, amelynek mélystruktúrája az intenzitás. Az *olyan... , hogy* típusú mellékmondatok egyébként alcsoportját képezik az általánosan generálható következményes mellékmondatok osztályának.

Péter beteg, úgyhogy nem tud előadást tartani.
Péter annyira beteg, hogy nem tud előadást tartani.

Néhány indoeurópai nyelvben sajátos transzformációs igeenes megoldás adódik az „*anélkül, hogy...*” és az „*ahelyett, hogy...*” típusú kötőszavas mellékmondatokra.

<i>ohne darüber gehört zu haben</i>	[főnévi igenév]
<i>without having heard of it</i>	[gerund]
<i>sans avoir entendu de cela</i>	[főnévi igenév]
<i>sin haber oído de eso</i>	[főnévi igenév]

Mind a négy nyelvben van személyragos igei állítmányú mondatmegoldás is:

<i>ohne, daß...</i>
<i>without the fact that...</i>
<i>sans que...</i>
<i>sin que...</i>

Ezek közül az angol nem egyenértékű megoldás a többi nyelvével. A magyarban csak a személyragos igei állítmányú mellékmondat alkalmazása a megoldás.

Felmerül most a kérdés, helyettesítés vagy bővítés műveletének eredménye-e az alábbi összetett mondat generálása.

BŐVÍTÉS: Péter kábítószert fogyaszt (anélkül, hogy ezt bárki tudná róla).
HELYET- Péter szó nélkül elmegy.

TESÍTÉS: Péter elmegy, anélkül, hogy egy szót is szólna.

Bővíthető az ige is, maga az igei állítmány. Egyrészt bővíthető igei determinánssal:

<i>Barátom hallgat.</i>	
<i>Barátom nem mer hallgatni.</i>	(bővítés: <i>mer</i> igei determináns)
<i>Barátom nagyon hallgat.</i>	(bővítés határozószóval, amely a pronomenek osztályában az N_{mod} helyettese)

Érdekesen válik szét a mondatgenerálás a helyettesítés vagy a bővítés műveletére egy felszíni struktúra látszólagos azonosságában:

- A) *Barátom nem fog hallgatni.*
- B) *Barátom nem akar hallgatni.*

Miképpen generáljuk a szerkezeti-műveleti grammatika szellemében ezeket a mondatokat?

- A) *Barátom hallgat.*
  - 1. bővítés: *Barátom fog hallgatni.*
  - 2. bővítés: *Barátom nem fog hallgatni.*
- B) *Barátom kenyeret akar.*
  - permutáció: *Barátom akar kenyeret.*
  - helyettesítés: *Barátom akar hallgatni.*
  - bővítés: *Barátom nem akar hallgatni.*

Míg az *A*) mondat bővítés eredménye, a *B*) mondat kísérő műveletekkel együtt lényegében a helyettesítés műveletének produktuma. A kettő azonban összekeverhető:

Péter elkezd dolgozni.

Vajon ennek a mondatnak az elemi alapja:

Péter elkezd valamit. (+ helyettesítés)

Péter dolgozik. (+ bővítés)

Nyilván az a szempont a döntő, hogy az igei determináns után állhat-e főnév vagy nem. Ha nem állhat, az igei determináns mindig segédige, s ilyenkor bővítésről van szó.

Bővíthető az ige mellékmondatokkal is. Az okhatározó mellékmondatok általában igei beágyazásoknak tekinthetők. Ugyanígy a feltételes mellékmondatok és a célhatározók is.

Itt azonban ismét két megoldás lehetséges:

Az eső miatt nem tudtak megérkezni.

Mint ahogy esett az eső, nem tudtak megérkezni.

Kétségtelen, hogy a mellékmondat ez esetben egy N_{caus} mondattagot helyettesít. Ilyen értelmezésben tehát a művelet helyettesítés. Ha az eredeti mondatban az igei csoportban nem szerepel kauzális nomen, akkor a fenti példa második sora bővítés műveleti eredményének tekinthető. Ilyen dilemmákban a szerkezeti-műveleti grammatika kombinatív generálási szabálycsoportja oldja meg a helyzetet. Vannak tiszta és vegyes műveletek: első-, másod- és harmadrendű műveletek, általános és részleges műveletek. Egy-egy mondat visszavezetése elemi alkotójára többféleképpen végezhető el.

Például:

$K + E +$ egyéb műveletek (magmondat + bővítés + e. m.)
vagy: $K + S +$ egyéb műveletek (magmondat + helyettesítés + e.m.).

Ha most a bővítés, más szóval: beágyazás előző példáira gondolunk, beláthatjuk, hogy a kötőszók bizonyos osztálya azonos szintaktikai értékkel rendelkezik:

a fiú, aki (akit, akinek stb.)
a dolog, ami (amit, aminek stb.)
a kés, amely (amelyet, amelynek stb.)
este, amikor (amióta, ameddig stb.)
a házban, ahol (ahová, ahonnan stb.)
okosan, ahogy (mint stb.)

Valamennyi az N -hez (alanyesetes főnévhez) vagy N_v -hez (minden egyéb főnévhez) történő beágyazás a szerkezeti-műveleti grammatikában főnév bővítése mondatokkal. Az ok-, cél- és a feltételes mondatok azonban nem ágyazhatók be sem az N -hez, sem az N_v -hez. Bizonyos nomenek velük

helyettesíthetők, de nem bővíthetők. Ez a jelenség tehát ige bővítése mondattal, mondat igéhez történő beágyazása. A célhatározói mellékmondat például az indoeurópai nyelvekben lehet személyragos igei állítmányú, de lehet igeneves centrumú is (a német *damit* + *S* és *um* + *zu* + *S* transzformációja). Összegezésül, a teljes összetett mondatgenerálási szabálycsoport megadható helyettesítések és nomenhez, adjektívumhoz vagy verbumhoz csatlakozó bővítések, más szóval beágyazások formájában.

Ha most röviden ábrázolni kívánjuk a bővítés műveletének teljes folyamatát, szavakban ezt így mondhatjuk el: „a minden mindennel bővíthető” kombinatorikai elv limitált. Ez a limitálás vonatkozhatik a teljes és részleges műveletekre is. A vonatkozó kötőszókkal való mondatbeágyazás teljes vagy általános művelet, mert bármely nomenhez beiktatható. Az indoeurópai nyelvekben szokásos főnévi igeneves mondatbeágyazás főnévhez (*zu*, *to*, *à*, *de* vagy *pour*) részleges művelet, mert csak absztrakt nomenekkel végezhető el. A kombinatorikai teljesség tehát kvantitatív és kvalitatív limitációt szenved el az egyes nyelvcsoportok tipológiai sajátosságai miatt. Bővíthetünk főnevet melléknévvel, determinánssal, főnévvel, beágyazhatunk főnévhez vonatkozó mondatot, absztrakt főnévhez hogy-mondatot vagy kérdőszós mondatot, melléknévhez determinánst, főnevet, mint-mondatot, hogysen-mondatot, a melléknév vonzatának megfelelő igeneves mondatot (indoeurópai nyelvekben), s bővíthetjük a determinánst újabb determinánssal, az igét főnévvel, határozóval, személyragos igei állítmányú vagy igeneves mondattal. Az általános szabályrend egyes nyelvek konkrét leírásában bővül, módosul, differenciálódik.

A helyettesítés és a bővítés sok nyelvi jelenségben összefonódik. Sok indoeurópai magányos kötőszónak a magyarban páros kötőszó felel meg, legalábbis frekvenciájuk jóval magasabb. Ezáltal a helyettesítésnek bővítés felel meg:

<i>What he said is not true.</i>	<i>This is true.</i>	
	<i>This is not true.</i>	Bővítés.
	<u><i>What he said is not true.</i></u>	
		Helyettesítés.

Az igaz.

Az nem igaz.

Az (, amit mondott) nem igaz.

1. Bővítés.

2. Bővítés.

Mégis elhatárolható e két művelet egymástól, s pszicholingvisztikailag s főleg a performancia szintjén igen fontos, hiszen a mondatmemória a sormemória alesete tanuláslélektanilag, s ott a mennyiségi növekedésnek igen nagy szerepe van.

A bővítés művelete során soha nem kerülhetnek lineáris kapcsolatba teljesen egymemű nyelvi jelek. Ezek egybefűzése már a kapcsolás művelete. A bővítés ellentéte az ellipszis, legtöbbször részművelet, egy lépés az algoritmusban.

4.3. A kapcsolás művelete

Míg a bővítés során — mint említettük — egymemű jelek soha nem kerülhetnek lineáris kapcsolatba, sok esetben a bővítés során keletkező szintagma

az alárendelő szintagmával azonos, addig a koordinatív kapcsolatok éppen ezt a műveleti egyesítést biztosítják. Bármely jelosztály tagja ugyanannak a jelosztálynak a tagjával összekapcsolható, s míg a bővítés alapoperátora a viszonyyszó volt ($N_v \rightarrow \text{prep.} + N$), addig a kapcsolás alapoperátora a mellérendelő kötőszó ($N \rightarrow N \text{ c } N$).

A kapcsolás látszólag sokkal szűkebb terjedelmű művelet, mint a bővítés vagy akár a helyettesítés, de mint más műveletekkel kombinált szabálycsoport igen fontos, sőt lényeges. Így például két nomen kapcsolása eredményezhet az egyébként egyes számú igei állítmányból többes számút, de változatlanul is hagyhatja az eredeti verbumot:

Peter und Eva spielen.

Goethe, der Wissenschaftler und der Dichter lebt immer.

Az utóbbi példa a kötőszó nélkül végbemenő kapcsolás példája, melynek egyik esete az appositio, az értelmező.

Még morfológiai kapcsolások is lehetségesek, például a spanyolban:

*Trabaja felizmente y alegremente. → (Boldogan és vidáman
→ Trabaja feliz y alegremente. dolgozik.)*

A második sor ellipszissel kiejti a módhatározói toldalékot, és úgy szervezi a kapcsolást, hogy az operátort mint egy algebrai egyszerűsítést produkáló jelet mutatja be.

Speciálisabb problémák merülnek fel a mondatok összekapcsolásánál. A hagyományos mellérendeléses mondatösszetételek lényegében a kötőszók jelentésén alapultak. Vannak egyes és páros kötőszók, csak mondatok, csak szavak kapcsolására alkalmasak. Maga a kötőszó, bár zárt osztály, több szóból is állhat, sőt bővíthető is:

Esik az eső, és unalmas a délután.

Esik az eső, és ezért unalmas a délután.

Az *ezért* szó nem tekinthető egy *-ért* toldalékos nomen helyettesének, mert jelentés-módosító ereje az egész mondatra vonatkozik, határozószónak pedig azért nem tekinthető, mert annak egzaktabb fogalmat adtunk. A mondatok összekapcsolása, akár alá-, akár mellérendelés, mindig valamilyen elvont szemantikai jegy alapján történik. Formailag a helyettesítés, bővítés, kapcsolás és transzformáció adja meg a mondatok egyesítésének szabályait. Tartalmilag a következő funkciók merülnek fel: ellentétesség, magyarázat, következmény, alternatíva. Maga a kapcsolás eszerint semmilyen jelentéstartalmat nem ad hozzá a két mondathoz, amelyet így egyesítünk. Itt azonban újra ki kell térnünk a generális determinánsok fogalmára (*nem, csak, is, még, már, még... is, már... is, sem, nemcsak... , hanem... is* stb.). A generális determinánsok öt alaptípusa és azok kombinációi erős logikai funkciót képviselnek. Bizonyos terminológiák szerint logikai partikuláknak is nevezhetők. E viszonylatok a halmazok egyesítése (*is*), a halmazon belüli részhalmaz kijelölése (*csak*), a *még* és a *már*, mint mennyiségre vonatkozó, vagy időbeliségre vonatkozó hozzátoldás, valamint adott, az interlokutor által nem ismert halmaz gondolati lezárása. Mindezek kombinálódnak a tagadó jellel, s így számtalan logikai kombináció keletkezik, amelyek szinte

mind az osztályalgebra fogalmaival értelmezhető. Ezek közül igen sok kötőszói funkcióban szerepelhet. Így nyer értelmet a fokozó kapcsolatos viszony, a választó mellékmondat stb.

Az alárendelés és mellérendelés viszonyának tisztázása igen nehéz feladat. E viszony kétféleképpen vizsgálható: formailag és tartalmilag. Az előző vizsgálatnál a kapcsolás művelete produkálja a koordinációt, s a helyettesítés, bővítés az alárendelést. Logikai szempontból a mondatok tartalmi egymáshoz fűzhető az ellentét, a fokozás, a következmény, az okság, az időbeli, térbeli érintkezés, a feltétel stb. kategóriái szerint. E funktorok egy része beletartozik az úgynevezett *közös jelek* osztályába, melyek mind a grammatikában, mind a logikában funkciót vállalnak. A négy logikai alapművelet operátorai: *és, nem, vagy, ha* négy gondolkodási műveletnek felelnek meg, s a nyelvben a kötőszó, a mondat determináns funkciót teljesít.¹⁹ Ez azt jelenti, hogy a mondatok tartalmi összekapcsolásának bizonyos esetei logikailag formalizálhatók, s mint a deduktív gondolkodás műveletei működnek a mélystruktúra kognitív szférájában. Ebből arra az egyébként eléggé megkerült kérdésre is választ nyerhetünk, mi a viszony szemantika és logika között. Mindazok a relációk, amelyek a gondolkodásban nem formalizálhatók a matematikai logika szabályai szerint (például a kauzalitás), a szemantika tartományába esnek. A formális logikai szféra a szemantika egy részének elvontabb organizálódása. A tartalmi szempont tehát eltörli alá- és mellérendelés kategóriáit, s ez nyelvileg is releváns, hiszen hatékony transzformációk (az első Chomsky-féle felfogás értelmében generalizált transzformációk) végezhetőek el a kötőszavak tartalmának egyeztetése révén.

4.4. Az átalakítás. (Transzformáció).

A generatív-transzformációs grammatika megszületése óta lassan feledésbe megy a *harrisi* transzformáció—fogalom. A *Zsilka*-féle kísérlet a szerves rendszer kiépítésére²⁰ például arra támaszkodik, de az elmélet tipológiai megalapozatlansága miatt nem értékelhető nagy általánossággal. Maga a transzformáció, mint műveleti fogalom, úgy gondolom, kétféle jegyet mutat:

a) a morfémalánc permutációja

b) bizonyos szerkezetek adott szempontból való ekvivalenciája.

Az első jegyre azért kell határozott nyomatékkal felhívni a figyelmet, mert pszicholingvisztikai szempontból a morfémalánc sorrendváltozása elsajátítási nehézséget jelöl. Ha egy adott mondat szerkezetében semmi más nem változik, csak az elemek sorrendje, akkor ezt még külön műveletnek is tekinthetnénk: permutációnak:

Edít este érkezik meg.

Edít este megérkezik.

Este érkezik meg Edít. stb.

¹⁹ Ruzsa Imre—Urbán János: Matematikai logika. Tankönyvkiadó. Budapest. 1966. (I. Ítéletkalkulus 233—361. o.)

²⁰ Zsilka János: A jelentés szerkezete. (Valóság, 1971. XV. 10. 34—53. o.)

De találhatunk egyéb példákat is:

*Sie ist schön.
Ist sie schön?
Schön ist sie.*

A szintaktikai permutációt mindig kíséri változás a szupraszegmentális szférában.

Ha azonban még további permutációkat elemzünk, már nem kapunk tiszta műveletet:

*Sie ist schön.
Wie schön ist sie!*

Úgy tűnik tehát, hogy a tiszta permutáció oly szűk részre vonatkozik csak, hogy a transzformáció egyik variánsának tekinthetjük. S ez esetben a permutáció jelenségét belefoglalhatjuk az összes többi műveletbe, s mint majd látjuk, ez célirányos is:

1a. Sorrendtartó helyettesítés.	1b. Sorrendváltoztató helyettesítés.
2a. Sorrendtartó bővítés.	2b. Sorrendváltoztató bővítés.
3a. Sorrendtartó kapcsolás.	3b. Sorrendváltoztató kapcsolás.

Ez esetben még a szintaktikailag tiszta permutációt is megszüntethetjük, mint önálló műveletet, sőt a transzformáció keretében sem kell modell-szerkesztési szempontból helyet adni neki, mivel teljes leírásban a szupraszegmentális átalakulások is műveletek.

Maga a transzformáció, mint szerkezeti ekvivalencia egy szigorúbb és egy lazább csoportra oszlik:

1. Tartalmas szavak megmaradnak, permutáció lép fel, formaszavak cserélődnek.
(*To meet her is a pleasure for me. → It is a pleasure for me to meet her.*)
(*Man hat ihnen alles erklärt. → Alles ist ihnen erklärt worden.*)
(*I could see no person there. → I couldn't see any person there.*)
stb.

Ebbe az első csoportba tartoznak azok a formális-logikai transzformációk, melyek az összetett mondatok generálását képviselik, s amelyekről az alá-, mellérendelés feloldódásának kapcsán szóltunk:

- Nem maradok otthon, elmegyek a moziba. → Ahelyett hogy otthon maradnék, elmegyek a moziba.*
Nem szólt egy szót sem, dolgozott tovább. → Dolgozott tovább, anélkül, hogy egy szót (is) szólt volna.
Nem vagyok szakember, mégis megpróbálok megmagyarázni ezt. → Ámbár nem vagyok szakember, megpróbálok megmagyarázni ezt.

A fenti példák képletbe foglalhatók. Ezenkívül vannak szintek között fellépő transzformációk. Két egyszerű mondat transzformálható összetett

mondattá. Ez azonban magának a mondatok egyesítésének műveletrendszere. S minthogy a szerkezeti-műveleti grammatika kétirányú, szintetikus és analitikus is, a generatív ágnek megfelelő négy művelet mutatis mutandis alkalmazható analitikus nyelvtani modellre is. Ez esetben a visszahelyettesítés, redukció, szétválasztás és transzformáció a megfelelő műveletek.

Az eddigiekből talán megfigyelhető, hogy a generatív-transzformációs nyelvtannak egy erőteljesen értékesebbnek látszó grammatikaelméleti többlete van. A mondatok tagonként történő helyettesítése során szétválasztottunk olyan morfémasorokat vagy morfémákat, mint például a *my* és *mine*, a *mon* és *mien* az angolban vagy a franciában. Ha az elemi mondatokból a transzformáció nemcsak mondatot generál, hanem szintagmát is (*The boy is clever* → *the clever boy*; vagy: *he has a book* → *his book*; vagy: nominalizációk és egyéb igenevesítések), akkor az ilyen műveleti formának a szerkezeti-műveleti grammatikában nincs helye. A jelzős főnév bővítés eredménye, nem pedig elemi mondatból történő transzformációé. Ha viszont ez így van, akkor — úgy látszik — a szerkezeti-grammatikai modell *string-modell*,²¹ s értéke a transzformációs modellénél kisebb. Ez addig igaz is, amíg a műveletek csak a szintaxisra vonatkoznak. A szerkezeti műveleti modell azonban azzal, hogy a harrisi helyettesítést szétválasztja szubsztitúcióra és bővítésre; azzal, hogy külön értelmezi a szerkezeti, majd a tartalmi transzformációt, mint külön műveletet; azzal, hogy tiszta és vegyes, első- és másodfokú, általános és részleges műveleteket különböztet meg, az egyműveleti modellek fogalmát élesebbé és precízebbé teszi, s a leírásban meg tud felelni a matematikai diszkréttség fogalmának, el tud határolni blokkokat, egységeket. Anélkül, hogy a programozásra vagy elsajátítási stratégiákra gondolnánk, arra képes a modell, hogy a rendszer „térbeliségéből” az egymásutániség időbeliségébe transzformálja a nyelvet.²² Rendszerből sorokat alkot, s ezzel — úgy véljük — generatív modellnek tekinthető.

Mindezekén túl a szerkezeti-műveleti nyelvtan általános szemiotikai ábrázolásra vagy kontrasztív szemiotikai egybevetésre is alkalmasnak látszik, éppen az egyműveletűség feloldása miatt. Ha például a kommunikáció céljából hasonlítjuk össze a nyelvi rendszert a zenei rendszerrel, azt figyelhetjük meg, hogy a zenei mondatok vertikális szervezhetősége révén a paradigmikus-szubsztitúciós soroknak a bővítés felel meg többszólamúság esetén. A szemiotikai kontraszt tehát az, hogy ami a nyelvben helyettesítés, az a zeneben a bővítésnek időbeli szimultán formája. Ennek csökevénye a nyelvben a konnotáció stilisztikai jelensége.²³

Szólni kell még a transzformációk másik nagy csoportjáról, a pseudo-transzformációról: a tartalmi vagy lexikai átalakításokról. Itt már lazább a követelmény, mert az átalakított mondatnak csak a tartalmi azonosság

²¹ String-modellnek szokták nevezni Harris már idézett művében kifejtett strukturális elemzések technikáját, mely azonban analitikus, felismerő grammatikai modellnek számít.

²² Az első megjegyzésben ismertetett gondolatok szerint minden elsajátítás valamely szemléletileg térbelinek felfogható szisztéma linearizált átkódolása vagy temporalizációja.

²³ Fülei-Szántó Endre: A nyelvi rendszer és a zenei rendszer néhány összefüggéséről. (Modern Nyelvtanoktatás, Budapest 1971. [72–91. o.]

megőrzése a követelménye, s maguk a tartalmas szavak is változhatnak. Az ilyen „*Kapok tőle egy könyvet* → *Ad nekem egy könyvet*” típusú transzformáció azonban már a szemantika vagy a szótári komponens elemzésének területére tartozik, s a *componential analysis* technikáját érinti.²⁴

Vannak egyéb általános érvényű tartalmi műveletek is, melyeknek sorát egyelőre egy nyelv vonatkozásában lehet csak egzakt módon leírni. Ilyenek a kérdés, felszólítás, tagadás. Ez utóbbi átvezet a modális műveletek területére, melyekben az *iteráció* mint általános érvényű művelet szerepel, valamint a *posszibilizáció* és *normatizáció* művelete, melyeknek nyelvi érvényességét a modalitások kétirányú, nyelvi és logikai megközelítéséből vonhatjuk el.

Posszibilizáció. (*Péter álmos.* → *Lehet, hogy Péter álmos.*
Péter álmos lehet. stb.)

Normatizáció. (*Péter álmos.* → *Péternek álmosnak kell lennie.*)

Posszibilizáció + Iteráció.
 (*Lehet, hogy lehetséges, hogy Péter ...*)

Az iteráció különben a műveletek első-, másod-, harmadfokúságának jelenségét realizáló művelet.

4.5. Morfológiai műveletek

A morfológiai műveletek a szerkezeti-műveleti modellben a mondat- és tagműveletekkel szemben, mint szóműveletek jelentkeznek. Bármely terminális sor felbontható morfémák sorára, s ez esetben többféle szegmentálás lehetséges.

$N = (m_1 m_2 m_3)$ (áldozatkészség)

$m_1 = N$

$m_2 = A$

$m_3 = F$ (= formai toldalék)

$A = (m_1 m_2)$ (akaratos)

$m_1 = N$

$m_2 = F_a$ (= melléknevesítő képző)

$V = (m_1 m_2 m_3)$ (szépítkezék)

$m_1 = A$

$m_2 = F_v$

$m_3 = F_v$

Ebben a leírásban a prefix, a suffix és az infix jelenségein kívül minden toldalék, tehát ragok és képzők mint egységek kerülnek sorra. A helyettesítés, a bővítés és a kapcsolás, valamint a transzformáció ezen a szinten is értelmezhető. Különösen gazdag transzformációs rendszer lép fel a különböző szintek között.

A kérdést meg lehet oldani. → *A kérdés megoldható.*

²⁴ Lounsbury: Componential Analysis.

A funkcióikat veszített toldalékok nem alkalmasak a transzformációra. Különösen kontrasztív leírásban igen nagy jelentősége van a morfológiai elemzésnek is:

Indítják a vonatot. → *A vonat indul.*
Építik a házakat. → *A házak épülnek.*

Anélkül, hogy e morfológiai műveletekbe részletesen elmerülnénk, szólni kell arról, hogy éppen ilyenek során derülnek ki sajátos összefüggések speciális mélystrukturális tartalmak és minimális részrendszerek között. A magyarban a negatív erkölcsi tulajdonságot jelölő melléknevek határozószói képzője az -ul, -ül, s ez egyben minden -talan, -atlan, -tlan fosztóképző toldaléka is.

Morfológiának és szintaxisnak közös modellben történő prezentálása alapvető kritériuma lehet adott kontrasztív leírásnak. Lássunk most az egy nyelven belüli elemzésre modellpéldákat:

Bővítés:

Az embert nem becsülték meg.
emberséget.

(ez szófajtartó morfológiai bővítés)

Mindenkivel dolgoz-tat-tak.
-gat-

(szófajtartó helyettesítés)

Menjetelek le, aztán jel.

(morfológiai kapcsolás)

A világot meg lehet ismerni. → *A világ megismerhető.*
(morfológiai transzformáció)

A kontrasztív leírás, amelyről néhány szót külön kell majd szólni, magyar és indoeurópai vonatkozásban kiváló példát szolgáltat a két szint megfeleltetésére, valahányszor a lehetőség modalitása áll a homloktérben.

Er hätte es mach-en kön-nen.
Ø Ø meg-te-het-te volna.

A morfológiai szegmentálás után a fonológiai következik, amelyben szintén érvényesíthető a feature-ök kapcsolása, bővítése, helyettesítése és transzformációja.

A prozódiai egységek szintenkénti leírása szintén megtehető a terminális lánc további elemzésével. A szótagtípusok egymásutánjában a kötelező és a fakultatív hangsúly mint fonológiailag releváns és mint logikai nyomatékot jelölő műveleti variáns jön számításba. Ugyanígy az intonáció dallamirányának emelése, süllyesztése mint helyettesítés, megtoldása, megsokszorozása vagy egy teljes közlési egység ritmusintonációsorának átszervezése felelnek meg a szerkezeti-műveleti modell követelményeinek. A szerkezeti-műveleti modell műveletei itt már olyan általánosításra szorulnak, amely a zene paramétereinek is részben megfelel. Az intonációs műveletek

kisebb csoportja formai jellegű, s a nagyobb tartalmi.²⁵ Még a mondatdallam monotonizálása is előfordulhat mint redukció.

E műveletek legáltalánosabb értelmezése talán így adható meg:

1. Helyettesítés: Helyettesített és helyettesítő egy főkategóriába tartozó külön alkategóriák. A két láncban nincs azonos minőség.
2. Bővítés: Bővítő és bővített a mennyiségi növekedés vonatkozásában függenek össze. A csatlakozó új rész valamilyen kategoriális jegyben eltér a növeltől.
3. Kapcsolás: Adott minőségű jel azonos minőségű jellel növekszik jelsorrá.
4. Transzformáció: Az invariancia megőrzése a permutatív és részleges elemcsere formájában végbemenő átalakított láncban.

Ha a mondat szintjéről ereszkedtünk le a kisebb reprezentációs szintek felé, s ott is megtaláltuk e műveletek érvényét, megtehető ez talán a mondatnál nagyobb egységek generálásában is, vagyis a szövegelmélet területén is.

Nem feladatomban ennek részletes kifejtése. A szinsemantikus mondatláncok felépítése,²⁶ az összetett mondatok részleges ekvivalenciája több egyszerű bővített mondatból lehetnek a kiindulópontok. Az a jelenség, amely már az összetett mondatok generálásánál releváns volt, az egyező alanyúság, illetve különböző alanyúság, különösen jól érvényesíthető a nagyobb szövegegységekben, a paragrafusokban vagy szakaszokban. A szakaszok lehetnek nemszituációs mondatláncok, melyeknek strukturálisan homogén vagy heterogén mivoltát már nem az elemi mondatok s műveletek pontos egyezése adja meg, hanem a nagyobb csoportokon belüli egyezések. Szövegekben vannak:

1. Homogén szakaszok (több paraméter egyezik, mint nem). Pl. valamennyi mondat állítmánya harmadik személyben van. Az alanyok nem jelölnek élőlényt. A szakasz funkciója a természeti leírás.
2. Heterogén szakaszok (a formai paraméterek nem egyeznek, de a szakasz funkciója egyértelmű).

A nemszituációs szakaszokkal szembeállíthatók a szituációs dialógusok. Ezen belül is megkülönböztethető a homogén és heterogén ág. A homogén és heterogén szakaszok a valódi és az összetételben szereplő igei állítmányú

²⁵ Fónagy Iván, Magdics Klára: A magyar beszéd dallama. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. (III. A hanglejtés grammatikájából. IV. Érzelmek, attitűdök hanglejtésformái.)

A. Isacenko, H. J. Schädlich: Untersuchungen über Akzent und Intonation im Deutschen. *Studia Grammatica* VII. Akademie Verlag, Berlin, 1966.

²⁶ Különösen a didaktikai szakirodalomban otthonossá vált fogalom, olyan grammatikai jelenségekre, melyek túlmutatnak egy mondaton. Ilyen például a második mondatban szereplő személyes névmás visszautaló szerepe az első mondat főnévvel jelzett alanyára.

és igeneves mondatok számával jellemezhetők. A szakasz grammatikája vezet át a szakasz stilisztikájába. A szakasz mint egység alávethető a négy műveletnek.

A helyettesítés során a paraméterek megmaradásával változik a funkció. A tájleírás strukturális jegyeivel valósul meg egy személy leírása.

A bővítés során, mely most mint bővítés-szűkítés értelmezendő, változik a mondatok fentebb értelmezett alakulatainak száma a tartalom megőrzésével.

A kapcsolás egyesít két szakaszt nagyobb szakasszá, de a paraméterek és a funkciók megmaradnak az egyesítés által létrejött nagyobb szakaszban is.

A transzformáció a paraméterek megváltoztatásával megőrzi a tartalmat. Adott történet elsőszemélyes elbeszélő formába alakítható át. Leírás párbeszédes formába transzponálódik.

Formailag a szakasz őrzi a szerkezeti-műveleti modell nagyobb blokkjainak érvényességét, így például két szakasz akkor azonos, ha sorrendre és számszerűségekre való tekintet nélkül azonos magmondatok és műveletek szerepelnek bennük. Tartalmilag a szakasz a nomen, az adjektívum és a verbum szemantikai alosztályai közötti relációk részleges identitásán alapul.

Minden szakasz vagy implicit, vagy explicit párbeszéd. A kommunikáció szempontjából értelmezett narrátor jelenlétének vagy van nyelvi jele, vagy nincs. Ez az *implicit párbeszéd*. Az *explicit párbeszéd* maga a dialógus.

A nemszituációs és szituációs homogén és heterogén szakaszok szöveg-egységein kívül megkülönböztethető még a mondatnál nagyobb szintek szférájában a *történet* egysége. Magasabb rendű mesemorfológiai szimbólumok kombinációjából szövődik össze, s elvileg már egy mondatban is megvalósulhat.²⁷

5. A modell alkalmazásai

Ha a szintaktikai vonatkozásban ismertetett szerkezeti-műveleti grammatikai modellt az *evaluation procedure* (= értékelési folyamat) szellemében megvizsgáljuk, újra emlékezetünkbe idézhetjük azokat a kritériumokat, melyekkel az empiria-elv kritériumait megtoldottuk. E modell szellemében leírható egyetlen nyelv, de leírható két nyelv egyezés- és eltérés-rendszere is. Ha két vagy több nyelvet írunk le a szerkezeti-műveleti grammatika szellemében, magasabb lesz az elvontság foka. Ha a magyar nyelvet állítjuk kontrasztba valamelyik indoeurópai nyelvvel, új kategóriát kell felvennünk a főnévi igenév leírásánál:

1. személyes főnévi igenév
2. személytelen főnévi igenév

²⁷ A mesemorfológia fogalmán bármely epikai tartalom alapelemeinek és kombinációinak stúdiumát értjük.

Ennek a kategóriapárosnak csak a portugálban találunk majd megfelelő ekvivalenciát. Tulajdonnevek általában nem rendelkeznek többes számú toldalékkal. De a *Kovács* → *Kovácsék* morfológiai bővítése szükségessé teszi egy újfajta többes szám bevezetését a magyarban, amelyet így nevezhetünk: *Pluralis familiaris*.²⁸ Egy nyelv esetében más műveletek szerepelnek majd, mint több nyelv együttes leírásában. Az angolban és a magyarban reális mondatművelet a mondat átalakítása optativus-szá.

(*Több pénzem van.* → **Bárca**sak több pénzem lenne.)
(*I have more money.* → **I wish I had** more money.)

Az N_v alosztályainak sem egyforma a száma minden nyelvben. A magyar esettanban például egybevonható a *-val-vel* és a *stul-stül* mint individuális és kollektív társas eset. A spanyolban egybeesik az irányhatározó és a részeshatározó. Kontrasztív leírás esetén egyáltalán nem lényeges a tárgy és határozó fogalmi elhatárolása, hiszen minden N_v , még a predikatív N_0 is az igei csoport tartozéka.

Mint már említés történt róla, a szerkezeti-műveleti modell analízisre és szintézisre egyaránt használható, de a formai szimbólumok szemantikai alosztályozása, amely az idő, tér, ok, cél, mód stb. nyelvi funkcióit kapcsolja a főnevekhez, még egy hármasságot is vezet be a nomenek körében. Elképzelhető az is, hogy a szemantikai kategóriákból indul ki valamilyen elemzés, és úgy halad a felszín felé.

Bármely alkalmazást érintsük is azonban, a lényegesnek az látszik, hogy a modell diszkrét jellege folytán maga a grammatikai rendszer blokkokba, egységekbe sorolható, amelyek mint megannyi mikronyelv kezelhetők.

Az elemi mondatok állománya az elvontság foka szerint változtathatja számosságát. Az egy nyelv vonatkozásában teljesen leírt magmondat-állomány valamennyi primér jelet elhelyezi az alapszerkezetekben. Míg a mutató névmás például helyettesítő jel, addig a lokális nomen toldalékai az irányhármasság szerint ábrázolhatóak már az első mikronyelvben, a magmondatállományban:

- $S \rightarrow N_0 + N_{loc} + V$
a) Péter a múzeumban tartózkodik.
b) Péter a múzeumba megy.
c) Péter a múzeumból jön.

Egy második szelvény a ragok oppozícióját mutatja be:

- a) Péter Budapest-en van.
b) Péter az emelet-re megy.
c) Péter Pécs-ről jön.

A harmadik szelvényben az N_{loc} az élőlény alosztályt képviseli:

- $S \rightarrow N_0 + N_{pers. loc.} + V$
a) Péter István-nál van.
b) Péter István-hoz megy.
c) Péter István-tól jön.

²⁸ Lásd: a 10-es jegyzet 49. o.

Az elemi mondatok egy indító mondathalmazt alkotnak, amely a nyelvi alakulatok generálása során az első fázist adja meg.

1. mikronyelv = magmondatok (= kernels) K.

Hogy az első mikronyelv után mi következik, az már a modell fakultatív algoritimizálásának természetétől függ. Legyen a második mikronyelv az elemi mondatok halmaza, valamennyi helyettesítő elemmel megterhelve. A főnevek helyébe névmások, a determinánsok helyébe számnevek, kérdőszók stb. kerülnek. A helyettesítés konkrét nyelvi művelete a *personalis*.

Péter dolgozik. → *Ő dolgozik.*
Valaki — —.
Mindenki — —.
Én dolgozom stb.

A második mikronyelv tehát:

K + S (magmondatok + a helyettesítés művelete).
Ugyanígy folytathatjuk a
K + E (magmondatok + bővítés),
valamint a
K + C (magmondatok + kapcsolás)
újabb mikronyelveinek kialakítását.

A mondatgenerálás első fázisában maga a transzformáció el is maradhat mint művelet, hiszen a helyettesítés, bővítés és kapcsolás műveletei egyenként lehetnek sorrendtartók, non-permutatívok (nem változtatják meg az eredeti szórendet a szó szintjén), lehetnek viszont sorrendváltatók, permutatívok is (megváltoztatják az eredeti szórendet a szó szintjén). Tiszta permutáció is lehetséges, ez azonban mindig együtt halad egy szupraszegmentális művelettel is.

Ha most a fentieket végiggondoljuk, könnyen belátható, hogy egy konkrét nyelv valóságos műveletei között igen sok a vegyes művelet, vagyis olyan változtatások történnek a mondatokon, amelyek egyszerre esnek a helyettesítés, bővítés vagy a kapcsolás és permutáció stb. szabálycsoportjainak körébe. Vizsgáljuk meg például a kérdés műveletét néhány nyelvben!

Kis fiam sokat dolgozik. → *Kis fiam sokat dolgozik?*
+ (permutációs variánsok)
+ (szupraszegmentális változások)

Mein kleiner Sohn arbeitet viel. → *Arbeitet mein kleiner Sohn viel?*
Permutáció + szupraszegmentális változás.

Mon petit fils travaille beaucoup. → *Est-ce que mon petit fils travaille beaucoup?*
Bővítés + szupraszegmentális változás.

My little son works much. → *Does my little son work much?*
 Bővítés (*does*), szűkítés (*work*) +
 + szupraszegmentális változások.

Mi pequeño hijo trabaja mucho. → *Mi pequeño hijo trabaja mucho?*
 + (permutációs variánsok)
 + (szupraszegmentális változások)

Ha most eltekintünk a szupraszegmentális változásoktól, amelyek valamennyi egybevetett nyelvnél fennállanak, akkor beláthatjuk, hogy a kérdés műveletét az egyik nyelv permutációval, a másik bővítéssel oldja meg. A kérdőszavas kérdésnél az angol az esetek többségében egyszerre alkalmazza a helyettesítést, a bővítést és a permutáció műveletét. (*He goes home.* → → *Where does he go?*)

Ebből — úgy gondolom — az következik, hogy vannak tiszta és vannak vegyes műveletek. Míg a *personalis* művelete általában helyettesítés, a *pluralis* szinte mindig bővítés, a morféma szintjén.

Nem elegendő tehát az előző négy-öt mikronyelv feltüntetése:

- k (magmondatok)
  - k + s (magmondatok helyettesített elemekkel)
  - k + e (magmondatok bővítve)
  - k + c (magmondatok kapcsolva)
  - p (magmondatok elemeik permutációjával)
- Nyilvánvalónak látszik, hogy vannak kombinált műveletek:
- k + s + e (magmondatok elemeik helyettesítésével és bővítéssel)
  - k + e + s (magmondatok bővítve és a bővített mondat elemeinek helyettesítése)
  - k + c + p (magmondatok összekapcsolva és elemeik permutációja) stb.

Ezen a ponton is a limitált kombinatorika alapszabályai érvényesülnek. Az elemi mondatokon végrehajthatjuk a négy művelet egyes, kettős és hármas vagy négyes komplex műveleti szabályait. Lássunk egypár példát!

a) *This is a blue scarf, that is a red one.*

Főnév helyettesítése mutató névmással, főnév bővítése melléknévvvel, melléknév bővítése melléknévi névmással (= *one*), két mondat kapcsolása.

A fenti mondat tehát a helyettesítés, a bővítés és a kapcsolás szabályainak végrehajtásával keletkezett mellérendelt összetett mondat.

b) *What a nice girl!*

Kopula ellipszise, főnév helyettesítése felkiáltó értékű kérdő elemmel.

c) *Megvesz-i a kenyér-et.*

Mondat elemeinek permutációja, ige bővítése igekötővel, főnév bővítése nominális determinánssal, ige bővítése a határozottság funkcióját betöltő *-i* morfofonémával.

Ha viszont beláthatjuk azt, hogy tiszta és vegyes műveletek vannak, akkor azt a kérdést is feltehetjük, milyen sorrendben következzenek egymás után a tiszta és vegyes műveletek, az egyes, kettes, hármas és négyes műveleti szabálysoportok. Sok esetben a műveletek sorrendje sem egyértelmű. Sorszámnevek esetében a jelzői melléknévnek mint primér bővítő jelnek helyettesítéséről van szó, tehát a bővítést követte a helyettesítés, míg viszont az

I would like to have something else.

angol mondat esetében előbb történt meg a helyettesítés, s a szekundér *something* jelet bővítettük az *else* morfémával.

A kiinduló fázis, az első mikronyelv minden esetben az elemi mondatok csoportja. Mi legyen azonban a második fázis? Kapcsolásuk, helyettesítésük, bővítésük vagy permutációik? Majd aztán mikor iktassuk be a körülbelüli szerkezeti szinonimiát jelentő transzformációt?

A kérdésre a választ egyértelműen az adja meg, milyen cél irányítja a valamennyi helyes mondat generálásának folyamatát. Az egyes egyszerű és komplex műveletek több sorrendben állíthatók fel. Valamennyi sorrendvariáns egy adott algoritmust jelent. Általános és konkrét vonatkozásban tehát a szerkezeti-műveleti nyelvtan lényege egy *fakultatív algoritmika*.

Bemutatható ez a fakultatív sorrendcsoport a fenti általánosított változatban is, de bemutatható egy nyelv vonatkozásában is. A legkézenfekvőbb cél a nyelvelsajátítás stratégiájának tudományos igényű megszerkesztése. Ez két meglehetősen elkülöníthető diszciplínára oszlik fel:

- I. Tananyagelmélet (= Idegen nyelvi tananyagok szerkesztésének elmélete)
- II. Tanulási-tanítási stratégia

A kettő természetesen egymásra épül, de a tananyag az elsajátítás folyamatának legobjektívabb alkotója. Minden tananyagszerkesztésnek két alapkérdése van:

1. Mik a tananyag egységei?
2. Milyen az egységek sorrendje?

Az elsőre a választ a szerkezeti-műveleti grammatikai modell diszkrétiséget érintő kritériumában találjuk meg, s az egységek az elemi mondatok, az operációs szabályokon átesett mondatok, a szakaszok, paragrafusok, szintagmák, intonációs szakaszok stb. A kiinduló reprezentációs szint a mondat, s ezután halad az elsajátítás a kisebb és nagyobb szintek irányában.

A másodikra a választ az adja meg: mi az elsajátítás elsődleges célja? A turistaszintű társalgás elsajátításánál a kérdések, perszonális helyettesítések, felszólítások, permutációk megelőzik a bővítések, beágyazások és transzformációk műveleteit, viszont a szakszövegfordításnál ez utóbbiak előbbre valók az előbb említetteknel. Nyilvánvaló, hogy e sorrend nem maradéktalan, hanem inkább a szóban forgó műveletek dominanciáját jelenti. Az azonban biztos, hogy az első fázisból, a magmondatok állományából bármely irányban felépíthető a teljes grammatika.

Minden tananyagnak két része van:

- A) Absztrakt tananyag
- B) Konkrét vagy felszíni tananyag

Minden tananyag tartalmaz ezenkívül:

- a) invariáns elemeket;
- b) variábilis elemeket.

Az absztrakt tananyag és a felszíni tananyag közé iktatódik egy monolingvisztikai, adott cél szerint felállított algoritmus átalakulása a szóban forgó tanulók anyanyelvéhez mért kontrasztív átalakításban. A lélektani, életkori, karakterológiai tanulói adatok belefoglalása a tananyagba a felszíni tananyag szférájában történik. Lássunk egy példát!

Péter azt mondta, hogy ráér. ↔ *Peter said, he had time.*
Péter azt mondta, hogy ráér-t. ↔ *Peter said, he had had time.*
Péter azt mondta, hogy rá fog érni. ↔ *Peter said, he would have time.*

Tanuláslélektani kontrasztok:

1. jelenidő helyett a célnyelv Past Tense-e.
2. múlt idő megfelelőjeként szelekció több múlt időből.
3. jövő idő helyett feltételes jelen.

Ugyanez a kontraszt nem áll fenn magyar–német vonatkozásban. Az elsajátítás szintjén tehát a célnyelv grammatikája aszerint változik meg, hogy milyen egyezés–eltérés struktúrában áll az anyanyelvvvel.

A szerkezeti-műveleti modell tehát alkalmasnak látszik arra, hogy a formalizált grammatikát algoritmizálja. A fogalmi-térbeli szintről át tudja kódolni a rendszert az időbeli, lineáris szintre. S ez minden nyelvi tananyag-készítés alapkérdése.

A második applikációs terület maga a tanulás lélektani háttere. Bonyolult, komplex közléseket e modell értelmében vissza tudunk vezetni elemi mondatokra. S ugyanígy építhetünk fel elemi mondatokból komplex közlés-struktúrákat. Minthogy a legnagyobb nehézség a memória, a kombináció és a szelekció síkján jelenik meg, az elemi mondatok szolgáltatják azokat a memoriális bázisokat,²⁹ melyeknek kombinatív manipulálása már a szintaktikai intelligencia sajátja. A helyes forma kiválasztása a közlés szándékának tartalmi elemeihez a szelekció képességét jelenti.

A legnagyobb kontrasztív nehézségi pont a mondatok megfeleltetésénél:

- a) a mondat elemeinek (= szavainak) száma;
- b) az elemek sorrendje (= szórend).

A pszichológia tanuláslélektani ága ismeri a labirintustanulás problematikáját.³⁰ Nos, a mondat mentális labirintusnak fogható fel, amelyet

²⁹ Hegedűs József rövid írásai, előadásai érintik a memoriális nyelvtan fogalmát, amely a performancia modellek fontosságát hangsúlyozza.

³⁰ Woodworth-Schlossberg: Kísérleti pszichológia. Szerkesztő: Kardos Tibor; Budapest, 1962. Akadémiai Kiadó.

a közlési szándék a beszédszervek megindításával végigfut. Két labirintus szakaszainak száma és a szakaszok sorrendje vagy egyezik, vagy részben egyezik, vagy eltér. Itt rejlik az idegen nyelv elsajátításának kontrasztív alapnehézsége.

Azok a mentális operációk, amelyeket közlések kimondásánál vagy megértésénél, írásánál, olvasásánál, szóbeli vagy írásbeli fordításánál alkalmazunk, egybeesnek a szerkezeti-műveleti modell alapl műveleteivel. Bővítés, szűkítés, kapcsolás, helyettesítés, sorrendváltóztatás stb., ezek egyben pszicholingvisztikai műveletek is. Ezek gyakorlásával, majd tudatosításával — úgy látszik — optimális nyelvelsajátítási segítséget adhatunk a tanulóknak.

Van azonban még egy harmadik alkalmazási terület is: s ez a mérés, a minősítés területe. A szerkezeti-műveleti elv szerint egzakt módon mérhető minden deviáció, vagyis más szóval; felállítható a torzító transzformációk rendszere is. Ezek a hibás variánsok. A szabályok kombinálási limitjét meghaladó szabályok produkálják a hibás variánsokat.

A nyelvelsajátítás terén tehát három téren alkalmazható e grammatikai modell:

- a) programozott tananyagok készítésénél
- b) a nyelvelsajátítás elméleti műveleteinél
- c) a minősítésnél s ellenőrzésnél.

A modell elvontsági fokának változtatása lehetővé teszi a modell olyan mechanikus felállítását is, amely gyógyítási stratégiák alkalmazására szolgálhat. Végül a szövegelméleti rész további kiépítése révén egzakt módon ragadhatók meg a kommunikációs normáktól való deviációk stilisztikai variánsai is.

*Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem,
Alkalmazott Nyelvészeti és Metodikai Tanszék,
Budapest*

A vonzat problémái és a nyelv közlési funkciója

1. Az utóbbi fél évszázadban a nyelvtudomány a nyelv szerkezeti viszonyainak földerítésében érte el legnagyobb eredményeit. A strukturális nyelvészetet hívei némelykor úgy védelmezik meg az elméletesdi vádja ellen, hogy közben mintha maguk is elhinnék, hogy ez az irányzat nem tárt fel számottevő új tényanyagot, hanem csupán interpretációi újak (vö. például J. D. Apreszjan: *A modern strukturális nyelvészet elmélete és módszerei*, Budapest, 1971, 295). Holott a Saussure utáni időszak valósággal ontotta a nyelv szinkronikus összefüggéseire, belső szervezettségére vonatkozó új adatokat és megfigyeléseket, ugyanúgy, mint a történeti-összehasonlító nyelvészet a nyelvi elemek történetének, a nyelvek fejlődésének dokumentumait. (Az olyan strukturális összefüggések is tények, amelyek nem érzékelhetők közvetlenül, hanem csak speciális kutató és ellenőrző eljárásokkal mutathatók ki!) Ezzel nincsen ellentétben, hogy a nyelvi struktúra elméleteit (egyebek között) a régi módon megmagyarázhatatlan tények felhalmozódása hívta életre. Tehát rendelkezésre álltak bizonyos adatok, csupán általánosításuk hiányzott. Ne feledjük azonban azt sem, hogy a múlt század tudósai viszont nemegyszer fogalmaztak meg mai szemmel nézve is helytálló, sőt egészen modern tételeket — intuitív alapon, sokszor költői képek formájában, és hihetőleg azért így, mert a nyelvészeti módszerek akkori fejlettségének szintjén még nem tudták előtárni, nem is ismerhették eléggé azt a tényanyagot, amely gondolataikat igazolja. Bizonyító anyaggal azóta tölti ki ezeket a régi elgondolásokat a nyelvtan tudománya, és korszerűsíti természetesen megfogalmazásukat is. Azt mondhatjuk tehát, hogy a strukturális nyelvészet egyrészt valóban új elméleteket alkalmazott ismert jelenségekre, másrészt módszereinek segítségével olyan, korábban ismeretlen tényeknek tömegére derített fényt, amelyekkel régi felismeréseket, köztük „örök” igazságokat bontott további részletekre és érlelt ezáltal tovább. A vonzat problematikájának alakulása mindenesetre ilyen fejlődési folyamatot mutat.

Nyelvtanírás nem képzelhető el másként, mint abban a tudatban, hogy a nyelvi elemek használatában valamiféle belső rend érvényesül, hogy a beszélők a mondatok megalkotásakor meghatározott szabályokhoz igazodnak. De hogy pontosan miféle szükségszerűség szerint és milyen szavak

kerülnek egymás mellé a mondatban, e kérdésnek még a pusztá feltevésére is csupán napjainkban értek meg a feltételek. Nem véletlen, hogy az ige-vonzat jelenségéről is csak az utóbbi évtizedekben, éppen a fenti kérdésfeltevés teremtette távlatban derült ki világosan, hogy nem egyedi képződmények véletlenszerű halmazát kell látnunk benne, hanem valamely szükségyszerűség irányította szintaktikai szerkesztésmódot. Kérdései fokról fokra az igekategória és az igerendszer vizsgálatának középpontjába kerültek, végül a mondatformák és a mondatjelentés-formák elméletébe torkollottak bele.

Megkísérlem e problémakör kutatásának kialakult alapelveit és legfontosabb eredményeit ismertetni, majd a dolgozatom címében megjelölt összefüggésnek mint nézetem szerint lényeges, de még kiaknázatlan szintaktikai vizsgálati szempontnak a kérdését vetem fel.

2. Azoknak a felfedezéseknek a hatására, amelyeket a grammatikusok a nyelvnek mint funkcionális rendszernek a kutatása közben tettek (a mondatbeli hierarchia és a szintagmák tanára, a szintaktikai érték fogalmának kialakulására, továbbá a nyelv szinteződésének elméletére gondolok elsősorban), a mondat kétsarkúságának elve mellett a nyelvtanban mind nagyobb szerepet kapott a mondatnak állítmány-, illetve igeentrikius elemzése. Iszacsenko viszonylag nem is oly rég rosszállóan „igemágiának” nevezte ezt a szemléletet,¹ ez utóbbi hívei azonban elegendő érvert és anyagot tártak fel ahhoz, hogy bebizonyosodjék: az állítmányoknak a mondatelemzés középpontjába helyezése reális, jelentékeny elemzési nehézségeket old meg és új perspektívákat is nyit.² — A mondat kétségtelenül állítmányisága által nyeri el érvényét, éri el célját, mivel az állítmány fejezi ki a beszélő szempontját és viszonyát a valósághoz. Az állítmány (amint az idézettek többsége érti: a verbum finitum) szervezi egységbe a kijelentés részeit; az állítmány révén válik biztossá a többi mondatrész pozíciója és funkciója egy adott mondatban. Az alany, a tárgy és a határozói vonzatok egymás közötti összefüggései is jobban feltűnnek, ha a mondatot olyan építménynek fogjuk fel, amelynek csúcsán az állítmány áll. Ez utóbbi összefüggések iránt pedig egyre növekedett a nyelvtanírók érdeklődése; megfigyelhetjük, hogy hatására a strukturalista esettannak korábbi, lényegében morfológiai kiindulású típusa is lassanként az esetek szintagmatikus, majd pedig a mondatformák rendszerén alapuló, továbbá szemiológiai alapú elméletének adott helyet.³ (Ez természetesen nem azt jelenti, hogy feleslegessé vált.) — Az állítmánycentrikus mondatmodell elterjedését segítette elő a logika fejlődése, nevezetesen a relációlogika kibontakozása is. Hatása Bühler „Sprachtheorie”-jében már nyilvánvaló; Bühler vezette be

¹ Исаченко 9—10; hasonlóan Mikuš, Вопросы Языкознания, 1960. 5. 125—128.

² Vö. Pauliny 13—16; Benveniste; Sechehaye 26—33; Tesnière 1953. 4—5; Uő. 1959. 102—129; Martinet, 122—130; Halliday 38; a problémáról l. még Padučeva; Elekfi, 1953; Uő. 1966; Deme, Magyar Nyelvőr, 90 [1966], 275—287; Филичева; Типология каузативных конструкций, 294—300.

³ Vö. Jakobson, 1936; Pauliny; Garvin; Sebeok; tisztán morfológiai esettant írt Antal László (A magyar esetrendszer, Budapest, 1961); szintagmatikus alapú Kurylowicz felfogása; a legújabb törekvésekre l. Zsilka 1971; Степанов 1968; a kérdéshez l. még Zsilka, Nyelvtudományi Értekezések, 53. sz., 8—21.

a szintaktikai üres hely (Leerstelle) fogalmát.⁴ A legtöbbet — úgy tűnik fel — a mondatformák elmélete (l. alább) merítette a relációlogikából; itt természetesen egy központ van, s ez az állítmány.

Érdeemes megemlíteni, hogy a nyelvtani kutatás irányának ilyen alakulásában egyszersmind az a nézet éli reneszánszát, amelyet egy rendkívül eredeti módon gondolkodó magyar tudós, Brassai Sámuel fejtett ki 1863-ban, s amelynek Balogh Péter és Kalmár Elek személyében csakhamar követői és továbbfejlesztői is akadtak.⁵

3. Brassai a naphoz és bolygóihoz hasonlította az igének és bővítményeinek viszonyát. Ugyanez a viszony csaknem száz évvel később L. Tesnière-t kora természettudományi műveltségének megfelelően az atom vegyértékére emlékeztette; az elmélet azóta is valenciaelmélet néven ismerős a mondat-tanban. Az új hasonlat azonban bizonyos szemléletbeli változást is tükröz. Brassainál még nem vetődött fel az a gondolat, amely Tesnière elméletének újdonsága, hogy a szintaktikai „vonzást” az ige meghatározott bővítési szükségleteként, meghatározott bővítmények lekötésére való képességeként értse; más szóval, hogy a bővítmények száma és minősége nem tetszőleges, hanem az igétől függ.⁶

Tesnière nevezetes actant-elméletével kívánt magyarázatot adni az ún. avalens, monovalens, bivalens és trivalens igék létezésére. A valencia problémáját ezzel nem oldotta ugyan meg, bizonyos irányt azonban feltétlenül szabott további kutatásának.⁷

Am Brassai felfogásának értékelésekor sem feledkezhetünk meg róla, hogy követőinek és ellenzőinek körében a múlt század végén egy később sajnálatos módon feledésbe merült érdekes vita indult meg az ige szükséges kiegészítőiről, amelyben az igei szerkezeteknek már számos fontos kérdése felvetődött.⁸ Balogh Péter e vitában különbségtételt javasolt „viszonyos” és „viszonytalan” fogalmak között, s úgy vélte, hogy a „viszonyos” fogalmat jelölő igék kiegészítőinek száma attól függ, hány tényező szükséges a jelölt cselekvéshez. Ez nagyon hasonlít az actant-elméletre. Balogh aktív és passzív tényezővel (cselekvő alany — objektum) számolt elsősorban. Különösen értékes az a felismerése, hogy a passzív tényezőt nemcsak tárgyragos, hanem határozóragos alakok is kifejezhetik (például: *vitatkozik valamin*,

⁴ Bühler 173, 370.

⁵ Brassai, I. 328 — 333. Felfogását Brassai egy későbbi művében (Paraleipomena kai diorthoumena, Budapest, 1873) így foglalta össze: „... abban a rendszerben, amit »mondat«-nak (Satz, phrase) neveznek, a nap — az uralkodó középpont, az ige. Ez vonzza a körülte keringő s forgó planétákat, melyeket a nyelvtanok Subject, Object, Umstandswort, s ki tudja még hány különböző nevek alatt tárgyalnak, s melyeket mindnyájukat én a határozó rovatfogalom alá húzok. És méltán, mert syntacticaei tekintetből épen semmi különbség sincs köztük... A határozók ismét holdakat vonzanak és vezetnek magok körül *jelzők* képében, melyek megint különböző alakokban jelennek meg; de azért, mint határozók határozói, syntactice mind egyneműek. A mondatszerkezet azonban ennél tovább is mehet; mert a jelzőknek magoknak is lehetnek határozói, sőt még imeznek is, míg el nem vész a mondat *be- és átlátszhatósága*” (5—6).

⁶ Tesnière 1959, 102 — 129, 238 — 280.

⁷ Vö. Károly, Általános Nyelvészeti Tanulmányok, I. 168 — 171; Zsilka 1971, 40 — 47.

⁸ Balogh; Kalmár; Kúnos — Munkácsi; Simonyi; Klemm.

hisz valamiben), a szenvedő szerkezetben pedig a grammatikai alany az objektum.⁹ A vita részvevőinek egyéb megállapításai — főként a tárgy és az irányjelölő határozók rokonságáról, továbbá az alany és a határozók összefüggéséről passzív és kauzatív szerkezeteken keresztül — ugyancsak jelentősek: a mondat szerkezet szintekre bontásának eszméje felé (és beszéd-leléktani realitására!) mutatnak s megfelelnek azoknak az elveknek, amelyek a nyelvtani gondolkodás későbbi fejlődése során mint a grammatikai és a szemantikai szint viszonylagos önállósága, aszimmetriája fogalmazódtak meg.

Ezeknek az összefüggéseknek, egyúttal magának az igevonatnak (ahogy nevezték: a *tárgyhatározó*-nak, illetőleg a *kiegészítő*-nek) a problémája azután elsorvadt a magyar nyelvtanírásban. K. E. Majtyinszkaja magyar nyelvtanában jelenik meg először újra, nyilvánvalóan a szerző nézeteihez közelebb álló orosz nyelvtani felfogás hatására.¹⁰ — Amit ma magyar nyelvtani hagyománynak nevezünk a mondatrészek osztályozásában (az alany és az állítmány mint fő mondatrészek; a tárgy, a határozó és a jelző mint bővítmények; az ún. állandó határozó vagy vonzat mint függelékszerű alcsoport a határozók osztályában), az a Brassai felfogása körüli vitát követően alakult ki, főként Simonyi és Klemm munkássága nyomán. Valószínűnek látszik, hogy amiben az ő rendszerezésük eltér az európai hagyománytól — ez utóbbi általában kiegészítőt, ezen belül direkt és indirekt tárgyat s körülményjelölőket különböztet meg —, az nem kis részben a magyar nyelvnek bizonyos, az indoeurópai nyelvektől eltérő sajátosságaiából következik. A magyarban a direkt tárgynak különleges szerepe van: befolyásolja az ige ragozását. A választóvonal formailag így inkább a direkt tárgy és a határozók, az indoeurópai nyelvekben viszont inkább az egyszerű és a prepozíciós esetek között húzódik meg. Az elemzési problémák ennél fogva kissé másutt és némileg másként vetődnek fel. További tényező lehet az irányhármasság feltűnő volta a határozók alak- és jelentéstanában, amely elhomályosíthat egyéb szemantikai relációkat. Végül az aktív – passzív szembenállás csekély jelentősége, amelynek következtében az alany, a tárgy és bizonyos határozók funkcionális rokonsága kevésbé tűnik szembe.

4. Az elmondottak ellenére a két nyelvtípusnak mégis jelentkezett egy közös problémája: az, hogy a különböző bővítmények milyen sorosan kapcsolódnak az igehez, illetve — nálunk szokásosabb megfogalmazásban — mi tekinthető vonzatnak.

Tesnière actant-elmélete is egyfajta válasz erre a kérdésre, de, mint utaltam rá, önmagában nem kielégítő. Rajta kívül még három művet említek, amely az igei szerkezetek vizsgálatának fejlődése szempontjából szerintem jelentős.

⁹ E kérdésről már Brassai így írt: „Azt vélné az ember, hogy tisztábban megkülönböztetett két fogalom alig lehet, mint a melyeket a *subiectum* és *obiectum* nevek jeleznek. De döntse el már valaki, hogy a tökélyesen egy értelmű két mondatban: »Filius amator a patre,« és »Pater amat filium,« melyek az alanyok, és melyek a tárgyak. De úgy döntse ám, hogy sem magával, sem tudományával, sem az egyszerű józan ésszel ellenkezésbe ne jőjön.” (Paraleipomena kai diorthoumena, 6.)

¹⁰ Vö. főként Пешковский 267–314; Майтинская, III. 67–81, 166–198.

Az egyik Jakobson esettana. Jakobson az esetfunkciókat szintaktikai-szemantikai korrelációikban írja le, bizonyos megkülönböztető tulajdonságok alapján, ezáltal az esetek rokonsági viszonyairól ad átfogó képet. Egyebek között kimutatja a nominativus és az accusativus rokonságát és szembenállását az agens-patiens viszonyban; az accusativus, a genitivus és az instrumentális, távolabbról pedig a localis rokonságát aszerint, hogy a cselekvés afficiálja-e a jelölt objektumot vagy nem; az accusativus és a dativus rokonságát a passzívuság jegye szerint. — Jakobson azonban az ígéhez való kötődés szorosságát közvetlenül nem vizsgálta. Ez utóbbi szempont a Jakobsont bíráló és továbbfejlesztő Kuryłowicznak az esetek osztályozásáról írt tanulmányában került előtérbe. Az adverbális esetek közül Kuryłowicz kiemeli a tranzitív igék melletti accusativust mint az ígéhez legszorosabban kapcsolódó, ún. grammatikai, centrális esetet. Ennek funkciója szerinte tisztán szintaktikai. A többi eset attól függően centrálisabb vagy marginálisabb, hogy mennyire grammatikalizálódott egy-egy szerepében. A leglazábban az adverbiumok kapcsolódnak az ígéhez, de mellékesen az accusativusnak is lehet adverbialis funkciója. Kuryłowicz ily módon az ígéhez való kapcsolódás szorosságának három fokozatához jut el; az első fokra a nominativust és a direkt tárgyat kifejező accusativust helyezi. — Egy másik irányban E. Pauliny fejlesztette tovább a jakobsoni esettant. A fenti kérdések őt elsősorban az igék tipológiája szempontjából foglalkoztatták.¹¹ Pauliny nevéhez fűződik az igei intenció (szintaktikailag többféleképpen kifejezhető általános irányjelentés) elmélete, amely ma sem veszítette el aktualitását. Rá épül például a szlovák akadémiai leíró nyelvtan igei típusana.¹² De még fontosabb, hogy kiderült, Paulinynek sikerült egy olyan általános, szintaktikailag és szemantikailag egyenértékű jegyet találnia, amelyhez azóta más úton mások is eljutottak. — Pauliny szerint fel kell tételezni, hogy minden eseménynek három összetevője van: a cselekmény, az agens és a patiens. Ezek sokféleképpen kombinálódhatnak. Az intenció nem egyéb, mint az ige jelentésének az a sajátossága, hogy megkívánja-e az agensnek, illetőleg a patiensnek külön szóval való kifejezését az igei állítmány mellett vagy nem. Ha igen, extern, ha nem, intern módon adott agensről, illetve patiensről kell beszélni. Olyan eset is van, amikor az agens egyben patiens is, ilyenek például a mozgásigék (*bežat', letiel'* stb.).¹³ A valenciát és a rekeciót Pauliny és követői alárendelik az intencionálnak, belőle vezetik le. — Erős és gyenge vonatról Pauliny nem beszél, de rendszerben implicite benne van, hogy az intencionális bővítmények szorosabban, a nem intencionálisak lazábban kapcsolódnak az igei állítmányhoz: az igék csak az intencionális bővítmények alapján osztályozhatók.

¹¹ Hjelmslev mutatott rá, hogy az igéket nem jelentésük, hanem rekeciójuk szerint kell osztályozni. Magyarországon már Csúri Bálint ilyen véleményen volt, mégpedig beszédlélektani indokolással. Azt írta, hogy az igéket nem magukban, hanem mondatbeli összefüggéseikben kell nézni, mert csak így láthatjuk a „gépet” működés közben. Az egyes részek rendeltetését akkor ismerhetjük meg, ha betekintünk a mondat teremtésének egész folyamatába. — Csúri az igének két fő típusáról szól: elvont használatú (csak alannal járó) és kapcsolatos (nemesak alannal járó) igeről (i. m. 70—76).

¹² Morfológia slovenského jazyka, 389—409; l. még Mrázek.

¹³ Pauliny 13—21.

Itt jegyzem meg, hogy az igék intenciós típusai nem állnak szemben azokkal az igefajokkal, amelyeket például a magyar nyelvtani hagyomány különböztet meg az ige fogalmi tartalma szerint (cselekvő, szenvedő, visszaható stb., tranzitív és intranzitív igék). A strukturális csoportosítás azáltal haladja meg a fogalmat, hogy a fogalmi kategóriákat mintegy strukturális összetevőikre bontja, mint ugyanazon komponensek különböző kombinációit fogja fel, így egzakt és homogén osztályokhoz jut.¹⁴

5. A fentiekből kiviláglik, hogy az igei szerkezeteken belüli viszonyok és kötöttségek természetét illetően az ismertetett megközelítések a leglényesebb pontokon egymással egybehangzó eredményre vezettek. Észereint a mondat szintaktikai szerkezetének gerince az *agens-patiens viszonyt* kifejező struktúra. Ez többféleképpen realizálódhat. A bővítmények között *funkcionális rokonság* van. Más szóval: az igéhez legszorosabban az alany, a tárgy, illetve a velük rokon funkciójú határozók kötődnek. Ezek használatának elemzése vezetett el ahhoz a fontos megállapításhoz, hogy az igének van egy általános *± objektum, iránynyulás* alapjelentése vagy strukturális jegye, amely bővítését szabályozza, illetve magyarázza. Az irányulás jegy alapján, szoros bővítvényeik szerint az igék osztályozhatók.

Ezeket az eredményeket a magyar nyelv adatai is igazolják. Elekfi László kutatásai s a magam vizsgálatai egyaránt azt bizonyítják, hogy az alany, a tárgy és a határozói vonzatok, köztük a kinetikus határozók között rokonság van: a magyar ige kötött bővítvényeinek típusait (alany, tárgy, tárgy-szerű határozó, bizonyos mozgásigék határozói) egy közös irányulás jegy vonja egységbe.¹⁵ A magyar nyelv vizsgálata alapján egy vonatkozásban, úgy látom, még egyértelműbbé is válik az általános kép. A mozgást jelentő igék szerkezeteit (*belép a szobába, a földre heveredik, visszatér külföldről hazájába* stb.) Elekfi László és e cikk szerzője másoknál határozottabban sorolják a vonzatszerkezetek közé. (Ezt a magyarban valószínűleg ugyanazért könnyű megtenni, amiért — mint említettem — más vonatkozásban nehezebb az elemzés: az egyszerű eset—előljárás eset megoszlás hiánya miatt.)¹⁶

6. Az irányulás jegy felfedezése egyes nyelvtani problémák megoldására közvetlenül kihat. Ezeknek egyike a tranzitivitás fogalmának értelmezése. A fogalom revidálásának szükségességére idők folyamán számosan rámutattak. Emellett szól, amit újabb részletes elemzések eredményei is

¹⁴ A magyar igék hagyományos osztályozásának fogyatékoságaira Károly Sándor mutatott rá (1967). Ugyanitt ismerteti saját osztályozását, amely ugyancsak egységesen a cselekmény, a cselekvő és az objektum viszonyát veszi alapul. Károly rendszere egy ponton tér el lényegesen a ma leginkább elterjedt felfogástól, de itt — úgy tűnik fel — önellentmondásos is: Károly a tranzitív—intranzitív szembenállást az aktív és a passzív szerkezetek szembenállásába ágyazza be, ezáltal a tárgyias szerkezettel ekvivalens szenvedő szerkezetet a tranzitivitásnak nulla fokára kerül.

¹⁵ Elekfi 1956; Uő. 1966, 192—197; H. Molnár 1969, 236—242, 251—252.

¹⁶ A kérdéshez l. Křižková tanulmányát. A szerző (főként orosz példákon) kimutatja, hogy az irányjelölő adverbium a tárgyhoz hasonlóan, a helymegjelölő (statikus jelentésű) adverbiumtól eltérően a mondatmodell része.

dokumentálnak, hogy az objektális, illetve az irányulásjelentés túlterjed a direkt tárgyon.¹⁷ M. A. K. Halliday a tranzitivitás jelenségében érdekelt szemantikai jegyeknek egész hierarchikus rendszerét dolgozta ki angol nyelvi anyag alapján; ezek átfogják az ige jelölte folyamat típusán és ún. részvevőin kívül a folyamat kiterjedését, hatókörét is.

Az irányulás jegye segít megoldani azt a régóta fennforgó kérdést is, hogy van-e a vonzatnak önálló jelentésfunkciója vagy valóban tisztán grammatikai szerepű, mint Kuryłowicz mondja. Simonyinak annak idején az volt a fő kifogása a *vonzat* műszó ellen, hogy az ilyen nevű határozót önállótlannak tünteti fel, holott az „saját erejénél és jelentésénél fogva” áll az ige mellett.¹⁸ „A mai magyar nyelv rendszere” is úgy foglal állást, hogy a szemantikailag tartalmas határozók és a vonzatok között nincsen éles határ. Megállapítja azonban, hogy a vonzatok nagyobbik részében „a rag, névutó eredeti funkciója mai nyelvérzékünk számára már teljesen felismerhetetlen”.¹⁹ A MMNyR.-nek ez a nézete helytálló. De amire vonatkozik, az a jelentésnek egy alacsonyabb szintje. Most már világos, hogy egy magasabb szinten a vonzatnak egyszerre van grammatikai és szemantikai funkciója, pontosabban funkciója kétoldalú. Ilyen értelemben valóban beszélhetünk grammatikailagizálódásáról (a „szemantikai” bővítményekhez képest). De ez nem azt jelenti, hogy szemantikailag kiüresedett, hanem azt, hogy egészében elvontabb, mint az egyéb határozók.²⁰

7. A vonzat szemantikai alapfunkciója: a jelölt folyamat kiinduló-, illetve végpontjának, irányának, objektumának megjelölése a szükséges esetekben. A végső eredmény, ameddig a grammatikusok az ismertetett közelítésmódokkal eljutottak, hogy az ige ún. értelmi kiegészítési szükségletének kielégítése ezt jelenti. (Pocsepcov javasolja is, hogy a *lexikai nem teljes értékűség* terminus helyett jobb volna az igékre vonatkozóan véglegesen az *irányulásjelentés* műszót bevezetni.)

Egy másféle kérdésfeltevés alapján ez a funkció további kutatások tárgyává vált. A kérdés így vetődött fel: mikor milyen szerkezeti elemekkel egészítendő ki az ige, hogy értelmes kijelentés álljon elő? Mi egy jelentés szerkezet szintaktikai minimuma?²¹ E kérdések a nyelvi struktúra és a nyelvi jelentésviszonyok kutatásának újabb, természettudományos pontosságra törekvő szakaszát jelzik s az előbbi, „belső” megközelítéssel szemben „külső” megközelítésnek nevezhetők.

Az említett magyar vonzat-vitában Simonyi és Kalmár Elek annak idején nyomós érveket hoztak fel a szükséges kiegészítő fogalma ellen, amelyek azután el is döntötték a vita sorsát. Példákkal bizonyították, hogy az ún.

¹⁷ A terminológia gyakorlati hiányaira vezethető vissza, hogy a nyelvtanírók a fentiek tudatában is gyakran használják a *tranzitív ige* kifejezést a direkt tárgyú igék megnevezésére. A magyar szakirodalomban Károly Sándor próbálkozott szerencsés új terminusok bevezetésével (l. Károly 1967, 213).

¹⁸ Simonyi, I. 45–49.

¹⁹ A mai magyar nyelv rendszere, II. 255–257.

²⁰ A grammatika és a szemantika viszonyára l. Apreszjan 1967, 23–35; Károly 1970, 17–18, 257.

²¹ Vö. Harris 1957, 1962; Апресян 1967, 5–35.

vonzatot sem nem vonzza az ige, mivel ugyanazon igehez többféle rokon szerepű határozó is járulhat (például *szokik valamihez, valamire, valamibe*), sem nem kénytelen fölvenni, hiszen állhat az ige vonzat nélkül is (például *gondolkodik valamin – gondolkodik*); nem szólva róla, hogy egy-egy vonzat állandósága történetileg is relatív. A bírált fél nem tudta nézeteit megvédeni, ez azonban – utólag látni – nem is csoda. A két ellenvetés ugyanis valóban nehéz kérdéseket érintett, amelyeknek tisztázása még meglehetősen hosszú időt vett igénybe, illetve ma is tart.

Az első vitapont alapjául szolgáló tények, mint láttuk, már a strukturális nyelvészet fejlődésének első szakaszában bonckés alá kerültek. Ismertté vált, hogy ugyanazon ige sok esetben többféleképpen is kiegészíthető, de ugyanazon szintaktikai eszközök másféle funkciók betöltésére is alkalmasak. (Simonyi maga is érzékelte e jelenségnek mindkét oldalát, ezért említ a többi között ilyen példákat is: *mesterségre tanítani a fiút – mesterséget tanítani a fiúnak, kövel hajigál – követ hajigál* stb.) A felismerés végül a mondatszerkezet szintaktikai és szemantikai szintre való bontásának, a szintek viszonylagos autonómiájának, a szemantikai szint hierarchikus felépítésének, továbbá – ezektől nem függetlenül – a szerkezetek transzformálhatóságának elméletében nyert teoretikus megfogalmazást.²²

Igaz, a grammatikusok valószínűleg sohasem hitték másként, mint hogy a szintaktikai szerkezeteknek van tartalmi és formai oldaluk, e kettő „összefügg”, „hat egymásra”, de „nem azonos”. Az összefüggések hálózatát azonban korábban nem tudták betekinteni. A fenti elméletek és a velük párhuzamosan fejlődő módszerek segítségével viszont már igen gazdag anyagot sikerült feltárni, különösen az elmúlt évtizedben. Tárgykörünkben leginkább Apreszjannak az orosz igevel foglalkozó művét említhetem példaként, amelyben a szerző az igei szerkezetek szintaktikai megformálása és jelentése kölcsönviszonyát elemzi s jelentős eredményre jut: az orosz igei frázisok szintaktikai – szemantikai típusait és osztályait sikerül minden eddigi feldolgozásnál pontosabban körvonalaznia.

Az alábbiakban megpróbáljuk kissé közelebről is szemügyre venni és nyomon követni az igei szerkezetek problematikájának alakulását abban a kutatási irányzatban, amely a kijelentések szükséges szintaktikai összetevőinek meghatározására törekszik, s mivel a szintaktikai formák lehetséges magyarázó szintjét a jelentésben ismerte fel, ma a szintaxis és a jelentés összefüggése áll figyelmének középpontjában. E területen egyre magasabb fokú absztrakciókat hoz létre, ugyanakkor a részletek minél pontosabb ismeretét igényli.

8. A kötöttségek keresésének van egy egészen egyszerű, mondhatnánk, kezdetleges, de nélkülözhetetlen eszköze. Az a vizsgálati szempont, hogy a szintaktikai szerkezeteknek valamely adott csoportjában valamely elem használata *k ö t e l e z ő* vagy *n e m k ö t e l e z ő*. (Módszertani értéke szerint azonban már ez a szempont is meghaladja a „van vagy nincs” kérdés-feltevést.)

²² A nyelvi jelek aszimmetriájáról legkorábban I. Karcevskij; a mondatszerkezet szintjeinek elméletéről I. Daneš, 1964, 1968; a transzformációról I. Harris, 1957.

Simonyi hangsúlyozta, hogy az ige általában nem kénytelen fölvenni szó-
kásos vonzatát; a vonzat használata nem szükségszerű, írta.

A tény maga mindenkinek ismerős, aki csak igei szerkezetekkel foglalko-
zott. Csak arra nem tudtak sokáig magyarázatot adni, hogyan lehetséges,
hogy még a legszorosabbnak ítélt bővítmények használata sem szükséges
feltétlenül; egyes igék ún. értelmi kiegészítési szükséglete esetenként vál-
tozó, másoké viszont állandó.

E probléma megoldásával sokat kísérleteztek a kutatók, és voltak, akik
egy időben a kötelezőség kritériumként való alkalmazására gondoltak. Egy
teljes részletességgel ki nem fejtett, de a gyakorlatban alkalmazott elgon-
dolás szerint szoros bővítménynek csupán az olyan bővítményeket kellene
számítani, amelyek ténylegesen mindig jelen vannak az ige mellett a mondat-
ban. A követelmény egyértelmű, de nagy hátránya, hogy elmossa a határt
a nem kötelező vonzat és a szabad határozó (például a *levelet ír* és az *asztal-
nál ír* szerkezetek bővítményei) között.²³ — Az is felvetődött, hogy a *Péter
kenyeret eszik* — *Péter eszik*-féle szerkezetek igéjét mint két különböző
igét kellene számon tartani. — Úgy hiszem, hogy ezek szélsőségesen leíró
megoldások volnának s ütköznének a vonzatok vizsgálatának korábbi ered-
ményeivel is.

A kutatások alakulására azonban egy vonatkozásban mégis bizonyosan
hatott a kötelezőség szempontjának alkalmazása. Ez a szempont auto-
matikusan képes felszínre hozni, hogy a bővítmények használatában
e g y m á s k ö z ö t t i k o m p a t i b i l i t á s i s z a b á l y o k i s é r-
vényesülnek, azaz hogy a mondatban az igétől való függés mellett a bővít-
mények között is kölcsönös függés, feltételezettség van.²⁴ E tétel a bővít-
mények funkcionális rokonságának tételével áll párhuzamban.

9. A jelenséget legkönnyebben azokon az igéken figyelhetjük meg, amelyek
sokféle bővítményt vonzanak. Ilyen esetekben bizonyos bővítmények vagy
kizárják, vagy feltételezik egymás használatát. Összefüggő láncként tehát
nem kapcsolhatók az igéhez, mint az ún. szabad határozók, hanem csak
kisebb-nagyobb csoportokban. Ily módon az igével több e l e m i s t r u k -
t ú r á t alkotnak. Például nincsen: *áll valami valamiből valakin valahogyan
valakinek*, hanem csak *áll valami valamiből, áll valami valakin valahogyan,
áll valami valakin* stb. Másrészt, ha valamely igei szerkezetnek egyik elemét
megváltoztatjuk, az sok esetben a többi tag megváltoztatását is szükségessé
teszi. Például: *átszűrja a tüt a vásznon* — *átszűrja a vásznat a tével*. — Ezek
a struktúrák egyidejűleg más igék struktúráival vannak vagy nincsenek
rokonságban, illetve állnak vagy nem állnak szemben. — Azonnal feltűnik,
hogy az elemi struktúrák többé-kevésbé más és más jelentéseket hordoznak.
A részletes vizsgálatokból ugyan kiderül, hogy ez a tulajdonságuk a valóság-
ban nem tökéletesen zárt rendszerben jelenik meg, máskor pedig nem is
egészen világos számunkra, de bizonyos, hogy az elemi struktúrákra jel-
lemző, hogy jelentésmegkülönböztető szerepük van.²⁵ — (Megjegyzendő,

²³ L. például Иванчикова; Morfológia slovenského jazyka, 396—397; Daneš 1964,
231—232.

²⁴ Vö. Филичева.

²⁵ Vö. Harris 1962, 22—40; Апресян 1967, 23—79.

hogy az elemi struktúra nem azonos a szintagmával, bár gyakorlatilag egybeeshet vele. A szintagma két-két szerkezeti tag kapcsolata és nem tartalmaz feltétlenül predikatív tagot. Az előbbi viszont elvben egytagú és kettőnél több tagú is lehet, s a tagok feltétlenül valamely predikatív centrum köré csoportosulnak. Nem szólva szemantikai természetük különbségéről.)

A kölesönös feltételezetség viszonyában levő struktúrák (más néven magkonstrukciók, elemi frázisok, szintaktikai formulák, konfigurációk) felfedezése vezetett el ahhoz a rövid idő alatt nélkülözhetlenné vált, a szintaxist új utakra terelő fogalomhoz, amelyet *mondatforma* (sentence pattern) neveznek.²⁶ A mondatforma Daneš meghatározása szerint a beszédhelyzettől és a kontextustól független, disztinktív jegyeitől meghatározott sablon, egy absztrakt és statikus invariáns struktúra, amely köré „allo-sentence”-ek csoportosulnak. A mondatforma a szintaktikai szint centrális fogalma; a formák rendszere jellemző egy-egy adott nyelvre.²⁷

10. Az új fogalom — amint a fentiekből is kitűnik — nagyrészt a strukturalista nyelvészet disztribúciós és transzformációs módszerének köszönheti születését. A mondatformák elemzésének mai legjobban kimunkált eszköze, az ún. disztribúciós-transzformációs módszer az előbbinek továbbfejlesztett változata.

Az európai hagyomány szerint a grammatikusok mintegy „belülről”, az igei központ felől próbálták kiépíteni a mondatot, a szintagmatagok közötti funkcionális rokonság fokozatainak megfelelően. Főként az amerikai strukturalisták viszont mintegy „kívülről” közelítették meg; úgy igyekeztek eljutni a „mag”-ig, hogy a konkrét mondatokból fokról fokra minden fölösleges elemet elhagytak, a bonyolultabb szerkezeteket pedig egyszerűberekre vezették vissza.²⁸ E két egymással — mondhatjuk — szemben haladó művelet között azonban nincsen belső ellentét; amennyiben mindkettő a nyelv objektív valóságát tárja fel, elvben azonos eredményű kell, hogy legyen. S valóban, a *Péter tegnap a sarki moziban megnézett egy filmet* mondat „mag”-szerkezete mind Harris, mind Kuryłowicz elvei szerint a *Péter megnézett egy filmet* szerkezet. De van a kétféle megközelítésnek egy vitás zónája, s ebben éppen a már említett szoros, de nem kötelező bővítmények helyezkednek el. Harris számára például a *he read* szerkezet elemi struktúra a *he read the letter* szerkezettel szemben, amely Kuryłowicz számára viszont a legszorosabb egység.

Erős túlzás volna, ha ezt az egyetlen ellentmondást tekintenénk a további fejlődés rugójának. Tagadhatatlan azonban, hogy általában a mondatformák pontosabb meghatározására, esetleges rejtett azonosságuk vagy eltérésük feltárására való törekvés volt az, ami nagy lökést adott a kutató módszerek fejlődésének. Azoknak a műveleteknek az összessége, amelyek a mai disztribúciós-transzformációs módszert kiteszik (az adott szerkezet kiegészítése, átrendezése, valamely elemének elhagyása vagy más elemmel

²⁶ Harris 1957, 334—336; Холодович; Котелова; Daneš 1964; Апресян 1967, 45—62, 79—87; H. Molnár 1969, 230—236.

²⁷ L. még Почепцов. — Később látni fogjuk, hogy e meghatározást nem lehet mindenben helyeselni.

²⁸ Harris 1957, főként 332—340; Uő. 1962; Worth, I. főként 254—256.

való helyettesítése, illetve transzformálása és az ún. konverz szerkezeteknek az elemzésben való felhasználása), már túlhaladják a korábbi strukturalista metodikát.²⁹

Apreszjan maximális kihasználásra törekvő kísérlete mutatja, hogy a disztribúciós-transzformációs módszer teljesítőképesége igen nagy. Nem hat megalapozatlannak, amikor a szerző örömmel kijelenti, hogy egész „szemantikai világmindenséget” lehet segítségével kiépíteni. De éppen Apreszjan tapasztalataiból derül ki az is, hogy hatásköre mégsem korlátlan. Amint a szerző említi, nála különösen az alábbi két típusú szerkezetpár viszonyának meghatározása ütközött nehézségbe, illetve maradt kívül a rendszeren: *az író az életet ábrázolja — a könyv az életet ábrázolja; és letörli a port az asztalról — letörli az asztalt a portól.*³⁰ A példákban látható, hogy a nehézséget alighanem a mondatalkotás transzformációs folyamatainak valamiféle, egyelőre még ismeretlen sajátossága okozza. Úgy látom azonban, hogy a továbblépés lehetősége egy meghatározott irányban már magában a szóban forgó módszerben megvolt.

II. A következőre gondolok. A disztribúciós-transzformációs módszer alkalmazása során a kötelező — nem kötelező szembenállás tartalma észrevehetően egy hármasságra bomlik fel: a kötelező — tilos, a kötelező — lehetséges és a lehetséges — tilos szembenállásra (s ezeknek is több fajtájára).³¹ Az elsőre példa: — *Anna szalagot fon a hajába — Anna kosarat fon;* a másodikra: *Péter emberré válik — Péter válik (a feleségtől);* a harmadikra: *Péter megtölti az üveget (vízzel) — a víz megtölti az üveget.* (Ezek természetesen csak találmányokra kiragadott példák s csupán illusztrációul szolgálnak.)

A fontos itt megítélésem szerint a lehetséges kategóriájának értelmezése. Ha Kuryłowicz és Harris szempontjait egymásra vetítjük, arra a megállapításra jutunk, hogy a Kuryłowicz értelmében kötött bővítmény mindig lehetséges egy másik struktúrához képest, akkor is, ha nem kötelező. A lehetséges kategóriáját így minőségileg meg tudjuk kötni: a kötelezőség és a lehetségesség a tilossal szemben ugyanazon minőség, legáltalánosabban a vonzatszerűség megnyilvánulásai. A *Péter olvas* és a *Péter könyvet olvas* szerkezetek tehát azonos minőségűek; az *olvas* igére jellemző, hogy például az *üdül* igével szemben lehet tárgya. Úgy is mondhatjuk: a tárgy eszmeileg mindig jelen van az *olvas* ige mellett. A szintaktikai érték fogalmán alapuló funkcionális elemzés eredménye így a disztribúciós analízis alapján is felépíthető, felépül.

A lehetséges kategóriájának értékét kellett megsejteniök a kutatóknak ahhoz, hogy felismerjék: az első pillantásra teljes értékűnek tetsző szintaktikai formák — például a *Péter olvas* — is minősülhetnek egy mélyebb értelemben

²⁹ Vö. 26. sz. jegyzetben említett műveket, továbbá Harris 1962; Hetzron.

³⁰ Апресян 1967. 116—117, 159—164. A szerző dicséretére legyen mondva, hogy a fenti szerkezetek kérdését inkább nyitva hagyja, mint hogy a ± Élő jegy alkalmazásával kísérletezzen a kínálózó esetekben. Ezt a megoldási lehetőséget több okból is „katasztrofálisnak” tartja és elveti.

³¹ Vö. H. Molnár 1969, 245—251; Hetzron 146—148. — A *lehetséges* terminust a *fakultatív* helyett használom mint nézetem szerint megfelelőbbet.

hiányosnak, hogy külsőleg azonos igei szerkezetek — például ez előbbi és a *Péter üdül* — lehetnek lényegük szerint különbözők, és fordítva. A mondatformák meghatározásakor ezek után szükségesnek láttak elvégezni egy, a redukcióval (a fölösleges elemek elhagyásával) ellentétes irányú műveletet is: a beszédfolyamatban töredékesen megjelenő szerkezetek teljessé tételét, r e k o n s t r u á l á s á t .

1958-ban V. G. Admonyinak egy tanulmánya jelent meg a szintaktikai szerkezet befejezettségéről (завершенность), amelyben a kötelező vonzattal járó igék ún. abszolút használatáról értekezik (például: *Veszél tejet? Veszek!*). A szerző arra a fontos megállapításra jut, hogy az elemek abszolút használata a t e l j e s s z e r k e z e t r e t á m a s z k o d i k , amely rekonstruálható, ezért a jelenség nemcsak szemantikai síkon interpretálható (értelmi kiegészítési szükséglet!), hanem formálisan is. Ez a gondolat a következő időszakban mind több nyelvtanírónál megjelenik. Az Admonyi vizsgálta szerkezetek még hagyományos értelemben is hiányosnak, ún. hiányos mondatnak számítanak. Nem sokkal később azonban A. A. Holodovics és csoportja kidolgozta az i g e o p t i m á l i s k ö r n y e z e t e fogalmát. Az optimális környezet az ige disztribúciója alapján állapítható meg, nem a beszéd-szituáció vagy a kontextus sugallta ún. ráértés alapján. Olyan szerkezet ez, amely strukturális értelemben sem fölösleges elemet nem tartalmaz, sem nem hiányos. A beszédfolyamatban megjelenő szerkezetek többnyire hiányosak is és terjedelmesekek is egyszerre, ezért oly gyakoriak a beszédben a szerkezeti homonimák. Például az *он читает быстро* szerkezetben nincsen tárgy, viszont kiegészül egy strukturálisan fölösleges elemmel, a *быстро* adverbiummal. Így aztán egybeesik például az *он читает долго* szerkezettel, holott valójában különböző minőségű szerkezetekről van szó: *он читает книгу, он читает*. — Holodovics az igét és optimális környezetét konfigurációnak nevezte és az igei frázisosztályok elhatárolására, a szintaktikai homonimia megszüntetésére használta fel.

12. A teljes szerkezet rekonstrukciójának művelete mint módszertanilag célszerű eljárás született, de valójában a nyelvi rendszer és a nyelvi tevékenység mélyebb megértését segíti elő. Apreszjannak szép és mélyen igaz gondolata (lényegében ezt állította Admonyi is), hogy amint az ember pszichikai állapotainak megvannak a külső jelei, fiziológiai következményei, úgy a nyelvi tartalmaknak is megvannak, megtalálhatók a maguk szintaktikai kitevői. Nem mondhatnánk azonban, hogy a feladat egyszerű. Az optimális környezet alapján elemez maga Apreszjan is, de problematikus eseteinek egyikében-másikában nem figyelt fel meglehetősen szembeötlő tényekre. Például arra, hogy az *író*, illetve a *könyv az életet ábrázolja* szerkezetek nem zárják ki egymást, hanem egyesíthetők: *Az író könyvében, könyvével (az író könyve) az életet ábrázolja*. Ugyanerre nyílnék lehetőség a *варить картофель* és a *варить суп* szerkezetek esetében is: *варить суп из картофеля*. Próbálkozhatunk sokféleképpen, de azt semmi esetre sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a fenti szerkezeteknek van „legkisebb közös többszörösük”.³²

³² Апресян 1967, 23—27, 115. A kérdéshez vö. J. Bańcerowski és W. Kolwzan megállapítását valamely rendszer identifikációjának feltételeiről, i. m. 100.

A disztribúciós-transzformációs módszert alkalmazni valójában nagyon nehéz. Nem kis gondot okoz — egyéb nehézségekről nem szólva —, hogy valamennyi művelete végső soron a jelentés kedvéért történik, ugyanakkor tudvalevően a jelentés alapján is: mindegyik feltételez valamiféle szemantikai invariánst, amelyre a variánsok vonatkoznak. Így a gyakorlatban egy félig-meddig tautologikus eljárás szokott kialakulni, amelyet némelykor tévesen a forma és a tartalom egymásra vonatkoztatásának neveznek. Holott csak következtelen formális és felületes jelentéstani elemzésről van szó, amelyek ilyenkor egymás mankóiként szolgálnak. Viszont a tapasztalatok azt is mutatják, hogy a szisztematikusan végzett strukturális elemzés egyúttal valóban — kevésbé vagy jobban körülhatárolt — szemantikai osztályokat ad ki.³³ Tehát a jel és a jelentés, a nyelv materiális és tartalmi oldala valamely magasabb szinten feltétlenül egységet (természetesen csak viszonylagos egységet) alkot. Ez a körülmény szinte előírja, hogy a nyelv vizsgálata a nyelv anyagi valóságából induljon ki, annak elemzését tökéletesítse elsősorban. De ugyanezen az alapon vetődött fel — tulajdonképpen jogosan — épp az ellenkezője is: nem lehetne-e a sorrendet megfordítani, olyan tartalmi jegyeket keresni, amelyek segítségével a materiális formák sokszínűségét könnyebben és jobban át lehet tekinteni. A mondatforma fogalmával úgyszólván egyidejűleg született a gondolat: nem lehetne-e a strukturális elemzés módszereivel elkülönített „pattern”-eket valamiféle absztrakt szemantikai „pattern”-ekre vonatkoztatni. Ha ugyanis sikerülne kimutatni, hogy ilyen „pattern”-ek ténylegesen léteznek, akkor annak a felfedezés filozófiai értékén kívül óriási módszertani jelentősége is volna: a grammatika nagy értékű magyarázó eszközök-höz jutna általa.

13. Az igei szerkezetek kutatásának egész eddigi története azt bizonyítja, hogy szintaktikai szempontból erősen releváns fogalmak valóban léteznek. S igazat adhatunk Danešnek, hogy ezek a némelykor „logikai”-nak nevezett fogalmak voltaképpen az ember társadalmi tevékenysége tényezőinek absztrakciói: az agens, az actio, a patiens, a cél (goal), az eredmény fogalma stb. A mondatformák tana azonban nem éri be létezésük pusztá megállapításával; sem azzal, hogy egyszerűen csak felfedezi őket a szintaktikai szerkezetek valamelyikében. Célja azoknak a szabályszerűségeknek a feltárása, amelyek ezeket az absztrakciókat a konkrét szerkezetekkel összefűzik.

Ha eltekintünk attól, hogy voltak kellően át nem gondolt próbálkozások is bizonyos „logikai szerkezetek” és a szintaktikai formák megfeleléseinek „levezetésére” (nevezetesen a nyelvek úgynevezett mélyszerkezetének elmélete és szabályai Chomskynak és követőinek műveiben), akkor a cél megközelítésének kétfajta útjáról kell elsősorban szólnunk.

Az egyik metódus hipotetikus fogalmi kategóriákból indul ki s a konkrét szintaktikai szerkezeteket a belőlük kialakítható mintákra vezeti vissza. Ezt a módszert elsőnek Ch. J. Fillmore próbálta ki. Feltételezte, hogy az igéknek univerzális fogalmi keretük van, amely öt, esetleg több terminussal írható le, s a konkrét szintaktikai formák ennek variánsai. Fillmore teóriája

³³ Vö. Bierwisch; Апресян 1967, 23—35, 79—117.

a mentalizmus minden hátrányos vonását magán viseli. Módszeres következetességének azonban figyelemre méltó észrevételeket is köszönhet a szerző. Egybevág Admonyi és Holodovics véleményével, hogy például az alábbi szerkezeteket: *Mother is cooking the potatoes* — *Mother is cooking* — *The potatoes are cooking* — Fillmore is azonos jelentésformára vezeti vissza.³⁴ Sajnos, egyetemes igényű hipotéziseit Fillmore — amint erre maga is utal — kizárólag angol nyelvi intuíciójára alapozta, s ez erősen korlátozza érvényességét.

A másik módszert főként A. A. Holodovics és munkacsoportja alkalmazza. A csoport (Hrakovszkij, Jahontov, Szilnyickij és mások, rajtuk kívül nagyszámú külső, illetve levelező munkatárs, köztük a magyar Dezső László) sok nyelvre kiterjedő nagy empirikus anyagot dolgoz fel a mondatjelentésformák modellálására, így az induktív és a deduktív eljárásoknak náluk szerencsés egyensúlya alakult ki. Felfogásuk egy alapvető kérdésben egyezik Fillmore-éval (és másokéval, l. fentebb). Abban, hogy a mondatnak ők is két — egymással aszimmetrikus viszonyban levő — szintjét különböztetik meg: a „szemantikai nyelven” kifejezhető és a „szintaktikai nyelven” kifejezhető szintet. Ebbe az elméletbe azonban beépülni látjuk mindazokat az eredményeket is, amelyeket Pauliny, Tesnière és Kuryłowicz értek el korábban a szintagmakutatás területén. A mondatjelentés-forma náluk ugyanúgy hierarchaikus felépítésű, mint a szintaktikai forma. A legfelső fokon szerintük a szubjektum (agens) áll, majd az objektum, utána a másodobjektum (címezett, eszköz) következik. A fokok viszonya, hogy a felsőbb fok implikálja az alsóbbat, bár nem teszi szükségessé. Ez fontos megállapítás. Egyenlő azzal, hogy a másodobjektum alapján objektumot, az objektum alapján pedig agenst tételezhetünk fel. — A különböző körülményeket jelölő elemek szemantikailag kívül vannak a hierarchián.³⁵

Felfogásuknak szerves része az a tétel, hogy a mondat szemantikai és szintaktikai formája valamely nyelven kívüli szituációt jelöl; úgy, hogy mind a szemantikai, mind a szintaktikai „nyelv” „szavai” a valóságbeli viszonykapcsolatok komponenseire vonatkoznak. Az ige valenciája, értelmi kiegészítési szükséglete tehát végső fokon attól függ, hogy milyen a viszony az ige jelentése és a jelölt szituáció között. Mennél több elemét jelöli már maga az ige a szituációnak, annál kevésbé szorul kiegészítésre. S viszont, mennél kevesebbet, annál több elemmel kell kiegészíteni hogy egy teljes szituáció jelölésére alkalmas legyen.³⁶ (Egy magyar példa: a *labdázik* ige nem vonz objektális kiegészítőt, mivel az objektumot már maga az ige megjelöli. A *játszik* viszont igen: *játszik [valamivel]*). Ezeknek a tételeknek az alapján dolgozták ki Holodovics és munkatársai a kauzatív szerkezetnek és az igenemnek (залог) az elméletét, az elméletet úgy értve, hogy az magában foglalja a szemantikai alapmintákat és az egyes nyelvek anyagának leírását is e minták alapján.

³⁴ Fillmore 29.

³⁵ Типология каузативных конструкций; Категория залога, материалы конференции.

³⁶ L. Категория залога, материалы конференции, vö. még Почепцов; a moszkvai szemantikai iskola hasonló elveire vonatkozóan l. Apreszjan: A modern strukturális nyelvészet elmélete és módszerei, 1971, 253—277.

14. A mondatformák elméletének gyakorlati alkalmazása még csak a kezdetén tart, s a jelek szerint még nagy lehetőségei vannak a grammatikai-tipológiai és a velük összefüggő alkalmazott nyelvészeti kutatásokban. Látszik azonban, hogy az elmélet váza lényegében „készen van”; a mondatformák alkotóelemeinek a valóságsszituációk komponenseire való vonatkoztatásával a kör lezárul: a valóságtól már nincsen hova apellálni. Így az elmélet fő jellemzőiről már ma is alkothatunk bizonyos képet.

Igaz, ami a mondatforma valóságvonatkozásait illeti, talán nem tévedek, hogy a nyelvtudományban még soha senki pontosan meg nem határozta, mi egy valóságbeli szituáció, milyen elemei vannak, és miért épp azok. Ezt vagy empirikusan, vagy intuíción alapján szokták meghatározni, vagy magától értetődőnek tekintik. Kétségtelen, vannak dolgok, amelyek valóban evidensek. Például az, hogy a szituáció centrumában az ember és t e v é k e n y s é g e áll, tehát olyasvalami, amit az agens, az actio és a patiens kategóriái tükröznek. Ez már önmagában is elegendő ahhoz, hogy a mondatformák elméletének keretében készült leírások alapján véve fedjék a vizsgált tényeket s a nyelv tartalmi és formai oldalának összefüggéséről viszonylag pontos, rendezett képet adjanak, amely az alkalmazott nyelvészet különböző területein már jól fel is használható. Mégis úgy gondolom, igen fontos volna tovább vizsgálni, hogyan épít fel a gondolkodás valamely szituációt a valóságviszonyok tükrözéseként, előfordulnak-e közben történeti változások és egyidejű változatok, s hogyan hat vissza a nyelv a szituációk tükrözésére. És valószínű, hogy e kérdések tisztázásakor jobban kimutatkoznék egy lényegi fogyatékosága is a ma alkalmazott mondatforma-elméleteknek: az adott struktúra m ű k ö d é s é n e k modelljeként egyikük sem állja meg a helyét. Lényegük ugyanis a különböző szintű „pattern”-ek egymásra vetítése. Ez a szerkezet pedig, ha nem is teljesen mozdulatlan, de mindenesetre statikus, állapotszerű képet ad a nyelvről. Minta minta fölött, „case for case”. S ezen a jellegén nem változtat a szemantikai absztrakciónak mégoly magas szintre emelése sem. Igaz, elfogadható, hogy a nyelvnek az is egy aspektusa, amelyet a szóban forgó modell — többé-kevésbé — tükröz: az is egyfajta pszichikai működés a beszélők oldaláról nézve, s ez jelentős eredmény. De ez a működés még semmiképpen sem az a teremtő aktivitás, amely a nyelv struktúráját létrehozza és előrehaladó mozgását eredményezi.

Ez strukturalista jellegű korlátja a mondatformák elméletének.

A strukturalizmus korszakalkotó vívmánya, a nyelvi rendszer oppozíciókon és korrelációkon alapuló elemzése egy ponton feltétlenül hamis: a rendszert önmagán belül tökéletes harmóniában levőnek kész feltüntetni. Az ideális strukturalista rendszerben — az aszimmetrikus viszonyokat is beleértve, mert még azok is harmonikusan rendeződnek el — a teljes kiegyensúlyozottság állapota uralkodik; hiányzik belőle a fejlődést mozgató tényező. Ha a valóság ilyen volna, a rendszereknek nem volna történetük. A valóság fejlődő, folyamatszerű rendszereit — például a nyelvet — ezért strukturalista szemléleten és módszereken alapuló elméletek nem tudják a lényegnek megfelelően modellálni. Ilyen keretekben a szemantikai-logikai sík sem elegendő és végső magyarázó szint.

15. A strukturalizmus korlátaira már sokan rámutattak. Olyan grammatikai elmélet viszont, amely többre képes, nevezetesen amely a nyelvi struktúráját előrehaladó mozgásában tükrözné, nemigen ismeretes. E téren egyetlen jelentős kísérletről adhatunk számot: Zsilka János kutatásairól, illetve a mondatformák szervezés rendszerét bemutató elméletéről.

Az európai és az amerikai strukturalista iskoláknak, köztük a generatív nyelvtannak Zsilka több művében mélyreható bírálatát adja. Rávilágít, hogy a mondatformák ismert leírásai a forma és a jelentés belső összefüggését nem tudják megragadni, s a mondatformák és a transzformok végső soron szervetlenül állnak egymás mellett. A mondatformák mozdulatlanok (l. Daneš idézett meghatározását); a transzformációs szabályok nem tükrözik a transzformációk valóságos nyelvi szerepét.³⁷ A funkcionális és a disztribúciós-transzformációs módszer legjobb eredményeit viszont Zsilka beépíti saját elméletébe. A mondat centruma számára is a tárgyas szerkezet. Átveszi a mondatmagnak a transzformációs határokra épülő meghatározását, kialakítja ő is a szintaktikai homonimia és a homonimiát feloldó optimális szerkezetek fogalmát. (Műszavai: *implicit* — azaz strukturálisan hiányos — *mondatok, anorganikusan bővült mondatok, homoszintaktikai szerkezetek.*) Ez utóbbi eredményei Holodovicséval, Danešéval és Apreszjanéval egyidejűek, ám egy tőlük lényegesen eltérő felfogás alkotórészei.

Zsilka elmélete egy jelentős felfedezésen alapul: a *direkt tárgy kategóriáján belüli absztrakciós folyamat* felismerésén. Ez a folyamat mind szinkronikus, mind diakronikus értelemben végbemegy, és a direkt tárgy grammatikai jelentésének kumulációját, a tárgyon belül egy kevésbé általános és egy általánosabb szint kialakulását eredményezi. A felfedezés továbbfejleszti Kurylowicznak a tárgy grammatikalizált voltára vonatkozó tételeit és a szintaktikai „építkezésnek” több megoldatlan kérdésre választ ad. Vizsgálataiban Zsilka részint azokra a nyelvtörténeti adatokra támaszkodik, amelyek a tárgynak lokális esetekből való származását bizonyítják, részint a mai nyelv szerkezeteinek transzformációs elemzésére. Ezek alapján kimutatja, hogy a *vizet öntöz a virágokra* és *vízzel öntözi a virágokat, letörli a port (az asztalról)* és *letörli az asztalt (a portól)* típusú szerkezetekben az absztrakció különböző szintjén álló tárgyak állnak; az *öntözi a virágokat, letörli az asztalt* szerkezetek tartalma magában foglalja az *öntözi a vizet (valahova), letörli a port (valamiről)* szerkezetek tartalmát is. — E szerkezetpárok létezését Holodovics és Apreszjan is felfedezte (vö. fentebb), de mindketten bizonytalanok voltak a jelenség értelmezésében. Dezső László viszont az egyediség és a határozottság jegyével végzett vizsgálatai alapján helytállónak látja Zsilka tételét.³⁸ Az accusativus obiectivust Zsilka részint mint egy fejlődési folyamat eredményét, részint mint a mondatformák, bennük az ige jelentése további fejlődésének kiindulópontját mutatja be, ezzel megcáfolja azt a strukturalista tételt, hogy a mondatforma a nyelvész által elvont és statikus struktúra. Az absztrakció folyamatát és szintjeit Zsilka magukban a nyelvi formákban fedezi fel, a mondat-

³⁷ Hasonlóan Telegdi Zsigmond, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*, I. 304—305.

³⁸ Апресян 1967, 45—62, 114—116, 159—164; Категория залога, 20—21; Dezső 59—62.

formák rendszerét pedig mint a nyelv mozgása és változása során kialakult szerves és fejlődésben levő rendszert tárja fel. A mondatformák tehát nála a nyelv valósága, már csak azért is, mert — mint megjegyzi — a magkonstrukciók a konkrét beszédaktusokban materiálisan is megjelennek. A nyelv szintaktikai—szemantikai rétegeződését Zsilka úgy szemléli, hogy az egymásra épülő rétegek egyrészt m é l y s é g b e n , m e m o r i á l i s a n h a t n a k (e megállapításával az optimális környezet módszertani fogalmát visszahelyezi a beszédtevékenység valóságába), másrészt s z i m u l t á n m ű k ö d n e k a nyelv ún. felszíni, azaz materiálisan adott szerkezetében, illetve a beszédtevékenységben. Ez magyarázza, hogy a szintaktikai formák egyszerre a lezármazás viszonyában is és az egymásmellettség viszonyában is állnak egymással. Az elemek, közelebről az esetek paradigmaticus rendszere voltaképpen a szintaktikai viszonyoknak rendkívül kondenzált formája. — A bemutatott fejlődés értelmét, mozgatóerejét Zsilka a mondatformák teljesítőképességének szükségszerű növekedésében látja, azaz a nyelvnek abban a sajátosságában, hogy a valóságot egyre sűrítettebb, tartalmasabb formákban tükrözi, illetve hogy részletezőbb és sűrítettebb formákban egyaránt tudja tükrözni.

Zsilka János elmélete vélekedésem szerint a strukturalizmus mondatelméleteinek korlátait lényeges pontokon leküzdötte. Főként abban, hogy a szintaktikai struktúrát mint szükségszerű összefüggések determinálta folyamatot ragadta meg.

A strukturalista elméleteknek a determinizmushoz, pontosabban a történeti materialista determinizmushoz való viszonyát legutóbb J. Sz. Sztjepanov elemezte.³⁹ Mint kifejti, a nyelv működését sem koegzisztenciális, sem ok—okozati összefüggések alapján nem lehet megmagyarázni. Kizárólag determinált összefüggések alapján, amelyek szükségszerűek és mind diakronikusan, mind szinkronikusan léteznek. Igen érdekes, hogy az esetrendszeréről írt tanulmányában Sztjepanov gyakorlatilag is a Zsilkáéhoz hasonló eredményekre jutott. Sztjepanov az esetrendszert szemiotikai szempontból vizsgálta. Kimutatta, hogy ha az esetrendszer paradigmaticus és szintagmatikus síkját egymásra vetítjük, d i a k r o n i k u s s o r o k a t kapunk, és lehetővé válik a diakron és a szinkron leírás egyesítése. — Talán a nyelvtudomány hamarosan eljut még egy ismert igazságnak a kibontásához: miként „függ össze” és hogyan „hat egymásra” a nyelv szinkronikus és diakronikus oldala.

16. Ha beszélhetünk a szó valódi értelmében generatív elméletről, akkor — úgy hiszem — Zsilka elméletét annak nevezhetjük. A szerző ugyanis alighanem rátalált a nyelvnek olyan tulajdonságaira, amelyekből voltaképpen a strukturalista-generativista módszerek elvonódtak és önálló életre keltek, de amelyek a nyelvben a maguk szerves történeti egységében vannak meg. Tétéleihez azonban két megjegyzést szeretnék fűzni. Egyben rátérek a mondatformák vizsgálatának egy további lehetőségéről vallott nézetem ismertetésére is, amelyben ugyanakkor nagymértékben támaszkodom Zsilka elméletére.

³⁹ Степанов 1970, 110—127.

a) Sokakhoz hasonlóan Zsilka is azt vallja, hogy a mondatformák a nyelven kívüli valóság tükröképei, sőt tovább is megy ennél. Azt állítja, hogy a mondatformák fejlődése egy bizonyos határig a valóság struktúráját követi, hogy a valóság összefüggései a fejlődésnek egy bizonyos pontjáig közvetlenül, egyértelműen meghatározzák a mondatformák rendszerét. Az első kérdés: ha így van, miért csak egy bizonyos pontjáig? Mi történik, hogy ezen a ponton túl a valóság megszűnik közvetlenül hatni a mondatformákra; mi határozza meg őket a továbbiakban, és előbb miért nem az? Másodszor: ha a valóságnak és a mondatformáknak a szerkezete egyezik, és épp a fejlődés korai stádiumaiban, mivel magyarázható, hogy a mondatformák rendszere nyelvenként eltérő, hogy az ige kiegészítőinek száma és minősége tekintetében a nyelvek között tipológiai egyezések és különbözőségek mutatkoznak, hogy az ige bővítésköré történetileg is változó, és hogy a nyelvek közötti különbség éppen a későbbi történelmi korokban csökken?⁴⁰ Zsilkának az a gondolata, hogy az egymásból levezethető mondatformák funkciója: mind szélesebben és általánosabban tükrözni a valóságot, mélyen igaznak látszik, de annak a bizonyítására nem elegendő, hogy a mondatformák és a valóság struktúrája között közvetlen megfelelés viszonya is áll fenn. (A nyelven kívüli valóság és a nyelv szerkezete összevetésének nézetem szerint ma már egyébként is csak a természettudományok és az egyéb humán tudományok adatainak figyelembevételével van értelme, ez pedig Zsilkánál is hiányzik.)

b) Ha az ige szükséges kiegészítőinek meghatározásakor a hangsúly a valóságbeli szituációk leképezésére, ezáltal a nyelv úgynevezett á b r á z o l ó f u n k c i ó j á n a k vizsgálatára esik, egyes jelenségeket még egy nyelv vonatkozásában is csak nehézkesen vagy egyáltalán nem tudunk megmagyarázni, még kevésbé egyetemes szempontból. Mindenekelőtt azt, hogy rokon jelentésű igéknek miért van némelykor egymástól eltérő vonatkozókörük, és miért különböznek egymástól igen sokszor a vonzás erősségének tekintetében is. A nyelvléírásnak e sarkalatos kérdése mindig jelen volt a vonatkozókör vizsgálatában, ma pedig még inkább előtérbe került, de még korántsem oldódott meg.⁴¹ — Egy példát említek. A tevékenykedés fogalmára a magyaroknak több szava van, de a tevékenység objektumának megjelölését nem egyforma mértékben igénylik. A *tevékenykedik* igének a mai magyar nyelvben nincsen tárgya, és a tevékenység körének megnevezése sem kötelező mellette. A *cselekszik* és a *dolgozik* igének már lehet tárgya vagy egyéb objektális bővítésménye. A *csinál*, *tesz*, *végez* ige pedig feltétlenül kiegészítést kíván, a ráértéssel meghatározott esetektől eltekintve. Ugyanígy: *vásárol* (*valamit*), de *vesz valamit*; *tanít* (*valakit*), de *képez valakit*; *fél* (*valamitől*), de *tart valamitől*. Ilyen példákat a végtelenségig lehetne sorolni. A valóságábrázolás szempontjából ezek a jelenségek első látásra valamennyien a rendszer egyenetlenségeinek, véletlenszerű vagy egymástól független fejleményeinek látszanak, amelyekre szabályt lehetetlen volna találni.

Nem tartom azonban kizártnak, hogy a fenti típusú, „szabálytalanságok” értelme, szükségszerűsége jelentős részben megvilágosodik előttünk, ha a

⁴⁰ Vö. Чхайдзе.

⁴¹ Vö. Апресян 1967, 32—35.

jelenséget egy másik szempontból, a nyelvi kommunikációban jelen levő megértési, illetve megértetési szükséglet oldaláról próbáljuk megközelíteni; ha e szükségletet struktúraszervező tényezőként fogjuk fel. Remélhető, hogy ilyen úton a nyelvi mozgás magyarázatához is közelebb jutunk.

17. Megfigyelhetjük, hogy az említett példákban az igét akkor kell feltételül kiegészítenünk, ha enélkül az adott közleményt nem lehetne megérteni. A *Péter tevékenykedik, cselekszik, dolgozik, vásárol, tanít, jél* mondat értelmes, a *Péter csinál, tesz, vesz, végez, képez, tart* nem. Ez utóbbi szerkezeteknek mindegyike többféleképpen is folytatódhat, többféle szerkezetű, illetve jelentésű mondatnak is az alapja lehet. Igen beszédes szituáció kell hozzá, hogy például a *Péter vesz* mondatot egyértelműnek találjuk; még a *Péter kabátot vesz* mondatnak is kétféle folytatását várhatjuk: *magának (valakinek)* és *magára*. E kiegészítők bármelyike viszont már egyértelművé teszi a mondatot.

Mindez arra mutat, hogy az igei struktúráknak, illetőleg a vonzatoknak a valóságsszituációk ábrázolásán túl szemiológiai funkciójuk is van, amennyiben használatuk az információ sikeres továbbításának feltétele. Ilyen aspektusban a mondatforma szintaktikai kitevői a fonológiai megkülönböztető jegyekkel állnak rokonságban; azzal a különbséggel, hogy az utóbbiak a nyelv alsó szintjén helyezkednek el és valóságábrázoló (fogalomjelölő) szerepük nincsen, az utóbbiak viszont a nyelv magas szintjén, és hordozói egyidejűleg fogalomjelölő elemek is.

Egyidejűleg ugyanis mint megkülönböztető elem a vonzat nem fogalmi síkon, hanem a nyelvi jelentéshálózat síkján, a nyelv jelentésstruktúrájának produktumaként működik.⁴² Hogy használata mikor kötelező és mikor nem, az egy adott nyelven belül, a mondatközpontként álló szavak (igék) történetileg kialakult jelentésviszonyainak a függvénye. Abban, hogy mikor teljes (értelmes) valamely szintaktikai szerkezet, az adott nyelv szavainak egymáshoz való viszonya a döntő.

Lássunk erre egy példát. A magyar *tesz* és az orosz *деламь* igék lényegében azonos fogalmat jelölnek. Jelentésszerkezetük azonban eltérő: a magyarban van egy *tesz valamit — tesz — tesz valamit valahova*, azaz egy 'cselekszik valamit' — 'tesz' — 'helyez valamit valahova' szembenállás, amely az oroszban nincs meg. Ez utóbbi jelentést az orosz (egyebek között) a *класмь* igével fejezi ki, amelynek viszont nincsen 'cselekszik' jelentése. Mármost, vessük össze a 'helyez valamit valahova' jelentés magyar és orosz szintaktikai reprezentációját. Mindkét esetben felbukkan egy irányjelölő határozó, a magyarban azonban kötelezően, míg az oroszban fakultatíve, illetőleg speciálisan meghatározható esetekben. (Vö. a két nyelv értelmező szótári adatait.) A különbség nyilvánvalóan nem az ábrázolt valóságsszituációra vagy a jelölt fogalomra vezethető vissza, hiszen ezek azonosak. A magyar ige kötelező bővítője a fent említett szemantikai oppozícióból, az orosz ige nem kötelező bővítője pedig ezen oppozíció hiányából vezethető le: a jelen esetben a magyarban van, az oroszban nincs megkülönböztetési szük-

⁴² Vö. H. Molnár 1966; Uő., 1969, 234—236.

séglet. Azaz mindkét változat mögött végeredményben az adott nyelv jelenséviszonyai állnak.

A javasolt szempont szerint a szintaktikai struktúra a következő elméleti keretben vizsgálható: a) a jelek szintaktikai szintű megkülönböztetésének szükséglete univerzális; b) a manifesztációk egy-egy adott nyelvközösség konkrét kommunikációs szükségleteitől függenek; c) e szükségletek változnak; d) következésképpen a valóságviszonyok és a nyelvi funkciók lényegi azonossága mellett nyelvenként és koronként eltérően alakul a mondatformák rendszere.

(Az információközvetítésnek a nyelv szintaktikai szintjén kidolgozott módja természetesen összehasonlíthatatlanul bonyolultabb a fenti példák mutatta képnél. Csupán megemlítem, hogy némelykor az ige vonzat nélküli használata is specializálódik, bizonyára a gazdaságosabb kifejezés kedvéért. Így a tárgyatlan *fon* ige a sodró, tekerő műveletnek egyetlen, meghatározott fajtáját jelenti. Kiegészítése csupán egyéb esetekben kötelező: *koszorút fon, szalagot fon a hajába* stb. Ezt a „szabályt” sem a logika, sem a tükrözött valóságszituáció nem indokolja. De érthetővé válik, ha feltételezzük, hogy a mondat szerkesztésben működik egy olyan hatóerő is, amely a szerkezetek kiterjesztésének tendenciáját gátolja, korlátozza, más úton biztosítja a tartalom megértését. E problematika feltárásában a nyelvi jel kibernetikai megközelítésére tett kísérletek szolgálhatnak támaszul.)⁴³

18. Az olvasóban bizonyosan felvetődik a kérdés, hogy mennyiben tér el szempontom a mondatformák megkülönböztetésének dolgozatomban ismertett disztribúciós-transzformációs elvétől. Hiszen gyakorlatilag észrevehetően ugyanazon jelenségekről folyik a szó, amelyek Harris, Daneš, Apreszjan, Fillmore, Holodovics és mások kutatásaival kapcsolatosan már szóba kerültek.

Válaszom a következő. Fentebb már utaltam rá, hogy a nyelvben struktúrameghatározó, illetve struktúraalakító tényezőnek a kommunikáció sikerességére való törekvést, a közlés szükségleteit tekintem. Ennek alapján feltételezem, hogy a disztribúciós-transzformációs módszer nem pusztán a nyelvész agyának szüleménye, amelyet rávisz a nyelvre, hanem megvan a maga „protótipusa” a jeladó tevékenységben, illetve a nyelv történeti valóságában. Ez a beszélők szükségszerű megkülönböztető (és transzformáló) tevékenysége, amely a nyelvészeti módszertől felfedett jelenségeket létrehozza. Persze, a nyelvész, miután elvont egy módszert, rendszerint automatizálja a logika törvényei szerint s utána már valóban ráviszi a nyelvre. Ez viszont már nem szükségszerű. S nem is a legcélravezetőbb megoldás, mivel a vizsgált objektum természeténél fogva mindig kiegyensúlyozatlan egy ideális rendszerhez képest. Közelebb kerülünk a valósághoz, ha magából a jeladó tevékenységből, a beszélő adott lehetőségeinek és szükségleteinek vizsgálatából indulunk ki s a szintaktikai struktúrát mint a közlési folyamat produkálta alakulatot tesszük vizsgálat tárgyává. Ez lényeges nézőpontbeli különbség, amelynek módszertani vetülete is van.

⁴³ Vö. J. Banczerowski—W. Kolwzan.

A javasolt megközelítés valójában nem új, de a mondatformák elemzésében nincsen nagyobb anyagon kipróbálva. Maga a kérdésfeltevés a pszicholingvisztikából jól ismert,⁴⁴ de a strukturális nyelvészet funkcionalista ágában is mindig jelen volt, valahányszor a tudósok megkérdzték: miért van szükségük a beszélőknek ilyen vagy amolyan kifejezésformára, milyen tartalmak megkülönböztetésére való ez vagy amaz a szintaktikai képződmény? A nyelv jelrendszer voltának felfedezésétől ez a szempont elválaszthatatlan. Alkalmazására számos példát idézhetnénk a szintaxisból; ösztönösen építenek rá a nyelvtörténet művelői is. Bally észrevette, hogy a prepozíciók alkalmasak igei jelentések megkülönböztetésére. Kuryłowicz kimutatta, hogy az aktív szerkezetnek passzív szerkezetté való átalakítása nem öncélú. Daneš felfigyelt az igevonatok specifikáló funkciójára. Deme az igei paradigmán belüli oppozíciók kommunikatív céljára világított rá. Abaffy Erzsébet a *szabad* szó vonzatváltását egy régebbi nehézkes kifejezőmód kiküszöbölésével hozza összefüggésbe.⁴⁵ Balázs János, Károly Sándor, Papp István és mások több munkája ugyancsak ezt a szemléletet képviseli.

Az eredeti, a beszédtevékenység valóságából kiinduló kérdésfeltevés azonban később háttérbe szorult. Előbb átalakult a strukturális analízis abszolutizáló módszerévé, majd teljesen a visszájára fordult akkor, amikor a beszélő közösség célratörő nyelvfornáló tevékenységéből a nyelvészeti modellálás célszerűségének, gazdaságosságának és egyszerűségének metodológiai elve lett, azaz amikor bekövetkezett a módszer elidegenedése a vizsgálat tárgyától.

Úgy gondolom, ezt a fordított állapotot helyre lehetne állítani.

Ebben a reményben a legújabb magyar nyelvtanirási kísérletek közül még Hadrovics László munkásságára utalok. Hadrovicsnak, igaz, nincsen precízen kidolgozott módszere; szempontjai inkább ösztönösek (ezért heterogének is). Tanulmányaiban viszont kétségtelenül sorra felfedezi a modern szintaktikai analízis műveleteinek „őseit”, miközben a szintaktikai szerkesztést a tárgyi valóságtól és pszichikai mechanizmusoktól meghatározott emberi tevékenységként szemléli. (Az ún. tudati tartalékra és a nyelvi takarékosagra vonatkozó megfigyelései például megfelelnek az optimális környezet fogalmának, a redukció, illetve a rekonstrukció műveleteinek, csak hogy a maguk reális talajára állítva. Már láttuk, hogy azok a fogalmak, amelyeket Zsilka a *memoriális összefüggés*, az *implicit* és *homoszintaktikai forma* terminussal jelöl, hasonló viszonyban vannak a strukturális analízis automatizált műveleteivel; ezen a ponton Hadrovics és Zsilka felfogása rokon.) — Ugyanez a megközelítés bizonyára még termékenyebb lehet akkor, ha az érdekelt tudományágak (a fiziológia, a pszichológia, az információkutatás stb.) eredményeire is támaszkodik.

*

A fentiek értelmében az a tétel, amelyet Daneš, Pocsepcov és mások fogalmaztak meg, hogy tudnillik a mondatforma vagy az ige vonzatköre függet-

⁴⁴ Vö. A. A. Леонтьев 25—28, 44—63.

⁴⁵ Vö. Bally 312—313; Kuryłowicz: Эргативность и стадияльность в языке. *Essays linguistiques*, Wrocław-Kraków, 1960, 95; Daneš, 1968, 59—61; Deme, Az ige grammatikája és szemantikája, 12—22; E. Abaffy Erzsébet, *Magyar Nyelv*, LXVI, 29—34.

len a szituációtól és a kijelentés kommunikatív feladatától, revideálásra szorul. A valószínű épp az ellenkezője: hogy függ. Természetesen nem úgy, hogy minden egyes beszédaktusban a semmiből jön létre, hanem úgy, hogy a kommunikáció folyamatában dolgozódik ki és alá van vetve a beszélő közösség szükségleteinek, amelyek viszont változnak, alakulnak. Ez a körülmény mind a struktúra szinkronikus „egyenletlenségeire”, mind történeti fejlődésére magyarázatul szolgálhat, ugyanakkor egyesíti e kettőt a struktúra szükségszerű kötöttségének, viszonylagos állandóságának tényével. Az állandóság, a változékonyság és a fejlődés ilyenformán szerves egységben mint ugyanazon hatóerő műve jelenik meg előttünk.

Az olvasó felteheti a kérdést, hogy a kommunikációt átható „teleológia” előtérbe helyezésével nem kisebbitjük-e a nyelv valóságtükröző képességének, illetve úgynevezett intellektuális funkciójának jelentőségét. Egyáltalán milyen összefüggés van a nyelvnek e két oldala között? Egyelőre nem tudjuk, viszonyuk még ismeretlenekkel teli kutatási terület. De ennek tudatában is úgy gondolom, hogy nem kisebbitjük. Azt mindenesetre állítom, hogy a nyelv struktúrája minden szinten — a szintaktikai szinten is — a tudattartalmak minél pontosabb közlését is szolgálja.

*A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete,
Budapest*

Irodalom

V. Г. Адмони: Завершенность конструкции как явление синтаксической формы, Вопросы, Языкознания, 1958, 1, 111—117.

Ю. Д. Апресян: О сильном и слабом управлении, Вопросы Языкознания, 1964, 3, 32—49.

Ю. Д. Апресян: Экспериментальное исследование семантики русского глагола, Москва, 1967.

Ch. Bally: Linguistique générale et linguistique française, Berne, 1944.

Balogh Péter: A határozók osztályozása, Magyar Nyelvőr 26 [1897] 351—356, 385—392.

Balázs János: A szintagmatizálódás alapfeltétele, Általános Nyelvészeti Tanulmányok, III. [1965], 21—42.

J. Bańczerowski—W. Kołwzan: Попытки кибернетической интерпретации знака, Biuletyn Fonograficzny, XI. [1971], 83—102.

Berrár Jolán: Magyar történeti mondattan, Budapest, 1957.

M. Bierwisch: Grammatik des deutschen Verbs, Studia Grammatica II., Berlin, 1963.

Brassai Sámuel: A magyar mondat, Akadémiai Értesítő, 1863, I. 279—399, III. 2—127, III. 173—409.

K. Bühler: Sprachtheorie, Jena, 1934.

М. П. Чкайдзе: К вопросу о категории глагольного управления, Вопросы финно-угроведения V, Йошкар-Ола, 1970. 171—178.

Csúri Bálint: Az ige, Nyelvészeti Füzetek 63 [1910].

Fr. Daneš: A Three-Level Approach to Syntax, Travaux linguistiques de Prague, 1964, 225—240.

Fr. Daneš: Some Thoughts on the Semantic Structure of the Sentence, Lingua, 1968, vol. 21., 55—69.

- Deme László: Az általános nyelvészet alapjai, Bratislava, 196 .
- Dezső László: A főnévi csoport, Általános Nyelvészeti Tanulmányok VI., Budapest, 1969, 25—158.
- Elekfi László: Az ige alanya és az alanytalan igék, Pais-Emlékkönyv, Budapest, 1956, 214—220.
- Elekfi László: Az igék szótári ábrázolásáról, Szótártani tanulmányok, Budapest, 1966, 183—214.
- Н. И. Филичева: Понятие синтаксической валентности в работах зарубежных языковедов, Вопросы языкознания, 1967, 2, 118—125.
- Ch. J. Fillmore: The case for case, Universals in Linguistic Theory, New York, 1968.
- P. L. Garvin: Pure—Relational Suffixes and Postpositions in Hungarian, Language, XXI, 250—255.
- Györke József: Nyelvtudományi alapelvek, Magyar Nyelv, 43. [1947] 1—10.
- Hadrovics László: A funkcionális magyar mondattan alapjai, Budapest, 1969.
- M. A. K. Halliday: Notes on transitivity and theme in English, Journal of Linguistics, 1967, vol. 3., 1, 37—80, 199—215; 1968, 179—215.
- Z. S. Harris: Co-Occurrence and Transformation in Linguistic Structure, Language, 1957, 283—340.
- Z. S. Harris: String Analysis of Sentence Structure, The Hague, 1962.
- R. Hetzron: Des Compléments obligatoires en hongrois, Word, 1969, vol. 25, 140—154.
- L. Hjelmslev: La notion de rection, Acta Linguistica, I. [1939], 10—23.
- A. A. Холодович: Опыт теории подклассов слов, Вопросы Языкознания, 1960, 1, 32—43.
- A. В. Исаченко: Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким II., Братислава, 1960.
- Az ige grammatikája és szemantikája (nemzetközi munkaértekezlet sokszorosított anyaga), Budapest, 1967.
- Е. В. Иванчикова: О структурной факультативности и структурной обязательности в синтаксисе, Вопросы Языкознания, 1965, 5, 84—94.
- R. Jakobson: Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre, Travaux du Cercle Linguistique de Prague, 6., 1936, 240—288.
- R. Jakobson: Törekvések a nyelv funkcionális modelljének kidolgozására a két háború közötti időszak európai nyelvészetében [Efforts toward a means-ends model of language in interwar continental linguistics, 1963], Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához, szerk. Telegdi Zsigmond, Budapest, 1968, 166—170.
- Л. Н. Йорданская: Два оператора обработки словосочетаний с «сильным управлением», Москва, 1961.
- Kalmár Elek: A mondatrészek, Budapest, 1904.
- S. Karcevskij: Du Dualisme Asymétrique du Signe Linguistique, A Prague School Reader in Linguistics, Bloomington, 1964, 81—87.
- Károly Sándor: A magyar intranszitiv—transzitiv igeképzők, Általános Nyelvészeti Tanulmányok, V. [1967], 189—218.
- Károly Sándor: Általános és magyar jelentéstan, Budapest, 1970.
- Категория залога, Материалы конференции, Ленинград, 1970.
- Klemm Antal: Magyar történeti mondattan, Pécs, 1928—1942.
- Н. З. Котелова: О применении объективных и точных критериев описания сочетаемости слов, Вопросы Языкознания, 1965, 4, 53—64.
- Е. Кржижкова [Н. Křížková]: Адвербиальная детерминация со значением места и направления, Вопросы Языкознания 1967, 2, 32—48.
- Kúnos Ignác—Munkácsi Bernát: A belviszonyragok használata a magyarban, Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, XII., 4. sz., Budapest, 1884.
- J. Kuryłowicz: Le problème de classement des cas, Esquisses linguistiques, Wrocław—Kraków, 1960 [1949], 131—150.
- A. А. Леонтьев: Язык, речь, речевая деятельность, Москва, 1969.
- A mai magyar nyelv rendszere I—II., szerk. Tompa József, Budapest, 1961—2.
- A. Martinet: Eléments de linguistique générale, Paris, 1961.
- К. Е. Майтинская: Венгерский язык III., Москва, 1960.
- Н. Molnár Póna: A vonat és jelentés kérdéséhez, Általános Nyelvészeti Tanulmányok, IV [1966], 157—165.

- H. Molnár Pona: Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*, VI. [1969], 229—270.
- Morfológia slovenského jazyka, Bratislava, 1966.
- P. Mrázek [R. Mrázek]: Синтаксическая дистрибуция глаголов и их классы, *Вопросы Языкознания*, 1964, 3, 50—62.
- Е. В. Падучева: О способах представления синтаксической структуры предложения, *Вопросы Языкознания*, 1964, 2, 99—113.
- Rapp István: A mondat funkciója, *Magyar Nyelv*, 48. [1952], 89—102.
- Е. Pauliny: Štruktúra slovenského slovesa, Bratislava, 1943.
- А. М. Пешковский: Русский синтаксис в научном освещении, Москва, 1938.
- Г. Г. Почепцов: Об обязательном и факультативном окружении, *Вопросы Языкознания*, 1968, 1, 145—148.
- Т. А. Себеок: Finnish and Hungarian Case Systems: their Form and Function, Stockholm, 1946, 19—30.
- Simonyi Zsigmond: A magyar határozók, I., Budapest, 1888.
- А. Sechehaye: Essai sur la structure logique de la phrase, Paris, 1950.
- Ю. С. Степанов: Проблема классификации падежей, *Вопросы Языкознания*, 1968, 6, 36—48.
- Ю. С. Степанов: Принцип детерминизма в современном языкознании, Ленинизм и теоретические проблемы языкознания, Москва, 1970, 110—127.
- L. Tesnière: Esquisse d'une syntaxe structurale, 1953.
- L. Tesnière: Éléments de Syntaxe structurale, Paris, 1959.
- Типология каузативных конструкций, Ленинград, 1969.
- N. S. Trubeckoj: A mai fonológia [La phonologie actuelle], Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához, szerk. Telegdi Zsigmond, Budapest, 1968, 173—180.
- D. S. Worth: Transform Analysis of Russian Instrumental Constructions, *Word*, 1958, 247—290.
- Zsilka János: A nyelvi mozgásformák dialektikája (A tárgyias mondatok alapján), *Magyar Filozófiai Szemle*, 1970, 836—867.
- Zsilka János: Nyelvi rendszer és valóság, Budapest, 1971.

Megjegyzések Hadrovics Lászlónak "A funkcionális magyar mondattan alapjai" című művéről*

1. A referátum előzményei

Hadrovics László „A funkcionális magyar mondattan alapjai” című munkájának egyik lektora voltam. Lektori jelentésemet 1968 őszén nyújtottam be. Ez a jelentés viszonylag nagy terjedelmű: 36 sűrűn gépelt lap. Természeténél fogva — a mű erényeinek kiemelése mellett — elsősorban a kéziratnak tényleges vagy vélt hibáival foglalkozik. Kifogásaim kettős jellegűek voltak. Egy részük a szerző saját koncepcióján, felfogásán belül megmutatókövetkezletlenségekre irányult. H. L. ezekből sokat tekintetbe vett, művének végső megformálásában érvényesítette őket, ám néhány inkonzekvens részlet így is maradt munkájában. Megjegyzéseim másik része a mű felfogásával vitatkozott, ide értve az eddigi szakirodalomhoz s benne a MMNyR.-hez való viszonyának kérdését is. Mint H. L. a könyv előszavában jelzi, ezekkel szemben általában kitartott saját nézetei mellett. Hozzáteszi: a lektoroknak „természetesen megvan a joguk, hogy eltérő véleményüket a nyilvánosság előtt is kifejtsék” (5).

É véleményem kifejtésére most keríték sort, főbb körvonalaiiban, a rendelkezésemre álló keretnek megfelelően. Időközben azonban napvilágot látott Tompa Józsefnek igen alapos bírálata H. L. munkájáról (Magyar Nyelv 66. 13). Ez a bírálat számos lényeges kérdést, sőt néhány egészen apró részletet illetően is összhangban van a lektori jelentésemben foglaltakkal. Hangsúlyozom, hogy Tompa ezt előzőleg nem ismerte, sőt mikor kritikájának írása közben oda akartam adni neki, külön kérte is, hogy csak cikkének megjelenése után kapja meg; s csupán akkor olvasta el. Nézeteink egybevágása mégsem véletlen: szemléletünknek azonosságából vagy rokonságából következik. Mindenesetre ez a körülmény most segít abban, hogy helyenként egészen rövidre fogjam mondanivalómat, utalva Tompának egyes megállapításaira.

* Referátum az Eötvös Loránd Tudományegyetem Mai Magyar Nyelvi Tanszékének 1971. december 6-án tartott értekezletén

2. Hadrovics László munkájának jelentősége

Egy fontos kérdésben mégiscsak eltérek Tompa véleményétől, mégpedig H. L. munkájának jelentőségét, újszerűségét illetően.

Hadrovics Lászlónak „A funkcionális magyar mondattan alapjai” című műve — mint lektori jelentésemben is kiemeltem — a magyar mondattani szakirodalomnak egyik legértékesebb, kiemelkedő, úttörő jelentőségű alkotása. A szerző nemcsak a funkcionális mondattan alapelveit fejti ki, hanem több mutatványt is elkészít egy ilyen koncepciójú mondattanból, s ezek sorában teljes részletességgel kidolgozza az alárendelt mondatok fejezetét.

A mű legnagyobb jelentősége abban áll, hogy vizsgálódásainak középpontjába a mondattan szemantikai oldalát állítja, s így igen időszerű és egészséges antitézist képvisel a tudományágunk fejlődésének jelenlegi (illetőleg szerencsére inkább csak közelmúlt) szakaszában oly követelőzően jelentkező formalista irányzatok egyoldalúságával szemben. Ugyanakkor szépen kapcsolódik azokhoz a törekvésekhez, amelyek egyre jobban felismerik, hogy a modern nyelvészet sem hanyagolhatja el a jelentés kérdéseit.

A szerző célja voltaképpen egy funkcionális-szemantikai mondattan megalkotása: a mondatnak, a nyelvi közlés igazi egységének funkcionálását a jelentés szemszögéből kívánja megragadni, s ennek rendeli alá az alaki problémákat. Amit célul tűzött ki, azt jól megválasztott szempontjainak általában következetes, de mégis változatos s mindig a vizsgált tárgyhoz illő alkalmazásával, meglepően gazdag nyelvi tényanyag (példatár) bevonásával, kitűnő dialektikával, igen áttekinthető előadásban, vonzó, élvezetes, rendkívül világos stílusban sikeresen meg is valósítja. Eközben a mindmáig kisebb-nagyobb mértékben elhanyagolt kérdések tüzetes elemzése olyan eredményekkel lepi meg nemcsak az olvasót, hanem magát a szerzőt is, hogy hatásuk alatt felfogását szinte abszolutizálni kívánja, s ehhez a felfogáshoz viszonyítva bírálja (jobbára csak általánosan) az eddigi magyar leíró mondattani irodalmat.

A mondattani jelenségek funkcionális-szemantikai oldalának ilyen következetes kidomborítása nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi szakirodalomban is jóformán ismeretlen, s ez a körülmény a szerzőt az úttörés érdemének jogos büszkeségével töltheti el. Sőt az olvasó (a lektor is az!) ennek láttán szívesen biztatja arra, hogy eljárásában legyen még konzekvensebb, s küszöbölje ki vizsgálatából azt a néhány következtetlenséget, ahol a formai oldal fölébe kerül a jelentésnek, illetőleg a funkciónak. Hasonló finomítások egyébként a nagyon találó rész-szempontok értékét is tovább emelnék.

Ígéretes távlatokat nyit meg H. L. könyve a jelentéstan és a mondattan kapcsolatainak kutatásán kívül, de vele összefüggésben a stilisztika és a mondattan, továbbá a leíró és a történeti mondattan, valamint a szókészlet és a nyelvtani rendszer viszonyának az általános nyelvészet számára oly fontos problémakörében is. Általában: a szerző olyan művet alkotott, amellyel a jövőben bármiféle magyar mondattani kutatásnak számolnia kell.

3. A mű alapfelfogása, a vizsgálatban alkalmazott szempontjai

A következőkben — részben az előző pontnak a lektori jelentésből átvett tömörebb fogalmazását is értelmezve — néhány megjegyzést szeretnék fűzni a mű alapfelfogásához és a mondattani jelenségek vizsgálatában alkalmazott rész-szempontjaihoz.

3.1. H. L. funkcionális mondattanát sokkal szívesebben nevezném szemantikai mondattannak. Hogy a „funkcionális mondattan”-on mi minden mást is lehet érteni, azt Tompa kifejti (i. h. 23). H. L. szemléletének szemantikai alapja, kiindulása viszont egyértelmű. De hadd támogassa ezt a megállapítást néhány idézet a műből:

„A funkcionális vizsgálat a szófajok jelentésviszonyaiból indul ki . . .” — „Az egyszerű mondatban vizsgálatom tulajdonképpeni értelme és célja a szintagma jelentéseinek, funkciója fokozatainak megállapítása.” — „. . . a mellérendelő összetett mondatok kapcsolatait belső jelentésviszonyaik alapján ítélem meg, s az alárendelő mondatok vizsgálatában nem azt nézem, hogy a mellékmondat a főmondatnak milyen mondatrészét helyettesíti, hanem hogy a mellékmondat a főmondat melyik »üres« szavának vagy kifejezésének ad tartalmat.” (Az eddigi idézetek a 8–9. lapról valók.) — „A tartalomváró fogalomszó esetében a további felosztás alapját is a szójelentések adják” (195). — „Az én rendszerezésem megszünteti a formális logika uralmát ott, ahol annak semmi értelme nincsen, és helyette a szemantika uralmát vezeti be, s ezzel a nyelv természetes összefüggéseire épít” (201). — Stb.

A jelentéstani felfogásnak — a már említett antitézis jellegén kívül — megvannak a maga határozott előnyei a modern nyelvtudomány egyéb szempontjaiból is. Már annak a nézetnek az érvényesülése is örvendetes, hogy a szemantika nem azonos a szójelentések tanával. Ezenkívül egy igazi szemantikai mondattannak, illetőleg szintaxisnak egymás mellett, egy fejezetben kell tárgyalnia a grammatikai szinonimákat, a transzformációs elemzésnek hallatlanul szép anyagot adva és meglepő távlatokat nyitva. Ezért — minden később említendő fenntartásom ellenére — külön ki kell emelnem az alárendelt mondatoknak igen aprólékosan kidolgozott fejezetét: ebben együtt, egymás mellett szerepelnek különböző szerkezetű, de hasonló jelentésű mondatösszetételek. Az más lapra tartozik, hogy éppen itt mellőzi H. L. az egyik legkézenfekvőbb és leghagyományosabb transzformációs lehetőséget.

A szemantikai szemléletnek következetesebb, teljesebb alkalmazása felé mutat a birtokviszony fejezete is. Ennek megítélésében nem értek teljesen egyet Tompával. Egy igazi szemantikai mondattannak valóban itt kellene tárgyalnia a birtokos szerkezetten kívül a birtoklás egyéb grammatikai kifejezéseit is (a dativus possessivust, az -é jeles formákat stb.). Hogy ezek közül egy-kettő bekerült H. L. példatárába, az egyáltalán nem baj; inkább azt kifogásolnám, hogy fölvetélükben nem elég következetes.

Lektori véleményemben rámutattam a kéziratnak néhány olyan helyére, ahol H. L. a formát föléje rendeli a jelentésnek, alapfelfogása ellenére. Ezek, sajnos, általában benne maradtak a megjelent műben. Így a függő kérdőnek mondottak sorában számos mellékmondat nem kérdést, hanem fel-

kiáltást fejez ki, ezek csak formájukban kérdők, sőt pontosabban szólva még abban sem (pl. 256: . . . *engemet mennyire megvet*; igazi kérdő formája ez lenne: . . . *engemet mennyire vet meg*); állítmányuk feltételes módjának alapján óhajtónak nevez feltételes kijelentő mondatokat (278); a lényegi és a mellékes tartalomadás elkülönítését nemegyszer a kötőszóra alapozza; ugyanígy külön, egészen más helyen tárgyalja például egyrészt a *mint* kötőszós, másrészt az *amilyen*, *amennyi* stb. kötőszós viszonyított tartalomadást (292—4, ill. 334); stb.

Kérdés azonban, hogy egy szemantikai fogantatású mondatban egyáltalán mennyire lehet egzakt, konzekvens felépítésű.

Tompa kifejti, hogy a szó- és szintagmajelentéseknek olyan minuciózus elemzése, amilyent H. L. végez, a maga egyediségével, esetlegességével, konkrétságával voltaképpen ellentétben van a grammatika követelményeivel: az általánosítással, az elvonással, a törvényszerűséggé, szabállyá emeléssel (i. h. 14). H. L. ennek ellenére úgy véli, hogy rendszere megkönnyíti az eligazodást az egyes nyelvi jelenségek között. „Így az én rendszerezésemnek — írja — a logikai mondatannal szemben egyik nagy előnye az, hogy a nyelvhasználat minden tényét fel tudja térképezni” (354).

Kétségtelen azonban, hogy egy szemantikai rendszerezésben sok lehet a szubjektív mozzanat, s kategóriaalkotásában a bizonytalanság, a következetlenség. Bizony, ilyen is számos akad H. L. könyvében. Nem sorolom fel őket, csak néhány olyan helyre utalok, ahol a szerző is kénytelen mentegetőzni miattuk. Így áll a dolog a birtokviszonynak még többször is szóba kerülő fejezetében; továbbá az ellentétes mondatokéban. Ez utóbbi helyen a következőket olvashatjuk: „Az ellentétes mondatok rendszerezésében felfogásom több ponton eltér a nálunk megszokottól. . . . Így hajlandó vagyok már bizonyos különbségeket is ellentétnek minősíteni, amiket hagyományosan nem minősítenek annak. A további fokozatok értékelése még inkább eltérő felfogáshoz vezethet. Én pl. egyszerű ellentétnek minősíthetek olyasmit, amiben más már megengedő ellentétet lát. Vagy én ellentétnek érzem azt, amit más csak fokozásnak hajlandó elfogadni” (177). De még ezek után sem érthetjük, miért van az egyszerű ellentét egyik altípusának feltüntetve a korlátozás (180), mikor ez később főkategóriaként szerepel, mint a megengedő ellentét sajátos fajtája (188). A megengedő ellentét meghatározása egyébként is rendkívül problematikus (182), nem is állja ki mindegyik példája a *bár* kötőszó behelyettesítésének egyszerű próbáját.

A mutató névmások lényegi tartalomadásáról szólva az alábbiakat jegyzi meg a szerző: „Gyakran azonban egy-egy mellékmondatról nem könnyű eldönteni, hogy a tartalomadás egyedül a mutató névmásnak vagy a főmondatban kifejezett egész gondolatnak szól-e. . . . Az ilyen jelenségeket nem lehet élesen elhatárolni egymástól. Hogy biztosabban ítélhessünk, ahhoz előbb jelentéstani szempontból végig kellene vizsgálni összes állandósult szókapcsolatainkat. . . . »S hol az exakt pont, mely határt tegyen?« — kérdezhetjük Madách-csal [így!]. Egyelőre tehát, míg a tartalomváró mondatok ilyen szempontból nincsenek tüzetesen átvizsgálva és rendszerezve, meg kell elégednünk annyival, hogy rámutatunk a problémára. Éppen ezért az alább idézendő példák között is több olyan lesz, amely az egyik és másik értelmezést egyaránt megengedi” (282).

A határozószók tartalomadásáról ezeket olvashatjuk: „Ez a tartalomadás természetesen sok ponton érintkezik a mutató névmásokéval. . . . Éppen ezért a mutató névmások és a határozószók tartalomadásának eseteit nem lehet mindig élesen elhatárolni egymástól. Helyenként inkább csak gyakorlati megfontolások alapján tárgyalom ezt vagy azt a jelenséget egyik vagy másik csoportban” (304). Hogy ebből aztán mennyi következtetlenség származik, arra lektori jelentésemben több megjegyzés utal. Nem az átmeneti kategóriák fölvételét hibáztatom, sőt ezt éppenséggel helyeslem; csupán a nyilvánvaló ellentmondásokkal szemben vannak kifogásaim. Csak egy példa: az *olyan, annyi, akkora* a viszonyító tartalomadás tárgyalásakor a határozószók között jön elő olyan nyilvánvaló névmási szerepében is, amikor állítmány vagy főnévnek a jelzője (334).

Egy szemantikai rendszerezésben azonban az efféle következtetlenségek úgyszólván elkerülhetetlenek. De egyéb veszélyei is vannak a szemantikai nézőpont túlhajtásának. Ilyen az agyonkategorizálásra való hajlam. Megmutatkozik ez a birtokviszony tárgyalásában is. Akadtak, akik a mai magyar nyelvvel kapcsolatban nehezményezték, hogy ebben sok — összesen nyolc — jelentéstípusát tüntetjük fel a birtokviszonynak (344—6). Mit szólnának H. L. kategóriáihoz, amelyeknek száma — az öt főcsoporton belül — mintegy tízszerese a MMNy.-beliekének (körülbelül nyolcvan). — Öncélúan aprólékos és szubjektív az osztályozása a függő felszólítás tartalomváró ígéinek (264—8).

Sőt az is megeshet, hogy a jelentés helyett a jelölt dolgok természete lesz az osztályozásnak az alapja. Az ilyesmit a formális elemzés hívei is joggal bírálták. Vö. a tárgyra vonatkozólag: „. . . a tárgyi valóság síkján a mondat tárgya az ige oldaláról nézve az a dolog, amellyel egy szándékos és reá irányított cselekvés érintkezésbe kerül és a cselekvés egész lefolyása alatt érintkezésben van” (61). — Az ellentétes mondatokról szólva: „. . . kiinduló pontom tulajdonképpen nem is az ellentét, hanem a dolgok között fennálló különbség” (177).

E hibák ellenére a jelentéstani szempont alkalmazása, ha nem abszolutizáljuk, igen-igen hasznos lehet, s olyan szép eredményekhez, elemzésekhez segíti a szerzót, mint a szintagmák jelentésfejlődésének, jelentéstípusainak megrajzolása a szabad kapcsolatoktól a lexikalizálódásig, illetőleg a teljes grammatizálódásig: ennek elvi megalapozása a bevezető részben (20—8) és kifejtése a tárgyas szerkezetek fejezetében (109—20); az úgynevezett kettős funkciójú ígék és a tőlük függő mondatok elemzése (219—24); a *mintha* kötőszó különféle szerepeinek bemutatása; (337—9) stb. Tompa is említ több hasonlót, például a visszafordítható és a vissza nem fordítható birtokos szerkezetek közti különbség megvilágítását (i. h. 28).

3.2. A szemantikai alapállásra vonatkozó megjegyzéseim után vessünk néhány pillantást azokra a kiegészítő szempontokra, amelyeket H. L. mint vizsgálati módszerére jellemzőket emel ki. Ilyen a konkrét és az absztrakt sík elkülönítése, valamint a mondatformálás lélektani mozzanatainak figyelembevétele, továbbá a logika szabályainak az alkalmazása, végül az analógia szerepe s ennek kapcsán a nyelvi eszközök funkciógyarapodása. Az alárendelt mondatok fejezetében még néhányal kiegészíti őket.

Mielőtt külön-külön reflektálnék rájuk, szükségesnek tartom megjegyezni, hogy magam — Tompával (i. h. 20 j.) némileg ellentétben (s ez a legutolsó olyan dolog, amelyben nem értek vele teljesen egyet) — nem tartom hibának, hogy a szerző ezeket a szempontokat nem alkalmazza teljes következetességgel, hanem a tárgyhoz illően rugalmasan váltogatja őket.

3.2.1. A konkrét és az absztrakt sík figyelembevétele, illetőleg elkülönítése rendkívül termékeny kutatási eljárásnak bizonyul, de még mélyebbre lehetne hatolni e területen, még plasztikusabbá válnának az eredmények, ha H. L. alaposabban kidolgozta volna azokat a kritériumokat, amelyeknek alapján egy jelentést konkrétnek vagy absztraktnak minősít. Persze ez is szemantikai kérdés lévén, ismeretesen igen sikamlós terület (vö. a konkrét és az absztrakt főnevek osztályozásának problémáit).

A dolog tisztázatlanságának illusztrálására most csak egy példát emelek ki, mégpedig a birtokviszony fejezetéből. Az absztrakt jelentésű szerkezettag elkülönítése a konkrét jelentésűtől itt a legzavaróbb. „Az eredet és ok mint birtokos” főosztályban a birtokszó jelentése miatt külön kategóriát alkotnak a tulajdonságok és állapotok birtokviszonyai: ezek a birtokszó szempontjából az absztrakt síkba tartoznak (156–60). Tőlük elkülönítve, más főosztályként tárgyalja a szerző a cselekvés birtokviszonyait (161–8). Márpedig egyrészt a tulajdonságok, állapotok birtokviszonyainak, másrészt a cselekvés birtokviszonyainak összefüggése, egybetartozása nyilvánvaló. Az előbbiek esetében a birtokszó általában melléknévből képzett főnév (pl. *Pista boldogsága*), az utóbbiakéban igéből képzett főnév (pl. *Pista futása*). A melléknévből képzett főnévi birtokszó pedig ugyanúgy vezethető le, mint az igéből képzett, cselekvést jelentő birtokszó, pontosabban a genitivus subiectivus birtokszava: *Pista boldogsága* ← *Pista boldog*; *Pista futása* ← *Pista fut*. Az absztrakt birtokszó precízebb értelmezése tehát grammatikailag is igazolható lenne. Persze, mondhatná valaki, a tulajdonságot, állapotot jelentő birtokszók között nemcsak melléknévből képzettek szerepelnek, hanem például ilyenek is: *baj*, *harag* stb. (158). De ez a körülmény semmit sem enyhít az elválasztás mesterkéltségén, az absztrakció pontatlan értelmezésén, hiszen a cselekvés birtokszavai között is találunk hasonlókat: *csíny*, *mosoly* stb. (164).

Hogy a konkrét és az absztrakt sík különválasztása nem mindig sikerült, azt a szerző is bizonyára jól érzi, s ezért az összefoglaló megjegyzések között, a „Tanulságok” című zárófejezetben (353), ahol pedig visszatér valamennyi egyéb kutatási eljárására, szempontjára, külön nem is említi.

Ennek az elkülönítésnek a hasznos volta mégsem vitatható, s főképpen a stilisztikai vizsgálódásokban jár együtt szép eredményekkel (28–9; vö. még a nominális mondattal kapcsolatban: 53). Ezekhez azonban hozzáténném: a két sík összevegyítése nem mindig vezet képzavarra vagy szójátékra; vannak egyéb funkciói is, például a metaforabeli kép megelevenítése, vö.: „Az árvák atyja majd csak gondol ránk is, burkolódzott be édesanya a valóságába és a kendőjébe” (Németh László: *Iszony*. 1971. 425.). Hasonló jelenséget figyel meg Eder Zoltán Illyés Gyula stílusában, erről számol be „A nép fiaival poharat, eszmét koccintok . . .” című cikkében (*Magyar Nyelvőr* 92. 38). Ez a stílusesszék azért maradt ki H. L. könyvéből, mert a modernebb íróktól kevés példát vesz.

3.2.2. Föltétlenül helyes eljárás a pszichológiai tényezőknek körültekintő számbavétele s ehhez kapcsolódva a tudati (domináns) tartalék és a nyelvi takarékoság fogalmának a kiemelése, vizsgálati szempontként való alkalmazása. Különösen szépen érvényesül ez a nominális mondat (50), a tárgyias szintagma (68–70) és az alárendelt mondatok fejezetében. H. L. idevágó érdemeinek részletezésétől fölment az a körülmény, hogy Kovalovszky főleg éppen erre az erényére mutatott rá ismertetésében (Magyar Nyelvőr 95. 117–8). Meg kell azonban jegyezni, hogy e szempont érvényesítése a magyar grammatikában egyáltalán nem olyan újszerű, mint a szerző véli. A magyar leíró nyelvtannak is talán a leghaladóbb hagyománya az újgrammatikus Simonyi Zsigmond mondattani munkássága; nála a lélektani tényezők vizsgálata igen fontos szempont, a tudati tartalék szerepét ellipsis néven mindig, következetesen tárgyalja. Ez a megjegyzésem persze már egy kis előleg beszámolómnak a következő részéből, amely H. L. munkájának az eddigi szakirodalomhoz való viszonyát vizsgálja. De ha már ide kellett vonnom, hadd toldjam meg még azzal, hogy H. L. éppen a tudati tartalék szerepével kapcsolatban többször is felrója a hagyományos nyelvtannak, hogy nem tud mit kezdeni az ilyen típusú mondatok elemzésével: *csak némán mutogatott, hogy ő is jelen van* (204); *a komornyik bejött, hogy a fogat előállt* (232; vö. még 354). Az igazság azonban az, hogy Simonyi „A magyar kötőszók”-ban már tüzetesen foglalkozott velük (II, 18, 156–9). Csak egy példát idézek tőle, összehasonlítás végett: „le-leszalad, s meg csak visszajön egy percz mulva, [azt mondja:] hogy nem lehet odább menni” (Jókai; i. h. 156). — Részben a tudati tartalék szerepével kapcsolatos Tompának az a megjegyzése is, hogy az információelmélet eredményei nem épülnek be világosan H. L. munkájába (i. h. 26–7).

3.2.3. A még nem tárgyalt két kiegészítő szempont: a logikai és az analógiára vonatkozó. A logikaival kissé később foglalkoznék, a hagyományos nyelvtani felfogásnak H. L.-tól származó bírálatával kapcsolatban. Az analógia szerepéhez pedig, amelynek tekintetbevételét a szintagmák funkciógyarapodásában kétségtelenül igen hasznosnak tartom, csak annyit tennék hozzá, hogy ez is szerves része az újgrammatikus nyelvtani hagyománynak. Simonyin kívül itt Kertész Manó nevét említhetjük, aki külön tanulmányt szentelt e kérdésnek „Analógia a mondat szerkesztésben” címmel (Nyelvészeti Füzetek 21. sz.). H. L. azonban ezt szintén figyelmen kívül hagyja.

4. A műnek a nyelvészeti szakirodalomhoz való viszonya

H. L. vizsgálódási szempontjainak ismertetése már át is vezetett bennünket a beszámolóhoz ahhoz a részéhez, amely munkájának az eddigi szakirodalommal szemben elfoglalt álláspontjával foglalkozik.

4.1. Ez a probléma formálisan abban jelentkezik, hogy a szerző nem idézi a szakirodalmat, de természetesen ennél mélyebb és összetettebb. Nem hivatkozni a szakirodalomra: ez nem példátlan eljárás, ilyen igényű műben mégis szokatlan és indokolatlan. A szerző koncepciója — bár tagadhatatlanul

nul újszerű és úttörő jelentőségű — nem minden előzmény nélküli (egyéb-
ként ezt ő is kiemeli), ezért legalább azok a magyar mondattani kutatások
megérdemelték volna az említést és értékelést, amelyek ebbe az irányba
mutattak, mint például Szabó Dénesnek funkcionális igényű, Gombocz
Zoltán tanításaira támaszkodó mondattana, Papp Istvánnak funkcionális
mondattani írásai, Károly Sándornak a szerzőiéhez hasonló szempontokat
figyelembe vevő több tanulmánya, H. Molnár Ilonának a modalitásra vonat-
kozó kutatásai, továbbá az úgynevezett sajátos jelentéstartalmú mellék-
mondatoknak az elmúlt tíz-tizenöt évben nagyon megélenkült vizsgálata
(Berrár Jolán, B. Lőrinczy Éva és mások publikációi). Ez utóbbiak tekin-
tetbevétele különösen azért lett volna fontos, mert a szerző munkájának
csaknem a felében az alárendelt mondatokkal (s köztük igen részletesen ép-
pen a feltételes, következményes, hasonlító alárendeléssel) foglalkozik. Az
összetett mondatokkal kapcsolatban viszont semmiképpen sem lehet figyel-
men kívül hagyni a fentiek mellett Simonyinak alapvető jelentőségű, nagy-
szabású monográfiáját, „A magyar kötőszók”-at, továbbá egy-két újabb kut-
tatási területet (például Kollányi Teréznek az alárendelő köntösben mutat-
kozó mellérendelésről írt több cikkét), hiszen ezeknek a szempontjai részben
ismét csak megegyeznek a szerző néhány elgondolásával. Így az olvasó is
sokkal tisztábban látná a koncepció közvetlen előzményeit.

Mindezek a munkák s több más tanulmány persze a részletekre vonatkozó-
lag is számos olyan dolgot állapít meg, amely H. L. művében is szerepel,
egyező, hasonló, illetőleg csak részben eltérő módon. A szerző mindezzel
tisztában van, de inkább — úgy mond — vállalja „akár a tájékozatlanság,
akár a plágium vádját” (ezt persze senki sem akarja a fejére olvasni, de a
mellőzés mégis több kutatót érzékenyen érinthet s szükségtelenül megbánt-
hat), minthogy fölöslegesnek érzett kitérőkkel, vitákkal zavarja okfejtését.
A szakértő olvasótábor azonban ilyen esetben megelégednék egy fölvilá-
gosító *vö., l., hasonlóan, másképpen* stb. jelzéssel a szakirodalmi utalás előtt;
ezek a mű használóit kellően útbaigazítanák anélkül, hogy akadályoznák
őket a szerző gondolatmenetének a követésében.

A hivatkozások beiktatása más szempontból is igen fontos lett volna.
Mint már említettem, a mű több részlete — sokszor lapokon keresztül —
ismert gondolatokat fejteget, s az ezekre emlékező olvasó utalás híján több-
ször észre sem veszi a szerzőnek saját eredményeit, szerényen megbúvó
részletmegfigyeléseit, pedig ezek is nagyon találók (például az ál-alárendelő
vonatkozó mellékmondatoknak már sokszor feldolgozott kérdései között
az *ami sok, az sok* típusú mondatra, az időhatározói mellékmondatok sorá-
ban a *míg* kötőszó funkciófejlődésére vonatkozó fejtegetések). A szakiro-
dalommal való szembesítés még jobban felragyogtatná számos újszerű
vagy az eddiginél jóval cizelláltabb elemzés fényét. Másutt viszont a szak-
irodalmi utalás ésszerű rövidítésre adna alkalmat, s ez éppen a gondolat-
vezetés célirányosságát segítené elő.

4.2. Lektorai jelentésem részletes megjegyzéseiben külön-külön szoltam
ezekről a kritikus helyekről. Nem kívánom most felsorolni őket, de meg-
jegyzem, hogy csupán az alárendelt mondatok fejezetében csaknem száz
olyan helyet jelöltem meg, ahol a szerző már — legalábbis részben, olykor

egészükben — ismert gondolatokat fejteget. A jelentésben pontosan megadott szakirodalmi előhelyek száma persze ennél is nagyobb, hiszen egy-egy jelenségről többen is írtak. Hangsúlyozom, hogy nem periferikus, hanem lényegbeli érintkezésekről van szó. Csak néhányat emelek ki a lektori véleménynek imént idézett bevezető részében nem említett művek közül.

H. L. igen részletesen foglalkozik a mellékmondatbeli igemód-használattal. Erről Simonyi oly alapos tanulmányt írt (Magyar Nyelvőr 6. 199, 243, 337), hogy ennek tekintetbe nem vétele csaknem akkora hiba, mint „A magyar kötőszók” mellőzése, már csak azért is, mert kiviláglik belőle egy olyan szempont, amely teljességgel elkerüli a szerző figyelmét, pedig példamondatai ugyancsak igazolnák: ha a főmondat tagadó vagy hasonló értelmű, a mellékmondatban igen gyakori a felszólító és a feltételes módú állítmány (vö. 274—5, 285—6, 300). De megemlíthetem Zolnai Gyulának „Mondattani búvárlatok” című tanulmányát (Nyelvtudományi Közlemények 23. 35, 145), Farkas Vilmosnak (Magyar Nyelvőr 83. 87) és Benkő Lászlónak (Magyar Nyelv 54. 308) a magyarázó és az okhatározói mondatokkal foglalkozó cikkét (vö. 207, 346—8), Sebestyén Árpád (Magyar Nyelvőr 83. 464) és K. Majtinszkaja (Nyelvtudományi Közlemények 60. 113) fejtegetéseit a mutató névmás visszautaló szerepéről (vö. 208), és így tovább, egészen az ÉrtSz. *ha* szócikkéig, amely a szerzőtől is részletesen tárgyalt feltételes mellékmondatoknak (321—9) igen kiváló nyelvtani rendszerezését is magában foglalja, s amelyet a szótár és a nyelvtan kapcsolatait oly nagy mértékben hangoztató munka alig hagyhatott volna figyelmen kívül.

Ami a többi fejezetet illeti: a tárgyias szintagmáról szólóval kapcsolatban például utaltam H. Molnár Ilona (Magyar Nyelv 54. 243) és Zsilka János (Nyelvtudományi Értekezések 53. sz.) kutatásaira. Zsilka csoportjai ugyanis érintve vannak a könyvben (98), H. Molnár pedig a határozó értékű tárgynak olyan vizsgálatára mutat példát, amely jóval körültekintőbb, mint H. L.-nak idevágó — egyébként igen szép és tanulságos — fejtegetései (84 kk.), tudniillik tekintettel van a határozó értékű tárggyal kapcsolatban arra a szerkezeti összefüggésre is, hogy az igének ezen kívül lehet-e másik tárgya is a mondatban; továbbá, hogy a határozó értékű tárgy determinált vagy indeterminált-e; stb. — Tompa is írt arról (i. h. 17), hogy a *-tól, -től* rag funkciófejlődése szintén már többször és nagyobb összefüggésben megtárgyalt kérdés. — A nominális mondat fejezetének szakirodalmi vonatkozásait később még érinteni fogom.

Így már inkább csak apró következtetésnek tekinthető, hogy mégis csak rábukkanhatunk egyetlenegy hivatkozásra, ott, ahol Sebestyén Árpádnak „A magyar nyelv névutórendszeréről” című könyvére utal a szerző (176). Ezenkívül — nem utalásszerűen — még két művet említ meg a „Tanulságok” című zárófejezetben: Soltész Katalin Babits-könyvét (356) és a „Nyelvünk a reformkorban” című tanulmánykötetet (358).

4.3. Bár nézeteinek a szakirodalommal való szembeállítását H. L. — mint említettük — azért nem vállalja, hogy a fölöslegesnek érzett vitát elkerülje, a vitával hivatkozások híján sem fukarkodik, s ahogy lektori jelentésemben szóvá tettem, itt domborodik ki igazán az eddigi szakirodalommal szemben elfoglalt álláspontjának problematikus volta, s igazolódik az a korábbi

megállapításom, hogy saját — különben igen jogosult — nézőpontját abszolútizálni kívánja. E vitákban sokszor kap elmarasztalást általában „a hagyományos nyelvtanírás” s különösen az akadémiai leíró nyelvtan, azaz „A mai magyar nyelv rendszere” című munka. Ami az elsőnek említett „ellenfelet” illeti, az a szerző eljárásában megfoghatatlan: globálisan kezeli, és több olyan felfogást tulajdonít neki, amit sohasem vallott, vagy ha egyes régebbi képviselői hirdettek is, nyelvtani irodalmunk már régen túlhaladt rajta. Így — általánosságban és igaztalanul — nem tanácsos vitatkozni.

Idézek néhány olyan helyet, ahol H. L. pontatlanul nyilatkozik a hagyományos nyelvtanról (ezeknek fogalmazása azonban a lektori vélemény határára általában már megszelídült).

„A hagyományos mondatelemzés ezt az öt típust [ti. a függő mondat öt típusát] nem választja el egymástól” (194). Am a függő mondatoknak mondatfajok szerinti osztályozása áthatja Simonyinak már többször említett művét, „A magyar kötőszók”-at.

Csupán a 199–200. lapon számos efféle, hasonlóképpen megalapozatlan véleménynyilvánítással találkozunk. A hagyományos nyelvtan már régóta nem él ezekkel a szerzőtől neki tulajdonított szembeállításokkal: módhatározói mellékmondat — hasonlító mellékmondat (199); módhatározói, fokhatározói mellékmondat — következményes mellékmondat (200); időhatározói mellékmondat — feltételes mellékmondat (200). Ezeknek a kategóriapároknak a tagjai ugyanis nem zárják ki, hanem csupán keresztezik egymást. — „Az ilyen rendszerezés mellett a részletes feldolgozás természetesen a hagyományosnál jóval több árnyalatot kénytelen figyelembe venni, ilyen pl. a *mikor*-nak . . . okhatározói szerepe . . .” (200). De hát erről már Simonyi óta tudunk (i. m. III, 41), s benne van a MMNyR.-ben is (II, 382). — A megengedő mondatoknak az alárendeltek közé sorolásáról így ír a szerző: „A magyar nyelvtanokban ez latin örökség” (200). Közismert dolog azonban, hogy egyrészt ellentétesen mellérendeltként való felfogásukra volt példa már H. L. osztályozása előtt is, másrészt alárendeltként való tárgyalásuk okait — egyáltalán nem a latin nyelvtan alapján — tüzetesen kifejtette Klemm (Magyar Nyelv 30. 7), még részletesebben és újabban B. Lőrinczy Éva (Nyelvtudományi Közlemények 57. 269).

A 202. lapon a szerző úgy állítja be a dolgot, mintha nyelvtanainkban általános volna az a felfogás, hogy az *úgy gondolja, hogy* . . . típusú alárendelés módhatározóinak tekintendő. Az ilyen típusú mondatokat azonban sokkal inkább tárgyi alárendelésnek szokták minősíteni, a főmondatbeli állítmány tárgyas ragozása miatt (vö. MMNyR. II, 357 is).

Ezek a jelenségek késztettek arra a fogalmazásra, hogy „általánosságban és igaztalanul nem tanácsos vitatkozni”.

4.4. S milyen viszonyban van H. L. munkája az akadémiai leíró nyelvtannal? Lektori jelentésem bevezető részében erről a következőket írtam:

„A vita másik tárgyát, a konkrét művet, tudniillik magát az akadémiai nyelvtant a szerző több helyen igen keményen ítéli meg (egyébként vele kapcsolatban is akad pontatlansága). A legfőbb vádja az akadémiai nyelvtannal szemben mondattanának formális logikai felfogása; ezt a vádat

magam nem látom bizonyítva, nem is nagyon értem, hiszen a MMNyR. mondattana nem logikai fogantatású. Ez a munka a legjobb hazai hagyományokra támaszkodva becsülettel igyekszik megvalósítani egy olyan tárgyalásmódot, amely egységben láttatja az alakot és a jelentést, s egyiket sem emeli ki a másik rovására. Hadrovics László viszont több esetben olyan alapos jelentéstani elemzést kívánna tőle, amelyre a MMNyR. már az árnyok megtartása miatt sem vállalkozhatott, ám vázlatosan több esetben is jelzett, s ezek a rövid megjegyzések nemegyszer tüzetes részlettanulmányok eredményeit tükrözik, azokra támaszkodnak. Másrészt a szerző úgy gondolja — ez legelősebben az alárendelt mondatok fejezetében mutatkozik meg —, hogy az ő felfogása az egyedüli helyes megoldás bizonyos mondattani kérdésekben. Márpedig egy jelentéstani szempontú vizsgálódás nem döntheti meg a más irányból (például a szerkezet felől) kiinduló megállapításokat, kategóriákat, így azokat nem is helyettesítheti, hanem melléjük sorakozik, és jelentősen gazdagítja a mondattani rendszernek meg az egyes mondatoknak természetére vonatkozó tudásunkat, közelebb visz bennünket lényegük megismeréséhez. S ez utóbbiban rejlik H. L. munkájának el nem múló érdeme; művét így a más állásponton levő kutatók is nagy haszonnal forgathatják, sokat meríthetnek belőle.”

4.4.1. Elemezzük kissé részletesebben a formális logika vádját!

A formális logikára épített mondattan — mind régebbi, mind újabb produktumaiban — merőben más, mint a MMNyR.-é. A régebbi logikai mondatfelfogással a MMNyR. maga is szembefordul a mondatmeghatározásokról szóló áttekintésében (II, 18). Különösen furcsának találom, hogy H. L. a MMNyR. állítólagos formális logikai rendszerét összekapcsolja a rákérdező mondatelemzés módszerével (8). Ismeretes, hogy a rákérdező és a logikai mondatelemzés teljesen eltérő eredményre vezethet. A sok kínálkozó példa közül csak a legperdöntőbbet, az alany — állítmányi viszony sarkalatos kérdésébe vágót említem. Itt nemegyszer egészen másképpen történik a logikai elemzés, a mondat, helyesebben az ítélet logikai struktúrájának a megrajzolás, mint a rákérdező elemzés, amely bizony igen csak nyelvszerű eljárás, a mondat grammatikai szerkezetét deríti fel. Gondoljunk csak a „Mindnyájunknak el kell menni” típusú mondatok elemzésére, amelyről épp a MMNyR.-ben is olvashatott a szerző (II, 105).

4.4.2. A formális logika vádját az általános megfogalmazáson túl négy kategóriára alkalmazza H. L.; ezek az alábbiak: a nominális mondat, a megengedő mondat, a mondatrészkifejtő mellékmondatok és a következményes mondat.

4.4.2.1. A nominális mondat fejezetével részletesen foglalkozik Tompa bírálata (i. h. 21 — 2). Teljesen egyetérttek vele, sőt én még élesebben fogalmaznék. Stilisztikai alfejezetének kivételével az egész munkának ez a legkevésbé sikerült része. Az embernek az a benyomása, hogy a szerző nem ismeri eléggé e kérdés hatalmas szakirodalmát, különben nem került volna bele annyira téves és következtetlen állítás. Ilyen ez is: „A főnévi állítmány a mon-

datban látszólagos azonosítást . . . jelent” (34). Nem tudom, kinek a véleményére céloz itt a szerző. A szakirodalom tudniillik általában úgy tanítja, hogy a főnévi állítmányú mondat kifejezhet azonosítást is (*Péter a vezér*), minősítést is (*Péter vezér*). A főnévvel történő azonosítás és minősítés meg nem különböztetése az egész fejezeten végigvonul, s oda torkollik, hogy H. L. még bizonyító eljárása kapcsán is fölcseréli őket, így a *Példaképünk az élmunkás* mondatnak egyik szerinte azonosító változata a következő: *A mi példaképünk élmunkás* (39).

Számomra sem meggyőző a szerzőnek a szűkebb és a tágabb körű fogalom szokásos megkülönböztetését vitató eljárása. Például az *Ez a fiú a tanítványom* mondatban szereplő fogalmak közül a *fiú* ugyan lehetne tágabb körű, mint a *tanítvány* (vö. 37), de kijelölő jelzővel (*ez a fiú*) egyetlen egyedre szorítkozik, tehát föltétlenül szűkebb körű a *tanítvány*-nál, sőt az adott mondatban — éppen funkcionális szempontból — a *tanítványom*-nál. — Az is feltűnő, hogy a szerző később elfeledkezik róla, hogyan vélekedett a szűkebb és a tágabb fogalomkorról a nominális mondat fejezetében. Az azonosító birtokviszonnyal kapcsolatban ugyanis a következőket írja: „Mindezekben az azonosításokban egyúttal fogalmi alá-, ill. fölérendelés is rejlik, amely azonban nem mindig érvényesül egyformán. Ha pl. a *karácsony ünnep*, *Szolnok városa* kifejezéseket vesszük, egyrészt világos, hogy ezekből azonosító (nominális) mondatokat alkothatunk: *a karácsony ünnep*, *Szolnok város*. Másrészt viszont e kapcsolatokat logikailag úgy is elemezhetjük, hogy megállapítjuk a két fogalom egymáshoz való viszonyát. A szűkebb körű *karácsony*, ill. *Szolnok* fogalmakat a szélesebb körű *ünnep*, ill. *város* fogalmaknak alárendeljük; vagy másként megfogalmazva, a sokféle *ünnep*, ill. *város* közül a *karácsony*, ill. *Szolnok* kerül előtérbe” (169; az éne ritkításosmal). A *karácsony ünnep* és a *Szolnok város* azonban ugyanolyan típusú mondat, mint ez: *A néprajz tudomány*. Róla viszont a nominális mondat fejezetében az alábbiakat olvashatjuk: „A formális logika e mondat fogalmainak viszonyát így elemzi: a *tudomány* szélesebb körű fogalom, mint a *néprajz*, mert hiszen ez utóbbi csak egyike a tudományoknak, ebben a mondatban tehát az alany szűkebb körű, az állítmány tágabb fogalom. S ebben van az ilyen logikai elemzés eredendő bűne!” (35). Mindehhez aligha kell kommentár. Mint kiderült, a szerző maga is bűnbe esett!

A nominális mondat elemzésekor logikával szembe H. L. is logikát állít, mégpedig egy sajátos, egyéni logikát, ráadásul beléje vegyíti a téma — réma problémáját is (vö. Tompa: i. h. 22), arról azonban megfedkedzik, hogy ez utóbbival kapcsolatban nemcsak a szórendet, hanem a hangsúlyt is figyelembe kellene venni (vö. a főnévi igenévi tagot tartalmazó nominális mondatok elemzését a 47 — 8. lapon). S egy szava sincs azokról a sokkal rokonszenvesebb, nyelvszerűbb vizsgálódásokról, amelyek nem logikai, hanem szerkezeti-transzformációs megközelítéssel próbálják földeríteni az alany és az állítmány viszonyát az azonosító nominális mondatokban. Pedig Tompának emlékezetes cikke (Magyar Nyelv 59. 322) éppen ebben a vonatkozásban hozott érdemetes újítást. Hogy az egyeztetésre sem figyel H. L., azt már talán meg sem kellene említenem.

Itt is kiderül, mennyire elhanyagolja a szerző a nyelv szerkezeti vonásait.

Mindamellett még erről a fejezetről sem állítanám, hogy nincsen meg­szívlelendő mondanivalója. Igen élvezetes például a jelzős névszói állít­mányok elemzése (42 kk.) s különösen a nominális mondatnak mint stílus­eszköznek a vizsgálata (53–8). Szépen megmutatja, hogy a teljes metaforá­nak ebben a grammatikai formájában is — amely pedig véleményem szerint a legkevésbé expresszív — mennyi stilisztikai finomság rejlik.¹

4.4.2.2. A formális logika vádja — mint említettem — kiterjed a megengedő mondatok osztályára is. Ezzel a problémával most nem foglalkoznék, egyéb­ként előzőleg már érintettem, két vonatkozásban is.

4.4.2.3. Nem hagyható azonban szó nélkül az, amit H. L. a mellékmondatok osztályozásáról ír. A formális logika vádja és a szerkezeti tényezők lebecsü­lése itt ismét úgy kapcsolódik egymáshoz, hogy a szerző egyenlőségjelet tesz a formális logikai és a szerkezeti elemzés közé (vö. 201 és Tompa: i. h. 18–9), s igen súlyos szavakkal illeti, tévesnek, sőt egyenesen károsnak tartja a mellékmondatoknak mondatrészek szerinti osztályozását (192). Itt távolodik el legmesszebbre a hagyományos nyelvtan álláspontjától.

A mellékmondatok klasszikus-hagyományos felosztásának ez a meg­bélyegzése azonban teljesen indokolatlan. Azt minden valamirevaló régebbi nyelvtan is kiemeli, hogy a mellékmondat beolvasztása a főmondatba sok­szor nem lehetséges, mert ha mindig megtehető volna, akkor nemigen lenne szükség mellékmondatos szerkesztésre. Más szóval: a kommunikáció sajátos igényei eredményezik a mellékmondat használatát. De hogy ennek elle­nére az alárendelt mondatok túlnyomó többsége mondatrészi szerepű, azt egyértelműen kimutatja a szerkezeti összefüggések vizsgálata. Az ezen alapuló osztályozás pedig amennyire hagyományos, annyira modern is.

H. L.-nak a hagyományos felfogás cáfolására szolgáló két példamondata — *látom, hogy dolgozol; érzem, hogy szeretsz* (192–3) — egyébként is tenden­ciózusan van kiválasztva; s hasonló mondatai miatt nincsen semmi bizo­nyító ereje az átalakított Jókai-szövegnek, bármilyen plauzibilis az első pillanatban a szerző mutatványa: a főmondatok elhagyása a mondanivaló értelmének lényeges csorbítása nélkül (193–4). Állítsunk e *hogy* kötőszós tárgyi alárendelések mellé vonatkozó tárgyi mellékmondatot: *Látom, amit mutatsz*. Itt bizony nemcsak a mellékmondatban van a közlés lényege, nem is hagyhatjuk el a főmondatot. Később H. L. meg is mondja, hogy a mellék­mondat tartalomadása nemcsak lényegi, hanem mellékes is lehet, s mind­végig operál is ezzel a kategóriával (197 kk.).

Ráadásul a tendenciózusan kiválasztott *hogy* kötőszós tárgyi mellék­mondatok olyan igéktől függnék (*látom, érzem*; a Jókai-idézetben: *tudom, átlátom*), amelyek közismerten hajlamosak rá, hogy elveszítsék főmondat­jellegüket, s módosító értelmet vegyenek föl (l. összefoglalóan: H. Molnár:

¹ A MStílv. (95) szerint a teljes metafora „legkifejezőbb, leghatásosabb állítmányi szerepben”. Ezzel szemben magam úgy vélem, hogy az efféléknél jóval expresszíveb­bek például a jelzős szerkezet formáját öltő teljes metaforák: *báránnybunda árnyak, puli pillanat* (József A.), nem is beszélve az összetételbe sűrítettokről: *domb-kerítéses sík, köd-guba* (Ady).

Nyelvtudományi Értekezések 60. sz.); így persze könnyen el is hagyhatók. De még ezeknek az igéknek az esetében is világosan mutatja a főmondat és a mellékmondat összefüggését, a tárgyi alárendelés tényét a tárgyas ragozásuk. Ezt az akadályt H. L. többször is azzal akarja elhárítani az útjából, hogy a főmondat belügyének nevezi (195, 220). De hát hogyan volna a főmondat belügye, hiszen nincs is abban tárgy, s állítmányának tárgyas ragozása éppen a főmondat és a mellékmondat szerkezeti összefüggéséből következik! A mellékmondatcentrikus, szemantikai szemlélet itt tehát csődöt mond.

Én még azt sem látom világosan, hogy ha a szerző egy kalap alá vesz, egyfajtajúnak tekint például két efféle mellékmondatot: *Elterjedt annak a híre, hogy megérkeztél* és *Elterjedt a hír arról, hogy megérkeztél* (vö. 235–6), akkor hogyan vélekedik a velük párhuzamos egyszerű mondatoknak (*Elterjedt megérkezésednek a híre*; *Elterjedt a hír a megérkezésedről*) a megfelelő mondatrészeiről (*megérkezésednek*, *megérkezésedről*). Vajon ezek is egy kategóriába tartoznának? S az utalószó kitevése a főmondatban, az utalószó alakja, valamint a *hír* szó birtokos személyragozása szintén csak a főmondat belügye volna?

A mellékmondatok osztályozásával kapcsolatban megemlítek még egy dolgot. A főmondat úgynevezett tartalomváró igéinek és névszóinak szemantikai vizsgálata a mondatrészek szerinti kategorizálásnak nemcsak a tagadásához, hanem ellenkező irányba, a kibővítéséhez is vezethet. Az úgynevezett függő cselekvés, történés stb. mondat típusait — *azt tette, hogy*; *az történt, hogy*; stb. (224–8) — Kubinyi László (Magyar Nyelv 50. 408) és Berrár Jolán (Nyelvtudományi Értekezések 23. sz. 9–10) igei állítmányt kifejtő alárendelésnek tekinti. Egy ilyen fontos kérdésben aligha lett volna szabad mellőzni az ő nézeteiket. — Károly Sándor is a főmondat úgynevezett tartalomváró szavának, főnévének (vö. 235) a jelentése alapján szélesíti ki az értelmezői mondatok körét, ide sorolva az olyan mondatösszetételeket is, amelyekben az utalószó nem értelmezői szerepű (Nyelvtudományi Értekezések 16. sz. 55).

Mindezek alapján mondtam azt, hogy H. L. szemantikai felosztása az eddigi kategóriákat meg nem döntheti, nem léphet a helyükbe, csak kiegészíti vizsgálatukat.

Így áll hát a dolog az akadémiai nyelvtan állítólagos formális logikai rendszerével.

4.4.2.4. A formális logika alkalmazását azonban H. L. nemcsak a nominális mondat, a megengedő mondat és a mondatrészkifejtő mellékmondatok osztályával kapcsolatban kifogásolja, hanem művének befejező részében, a „Tanulságok” című fejezetben (353) váratlanul ilyen kiindulásának minősíti a következményes mellékmondatok kategóriáját is. Ezeket — bár egészen más alapon — ugyanúgy nem tekinti egységes osztálynak, s ugyanúgy rendszerezésének több helyén, elszórtan tárgyalja, akárcsak a MMNyR. Így a velük kapcsolatos szemrehányás nem az akadémiai nyelvtannak szól, hanem alkalmasint nekem, aki lektori jelentésemben (l. az 5. pontot) szóvá tettem, hogy többszöri tárgyalásuk ellenére számos olyan típusuk elkerülte a szerző figyelmét, amelyet a korábbi kutatás már földerített (vö. Nyelvtu-

dományi Értekezések 39. sz.). Így azonban végképp nem tudok mit kezdeni H. L. felfogásával, aki most már a mellékmondatoknak nemcsak a szerkezeti, mondatrész szerinti, hanem a vele szemben álló, sajátos jelentésük alapján történő osztályozását, legalábbis annak egy produktumát szintén a formális logika érvényesülésének tekinti. Tehát ha például az *Akkora a sár, hogy alig lehet járni* mondatban állítmányi alárendelést látok, a szerző szerint formális logikai elemzést végzek, ha pedig következményeset, akkor szintén a formális logika szerint elemzek! Ám ha a következményes mondatoknak jelentésbelileg és alakilag oly markánsan elkülönülő osztályát állítólagos formális logikai alapja miatt H. L. nem tartja méltónak az önállóságra, akkor miért veszi fel, és miért nem minősíti formális logikai fogantatásúnak például a feltételes mellékmondatok csoportját?

4.5. H. L. munkájának a szakirodalommal való kapcsolatához tartozik még az a kérdés, mit használt fel, mit épített bele művébe a modern nyelvtudomány módszereiből, vívmányaiból.

Erről megint csak röviden szólhatok, Tompa részletesen foglalkozik vele (i. h. 24–8). Kétségtelen, hogy elég sok idevágó mozzanat található H. L. könyvében, ha ezek nem mindig a megszokott nevükön szerepelnek is. Megjelenésük azonban nemegyszer esetleges. Szembesítésük valamely grammatikaelméleti munkával már csak azért sem végezhető el, mert H. L. ezeket tudatosan mellőzte (12).

Bőven él a szerző — mint Tompa is kiemeli (i. h. 28) — a transzformációval. Alkalmazása azért is természetesnek hat, mert éppen ez a modern módszer az, amely nem idegen a klasszikus grammatikától sem (gondoljunk most csupán a genitivus subiectivus és obiectivus megkülönböztetésére, leveztetésére); H. L. műve pedig mindenképpen közelebb áll a hagyományos nyelvtanhoz, mint az újabb grammatikai irányzatokhoz. A transzformációs elemzés néhány ügyes alkalmazását láthatjuk a nominális mondat (58–9) és a birtokviszony (161 kk.) fejezetében. Magam a transzformáció mellett különösen kiemelem a behelyettesítéssel, illetőleg a disztribúciós módszer felhasználását, erre a legszebb példát a tárgyias szintagmák vizsgálata nyújtja (109–11). A transzformáció és a disztribúciós módszer megjelenése sokat enyhít annak a képeknek a komorságán, amelyet H. L. szerkezetellenességéről az imént fölvezeltünk.

Alapvető jellemvonása a műnek a szófaji csoportok: a névszói és az igei csoportok jelentőségének a következetes kidomborítása (vö. 16), ezek végre saját, megszokott nevükön szerepelnek. — Kacérkodik H. L. az igevalencia fogalmával (16, 18, 70, 117); fölmerül nála a szemantikai valencia, illetőleg a szemantikai kongruencia problémája is (17, 356); kísért az operátor igék gondolata (17).

A legnagyobb figyelmet azonban a szinkrónia és a diakrónia viszonyának az értelmezése érdemli. Ebben a dologban H. L. már nem az antitézist, hanem a szintézist képviseli. Amit róla ír, tudniillik hogy a leíró mondat-tannak „nemcsak joga, hanem kötelessége is, hogy a mai nyelvhasználatban együtt található jelenségeket úgy rendezze egymás mellé, hogy azok egymásból levezethetők” (357), módszerének talán a legprogresszívebb vonása.

Hogy a megfelelő történeti mondattani háttér homályban maradása következtében itt-ott téved a szinkrón mozgások és a történeti folyamatok összevetésében, az nem csorbíthatja ezt az érdemét. Tompa az efféle tévedést csak lehetőségként, föltevésenként említi (i. h. 26), de valóban akad rá néhány példa. Így az *örül* ige nem az *örömmel látom* stb. értelem miatt jár együtt *hogy* (nem pedig *mert*) kötőszóval (vö. 204), hanem azért, mert a régi nyelvben ez volt a vonzata: *örül azon, hogy* . . . (Simonfi, Köt. II, 44). — A mellékmondatbeli kötőszók túlnyomó többségének (így a vonatkozó névmásoknak és a *hogy*-nak) a kérdő névmásból való eredeztetése (257) nem bizonyos, sőt nem is valószínű (vö. Klemm, TörtMondt. 463, 545; Berrár, TörtMondt. 65), még a *mert* sem föltétlenül kérdő alakból való (vö. Magyar Nyelv 57. 439). — Mindezek azonban valóban csak apró pontatlanságok.

5. A feldolgozott nyelvi anyag

Befejezésül a H. L. által megvizsgált korpuszra vonatkozólag tesztek néhány megjegyzést, idézve lektori jelentésem megállapításait:

„A példaanyaggal kapcsolatos kifogásom kettős jellegű: egyrészt a forrásoknak a megválasztására, másrészt a kezelésükre vonatkozik. Az első dologon már bajos segíteni, mégis megemlíteném, hogy jobb lett volna — ha már a szépprózánál maradunk — több és maibb írótól venni a példaanyagot (így Németh Lászlótól, aki ugyan szórványosan idézve van; Illyés Gyulától; Nagy Lajostól; Kosztolányitól; stb.), esetleg mindegyiknek csak egy-egy művéből. Az idézett írók közül ugyanis Mikszáthnak, de különösen Jókainak a nyelve már részben elavult (ezek pedig sok művükkel szerepelnek!), s olykor nem is a mai nyelvállapot leírására, hanem előzményeinek a földerítésére használható fel. Még kevésbé indokolt Kisfaludy Károlynak — bár nem a fentiekhez hasonló arányú — bevonása a források közé; bizony — a szerző vélekedése ellenére — több mondata a mai olvasó számára nemhogy régies ízű, hanem világosan nem is érthető. Így a példaanyag — bár dicséretesen gazdag — nem szemlélteti eléggé a mai nyelvállapotot.”

Erre reflektálva H. L. a könyv bevezetésben azt hangsúlyozza, hogy „határozott tudományos céllal” járt el így. „Irodalmi példatárrammal — írja — . . . nemcsak a grammatikai megállapításokat akartam szemléltetni, hanem egyúttal egy klasszikus korszak nyelvhasználatát is fel akartam tárni. . . . A fejtegető részekben is elegendő köznyelvi példát idézek, s ezek között egyetlen elavult sincs” (11). Nos, ez a körülmény nem hártja el, inkább tetézi a bajt, hiszen kiderül, hogy a szinkrón szemlélet igényével egy feltűnően nem szinkrón nyelvi anyagot vizsgál a szerző.

Ami a példaanyag kezelését illeti, erre vonatkozólag a következőket jegyzem meg. Igaz, hogy ez a gazdag példatár számos eddig elhanyagolt vagy észre sem vett jelenségre hívja fel a figyelmet, de ez még nem jelentheti, hogy csupán belőle kell levonni a tapasztalatokat. A szerző viszont szándékosan csak a saját példaanyagára támaszkodik, és azt várja tőle, hogy teljes képet adjon a tárgyalt nyelvi jelenségekről. Ez azonban két okból sem lehetséges. Egy irodalmi példatár ugyanis egyrészt a maga kuriózumaival és az adott esetben régiességeivel jogosulatlan kategóriák fel-

állítására csábíthatja a kutatót. Másrészt — ami még lényegesebb — a véletlen folytán kimaradhatnak belőle fontos és jellemző nyelvi tények. És itt kapcsolódik a példatár kérdése a szakirodaloméhoz. Ez utóbbiból kiderül, hogy egyebek között a következményes mondatnak több típusa és altípusa van, mint amennyit a szerző példatára kiad; hogy a célhatározói mellékmondatoknak van egy tipikus csoportjuk, amely a szerzőnél egy perifériális példával éppen csak érintve van; stb. Tehát helyesebb lett volna kiegészíteni a példatárat a szakirodalomban található új anyaggal.

Mindamellet a fáradhatatlan munkával összeállított, szokatlanul gazdag példaanyag vallatóra fogása — az említett fogyatékok ellenére — Hadrovics László munkájának szintén igen rokonszenves vonása, nagy érdeme.

*Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Mai Magyar Nyelvi Tanszék,
Budapest*

A nyelv szerves, hipotetikus és homoszintaktikai síkja

(a generatív grammatika kritikája)

Bevezetés

A tárgyias mondatformák összefüggéseivel 15 éve foglalkozom. Eredményeimet részletenként cikkeken, összefoglalólag két monográfiában jelentettem meg.

*Kandidátusi értekezésemben*¹ a paradigmatis rendszer összefüggéseit vizsgálva jutottam el a tárgyhoz; ettől kezdve vizsgálódásaim mindinkább a mondattan területére tevődtek át. *A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer* c. könyvemben² először bizonyítottam, hogy a különböző tárgyias mondatformák összefüggnek egymással, levezethetők egymásból. A levezetések során mind általánosabb képződmények jönnek létre; a mind általánosabb formák a valóság mind szélesebb összefüggéseire terjednek ki. Vagyis megjelenik a szerveség gondolata és az, hogy a nyelvi rendszer a pragmatikus szempont figyelembevételével építhető ki. Továbbá: a mondatformák rendszerének vizsgálata az esetrendszerhez, vizsgálataim kiindulópontjához vezetett vissza — mint a nyelvi rendszer legbonyolultabb rétegéhez.

A Nyelvi rendszer és valóság c. könyvem³ — ami akadémiai doktori értekezésem — egyfelől a szerves rendszer összefüggéseit egy önkorrektív úton mind pontosabbá teszi. Továbbá az új mozzanat: a nyelvi rendszer szerves mozgása mellett egy másik mozgás is megfigyelhető — az általános-tól a konkrét felé. Ugyanis a szerves rendszer összefüggéseinek a kifejtése után — a különbségek elvonatkoztatásából — egy rendkívül általános forma, a homoszintaktikai forma áll elő. A homoszintaktikai formában most már a szerves rendszer formái azonos módon vannak jelen; a homoszintaktikai formából pedig a szerves rendszer formái deduktíve levezethetők. Vagyis míg a szerves rendszer egy igen általános rendszerhez vezet: homoszintaktikai formák; a homoszintaktikai formákból a szerves formák deduktíve vezethetők le. A nyelvi rendszer a homoszintaktikai és a szerves rendszer között mint két pólus között mozog; a nyelvi rendszer két ellentett irányú,

¹ A homerosi énekek szintaktikai problémái. Kandidátusi értekezés — megvédve: 1962.

² *A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer*. Nyelvtudományi Értekezések 53. sz. 1966.

³ *Nyelvi rendszer és valóság*. Akadémiai Kiadó, 1971.

egymást kölcsönösen feltételező mozgás egysége. Másfelől világos: a homoszintaktikai forma nemcsak a kialakult szerves rendszer szempontjából, hanem azt (a szerves rendszer kialakulását) megelőzően is szemlélhető. U. i. a szerves rendszer részletes összefüggéseit megelőzően a mondatokból közvetlenül ugyancsak homoszintaktikai formák vonhatók el — mint üres általános formák. Vagyis a kiinduló *elemzetlen* általános és a szerves rendszerből *levezetett* általános ugyanaz a homoszintaktikai forma; a rendszer kezdő és záró sora mintegy összehajlik.

Az utóbbi négy évben — elsősorban a W. Smidt-i imaginárius jelentés bírálataival⁴ egyidejűleg — a fenti kép lényeges változáson ment át. Kiderült: a szerves rendszer kibomlásával *párhuzamosan*, annak általánosításaként egy ún. hipotetikus rendszerrel kell számolnunk: a szerves rendszer minden mozzanata egy megfelelő hipotetikus forma kialakulásával jár együtt. A szerves rendszer teljes kibomlása után pedig a hipotetikus rendszernek csak a végső eredménye esik össze a homoszintaktikaival. A hipotetikus a homoszintaktikait állandóan újra regenerálja; a homoszintaktikai pedig közvetítő szerepet tölt be a szerves és a hipotetikus kibontakozásában. Vagyis a kiinduló elemzetlen általános és a levezetett általános formák elkülönülnek egymástól; levezetett általános = hipotetikus. Ez az újabb kép a nyelv működésének mechanizmusát még pontosabban ábrázolja, és ugyanakkor a generatív grammatika fogalmainak értékelésére még egy megfelelőbb keretet biztosít.

1. Hagyományos nyelvtan—generatív grammatika

A hagyományos grammatikának két része van: morfológia; szintaxis. A morfológia: a szóalakok rendszerét adja; a szintaxis: a szóalakok mondaton belül betöltött szerepét vizsgálja. A szintaxis izoláló jellegű: a mondatot alkotó viszonyokat (alanyi, tárgyi stb. viszony = szintagma) egymástól elválasztva tárgyalja — a szintaxis különböző fejezeteiben. Szemlélete szerint csak a szintagmák írhatók le objektív érvényű szabályokban; a mondat maga egyéni produktum — a nyelvi leírásnak nem tárgya. A nyelv leírható tárgyai (a szintagmák) és a mondat között szakadék tátong.

A modern leíró törekvések legjelentősebb formája az ún. generatív grammatika. A generatív grammatika — a hagyományos leírással szemben — a nyelv izoláló szintagmatikus szemléletén túljut: a leírás tárgyának a mondatot tekinti. A hagyományos grammatikának ez a meghaladása azonban meglehetősen problematikus. Ugyanis a generatív grammatika az üres általános S-ből kiindulva írja le egy *levezetés* keretében a konkrét mondat-szerkezeteket — a már a hagyományos grammatika által meghatározott szintagmák felhasználásával. A levezetés során a szintagmák és a mondat belső összefüggése továbbra sem tárul fel; a mondat továbbra is az öt alkotó szintagmák mechanikus, önkényes egysége.

A generatív grammatika egy egyoldalú deduktív eljárás keretében vezeti le a konkrét mondatokat, ill. azok szerkezetét. A levezetések során nem

⁴ A jelentés szerkezte (A jelentés belső mozgása) Valóság, 1971/10. 34—53. 1.

derül fény a különböző mondatstruktúrák összefüggéseire. És ennek megfelelően — a konkrét mondatstruktúrák felől nem vezet vissza út az elvont S felé; nem válik világossá: az általánosítások milyen során át jutunk el hozzá. Valójában — amint látni fogjuk — a nyelvi általánosságok — így az S — konkrét nyelvi jelenségekből vezethetők le; míg a konkrét jelenségek a maguk részéről az így levezetett általánosságokból deriválhatók — deduktíve. Az S kategóriájának magának pedig — a konkrét-általános egyre növekvő terjedelemben megvalósuló mozgásában — különböző általánosságú rétegei vannak; az S-nek magának van egy struktúrája — pontosabban: belső mozgása. A generatív grammatika a konkrétet és az általánost — metafizikus módon — elválasztja egymástól; a kategóriák belső mozgására nincs tekintettel.

2. Közvetlenül elvont, szerves, homoszintaktikai, hipotetikus formák

2.1. Közvetlenül elvont formák

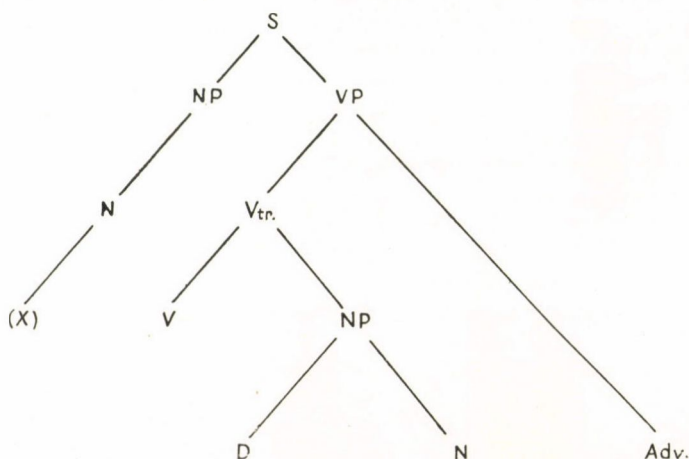
Az alábbi mondatok:

(1)	<i>szorítja</i>	+	<i>a prést</i>	+	<i>a könyvre</i>
(2)	<i>(rá) szorítja</i>	+	<i>a könyvet</i>	+	<i>az asztalra</i>
(3)	<i>(rá) szorítja</i>	+	<i>az osztályt</i>	+	<i>a tanulásra</i>
- (= arra, hogy tanuljon)

közvetlenül az alábbi formán alapulnak:

[(*prae*v. +) I + F₁ (-*t*) + F₂ (loc.)].

A generatív grammatika *szintaktikailag* — a rewriting rules keretében — az alábbi módon elemzi a kérdéses mondatokat:

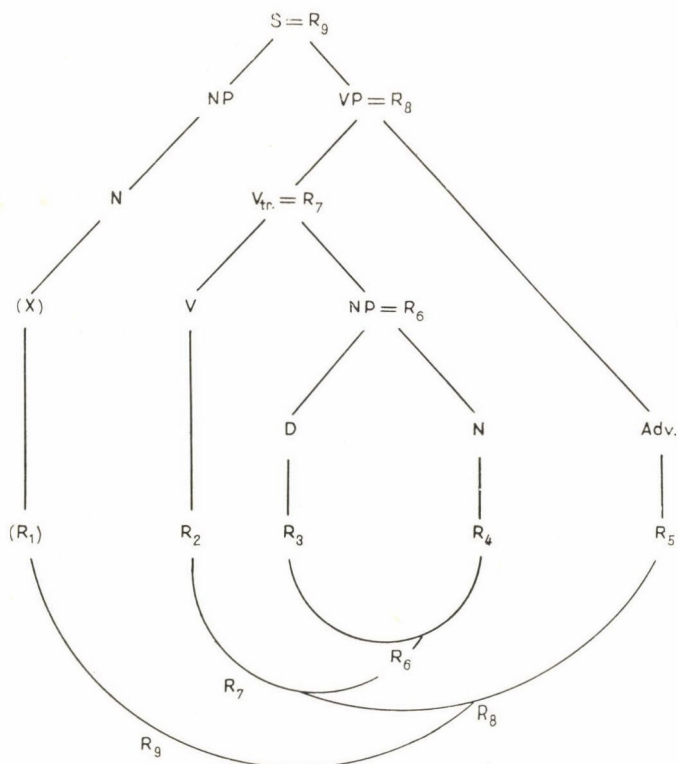

A három mondat mélyén egy azonos struktúra rejlik; a három mondat különbsége mint szintaktikai különbség nem revelálódik.

A szintaktikai elemzést követi a *szemantikai* elemzés: a kategória-szimbólumok komplex szimbólumokra való átírása:

(X)	V	D	N	Adv.
⋮	⋮	⋮	⋮	⋮
(R ₁)	R ₂	R ₃	R ₄	R ₅

Illetőleg — a projekciós szabályok alkalmazása keretében — a komplex readingek levezetése:

Ennek során az azonos szintaktikai struktúra szemantikai interpretációja lépésről lépésre vezet el a mondat különböző jelentéseihez.

2.2. Szerves összefüggések

Az (1)–(3)-ban a *szorít*-nak három különböző jelentése van; a különböző jelentések levezethetők egymásból:

I	F ₁	F ₂	F ₃
$\left[\begin{array}{l} \text{szorít(jel}_1\text{)} (a) + \text{prést} + a \text{ könyvre} \\ \text{(szorítja(jel}_1\text{)) (b) + préssel} + a \text{ könyvet} \end{array} \right]$			
$\downarrow$			
$[(\text{rá-})\text{szorítja(jel}_2\text{)} + \dots + a \text{ könyvet} + az \text{ asztalra}]$			
$\downarrow$			
$[(\text{rá-})\text{szorítja(jel}_3\text{)} + \dots + az \text{ osztályt} + a \text{ tanulásra}]$			
$(= \text{hogyan tanuljon})$			

Vagyis:

$$\left. \begin{array}{l} \text{szorít(jel}_1\text{)} (a) \\ \text{szorít(jel}_1\text{)} (b) \end{array} \right\} \rightarrow (\text{rá-})\text{szorít(jel}_2\text{)} \rightarrow (\text{rá-})\text{szorít(jel}_3\text{)}$$

Általánosítva:

$$\left[\begin{array}{l} \text{I (jel}_1\text{)} (a) + \text{F}_1 (-t/*vel) + \text{F}_2 (\text{lok.}) \\ \text{I (jel}_1\text{)} (b) + \text{F}_1 (-vel) + \text{F}_2 (-t) \end{array} \right]$$

$$\downarrow$$

$$\text{I (jel}_2\text{)} + \dots + \text{F}_2 (-t) + \text{F}_3 (\text{lok.})$$

$$\downarrow$$

$$\text{I (jel}_3\text{)} + \dots + \text{F}_2 (-t) + \text{F}_3 (\text{lok.}) = \text{M}$$

Az I (jel₁) (a) – I (jel₁) (b) ugyanazt a tényállást ébrazolja két oldalról – a transzformációs csoport keretei között. A csoporton belül a két sor feltételezi egymást, de: az I (jel₁) (a) az I (jel₁) (b)-hez képest relative elsődleges – az I (jel₁) (b) az I (jel₁) (a)-ból levezethető. A transzformációs csoport szinkron és történeti értelemben a ma ismert viszonyok bölcsője. Az I jelentése – a transzformációs csoportban – egyszerű-általános. Az I (jel₂)-vel szerkesztett mondatok a transzformációs csoport soráiból válnak ki – egy specializálódási folyamat keretében. (Ide tartoznak – mint fentebb – bizonyos igei szimplexek; igeikötős változatok (rá-, le-, meg- stb. szorít); denominális képzések (préssel, stb.)). A speciális változatok – az I (jel₂)-hez képest – a valóság szélesebb összefüggéseire terjednek ki; tükrözőképességük – bizonyos határokon belül – kiterjed. Az I (jel₃)-mal szerkesztett mondatok az I (jel₂) valamely specializált változatából állnak elő – átvitt, ill. elvont jelentéstartalmak. Az I (jel₃)-mal szerkesztett mondatokban jelenik meg a generalizált transzformáció; az I (jel₃)-mal szerkesztett sorok tükrözőképessége eléri a maximumot.

A szorít jelentése (jel₁ – jel₃) meghatározott szintaktikai viszonyok függvénye. A különböző mondatok, ill. formák ((1) – (3)) mint különböző szintaktikai sorok vezethetők le egymásból. A levezetések a szintaktikai sorok összefüggéseinek egy olyan dimenziója, amellyel a generatív grammatika nem számol: szerves rendszer. A szerves összefüggések arra utalnak: a kérdéses mondatok jelentései elsődlegesen nem a sorokat alkotó elemek jelentéseiből magyarázhatók meg. A mondatok különböző jelentéseinek a specifikuma a mondatok alapját képező szintaktikai soroknak mint szintaktikai sorok-

nak az összeméréséből határozható meg. Az elemek jelentéseinek a különbségében pedig — a mondatokban — csak a szintaktikai sorok különbsége jelenik meg.

2.3. Homoszintaktikai formák

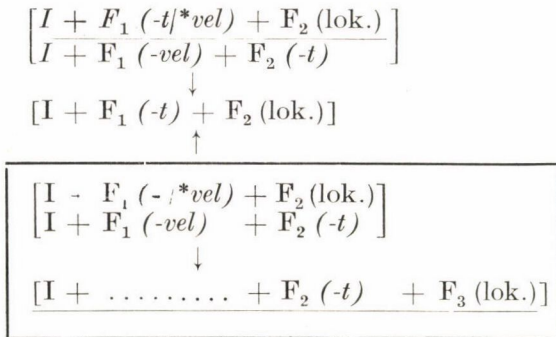
Visszafelé nézve — a mondatok, ill. formák szerves összefüggéseinek a kimutatása után — revelálódik: a közvetlenül elvont forma = *homoszintaktikai forma*. A generatív grammatika szintaktikailag — gyakorlatilag — homoszintaktikai szinten elemzi a mondatokat. Pl. a — (2. 1.)-ben érintett — két mondat:

szorítja + a prést + a könyvre
szorítja + a könyvet + az asztalra

közvetlenül egy azonos formán alapul:

[I + F₁(-t) + F₂(lok.)].

A (2. 2.) értelmében azonban a közvetlenül elvonható forma két másik formából vezethető le — mint homoszintaktikai alakulat:

2.4. Hipotetikus forma

A *szorít* önmagában jelent számunkra valamit:

szorít + vmit + vmire

De — amint láttuk — más az hogy

szorít + vmit + vmire
 [pl.: *szorít(jel₁) + prést + a könyvre*]

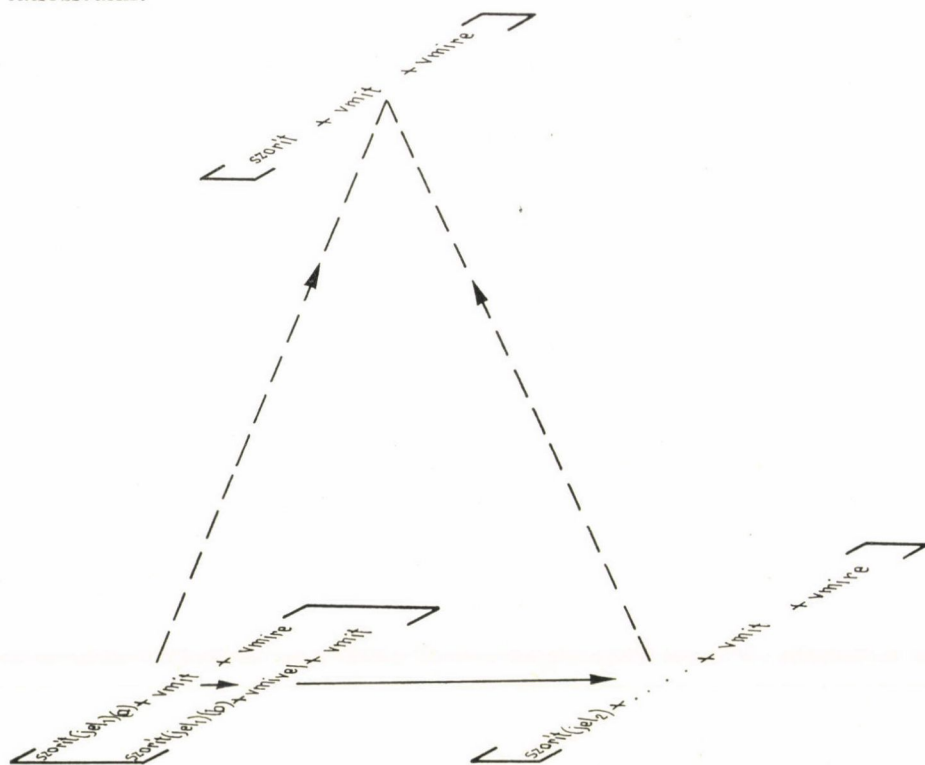
ill.:

szorít + ... + vmit + vmire
 [pl.: *szorítja(jel₂) + ... + a könyvet + az asztalra*]

és:

szorít + ... + vmit + vmire
 [pl.: *szorítja(jel₃) + ... + az osztályt + a tanulásra*
 (= *hogy tanuljon*)]

Amit a *szorít* önmagában jelent, az a különböző jelentések általánosítása. Ez az általános *szorít* nyilván azzal párhuzamosan áll elő, ahogyan a szerszámokon mind több különbség ismerődik fel; a különbségek általánosítása. Pl. a *szorít* (jel₁) (a) — *szorít* (jel₂) különbségét felismerve egyidejűleg általánosítunk.

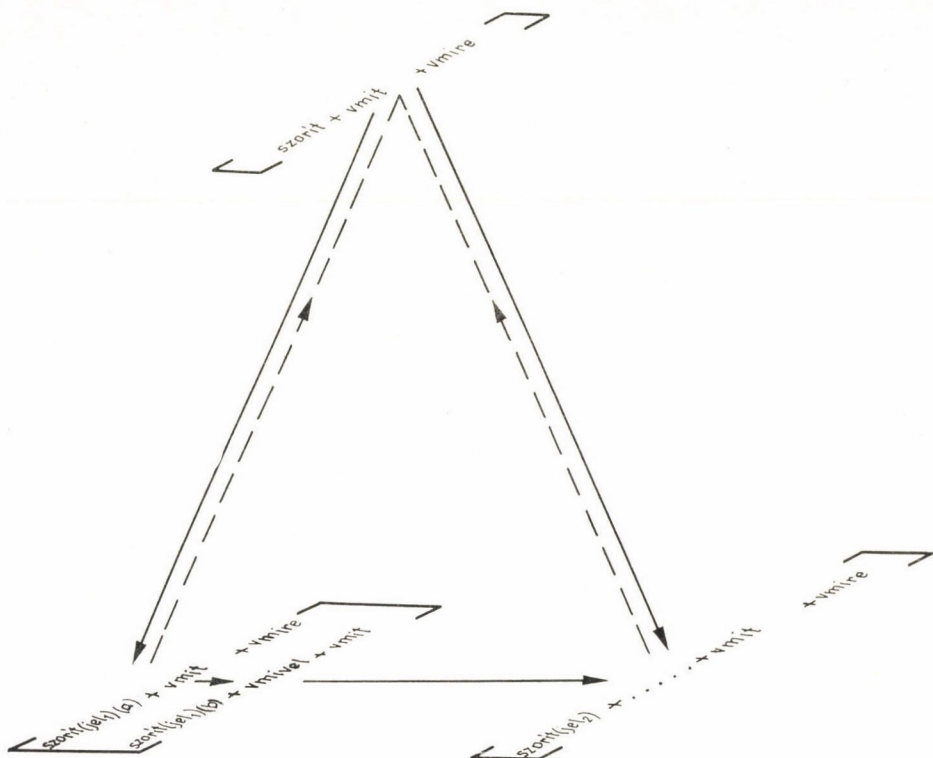

És az általánosított mondatból vezetjük le *deduktíve* az általánosítás alapjául szolgáló mondatokat, ill. azok formáit: (L 172. l.)

A *szorít* (jel₁) (a) — *szorít* (jel₁) (b) hasonló összefüggésben áll egymással, mint a *szorít* (jel₁) — *szorít* (jel₂): a két sorból egy olyan hipotetikus forma vonható el, amelynek a középpontjában a tárgy áll — potenciálisan egyik oldalán az eszköz —, másikon valamely lokális határozóval: I + (vmít) + vmít + (vmít-re). Az egyszerűség kedvéért ezt itt — az adott összefüggésben — nem érintjük.

Ugyanez mondható el a *szorít* (jel₂) — *szorít* (jel₃) viszonyáról. Lényeges: végül is a *szorít* minden mondatát, ill. azok formáit az általánosítás végső eredményéből vezetjük le: (L 173. l.)

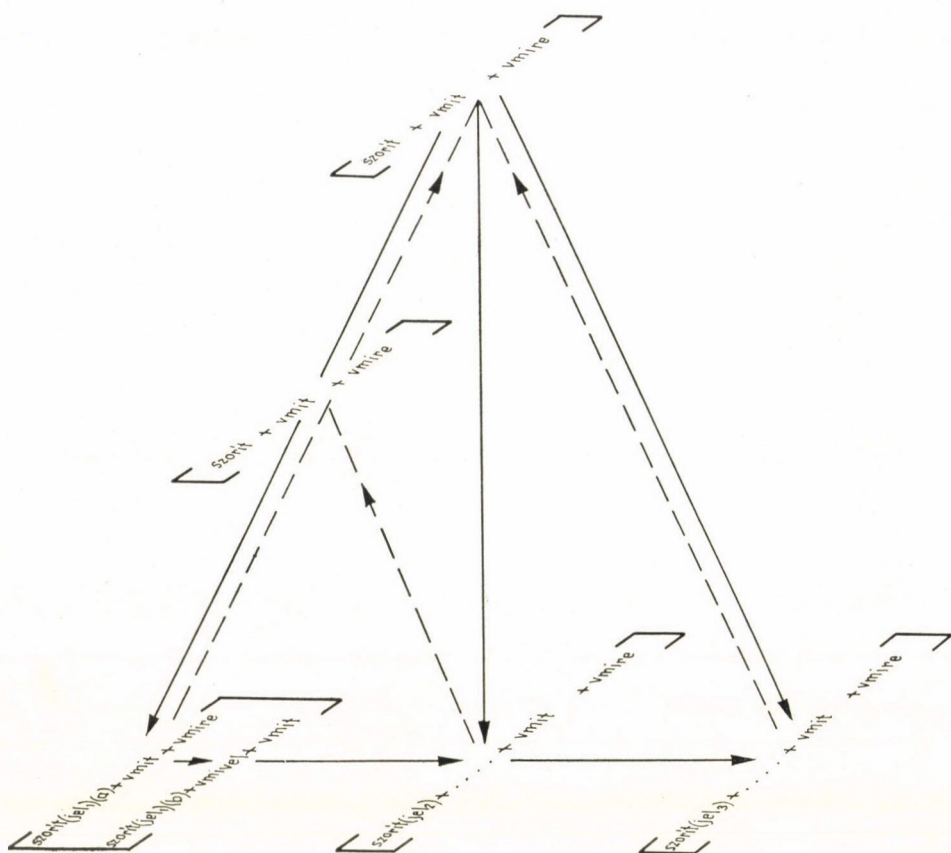
A különbségek megszüntetésével párhuzamosan folyó általánosítás eredménye — a *levezetett* általános — valahol összeesik a közvetlenül elvont forma *elemzetlen* általános jelentésével. Előbb azt mondtuk: a generatív grammati-

ka homoszintaktikai szinten végzi a maga általánosításait; pontosabban most már: a generatív grammatika — hallgatólagosan — a hipotetikus S-ből kiindulva vezet le a különböző szintaktikai alakulatokat — mint azonos alakulatokat, egy azonos eljárás során. Ez az azonos eljárás = *rewriting rules* — amelyek mind a három mondatban azonos módon vannak jelen. Vagyis a rendszer mechanizmusát kiépítve revelálódik a generatív grammatika mibenléte: hogy miből indul ki, ill. mivel is dolgozik.

3. A közvetlenül elvont, hipotetikus és homoszintaktikai formák viszonya

Ugyanazt a formát — három különböző aspektusból — háromféleképpen neveztük meg: közvetlenül elvont; homoszintaktikai; hipotetikus. A három megnevezés nem egyszerűen egymás szinonimája; a három megnevezés alatt a rendszer működésének három különböző összefüggése rejlik. A fentebbiekben 2.3. a közvetlenül adott ($\cong$ homoszintaktikai) formákat a szerkesztési formákból vezettük le. Ebben az összefüggésben azonban a homoszintaktikai formáknak a rendszer működésében betöltött szerepe egy fejtetejére állított módon van jelen. A következőkben a három aspektusnak a nyelvi rendszer működésében betöltött szerepét világítjuk meg.

3.1. Bármely két — morfológiailag azonos struktúrájú — mondat összevetéséből közvetlenül egy azonos forma vonható el. Pl.:

(1) (1) szoritja (jel ₁)	+	a prést	+	a könyvre
(2) szoritja (jel ₂)	+	a könyvet	+	az asztalra
[I	+	F ₁ (-t)	+	F ₂ (lok.)]
(2) (2) szoritja (jel ₂)	+	a könyvet	+	az asztalra
(3) szoritja (jel ₃)	+	az osztályt	+	a tanulásra
[I	+	F ₁ (-t)	+	F ₂ (lok.)]

sőt:

(3) (1) szoritja (jel ₁)	+	a prést	+	a könyvre
(3) szoritja (jel ₃)	+	az osztályt	+	a tanulásra
[I	+	F ₁ (-t)	+	F ₂ (lok.)].

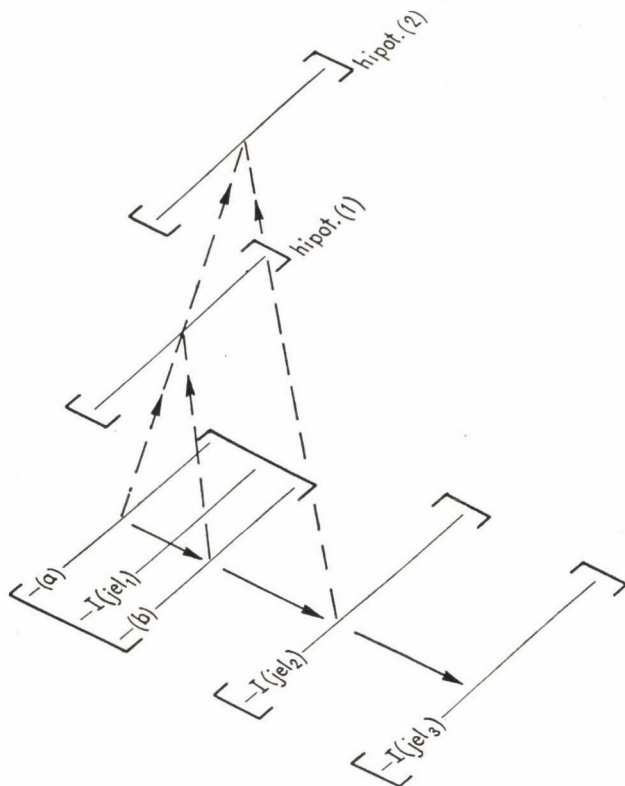
3.2. A közvetlenül elvont forma — látszólag — a hipotetikus struktúra egy eresztékével azonos. Pl. a fentebbi oppozíció:

<i>szorítja</i> (jel ₁)	+	<i>a prést</i>	+	<i>a könyvre</i>
<i>szorítja</i> (jel ₂)	+	<i>a könyvet</i>	+	<i>az asztalra</i>

közvetlenül elvont formája:

[I + F₁(-t) + F₂(lok.)].

Ez a közvetlenül elvont forma — az I (jel₁) (a), I (jel₁) (b) közötti mozgást is tekintetbe véve — úgy látszik, a hipotetikus (2)-vel azonos:

Hangsúlyoznunk kell, hogy látszólag — ugyanis a hipotetikus formákhoz a szerves rendszer különbségeitől elvonatkoztatva jutottunk el. A hipotetikus formákhoz tehát nem juthatunk el addig, amíg két (v. több) forma konkrét különbségeit fel nem tártuk — amely különbségek a szerves rendszer összefüggéseinek a két ellentétes oldalát képezik. Mivel a különböző oppozíciókban azonos struktúrához jutunk el, fel kell tenni: a közvetlenül elvont forma bármely két — morfológiaailag egyező — forma összefüggését a maga általánosságában tartalmazza. A közvetlenül elvont forma — egy elemzetlen módon — ugyanolyan általános, mint a hipotetikus rendszer — minden konkrét mozzanattól elvonatkoztatott — utolsó formája.

3.3. A közvetlenül elvonható forma elasztikus: tartalmazhatja a szerves rendszer valamely konkrét összefüggését — mint az (1) és a (2) a (3.1.)-ben. De lehet annyira általános, hogy a szerves struktúra semmiféle konkrét összefüggését nem tartalmazza — mint a (3) a (3.1.)-ben.

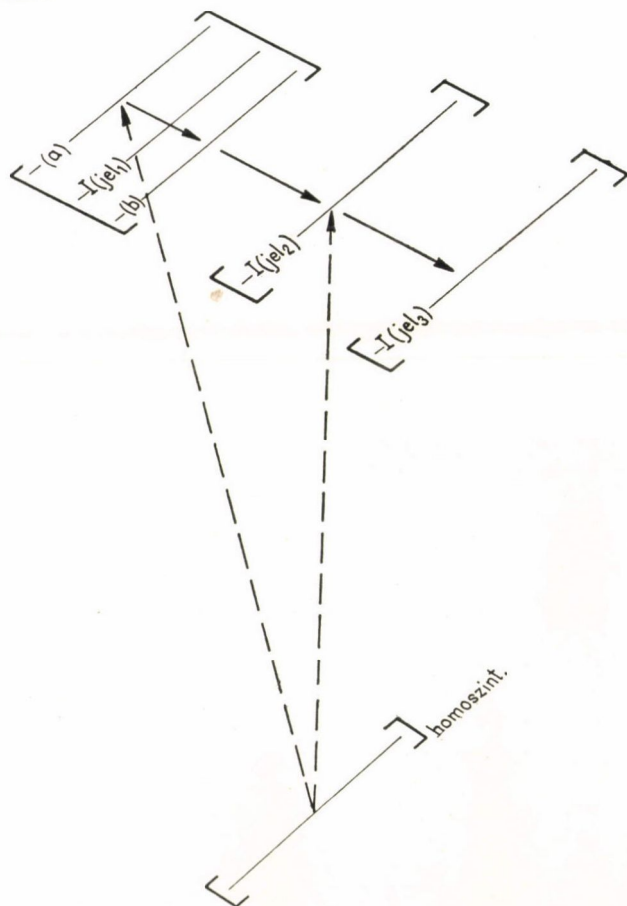
Az előbbi esetben: felismerjük, hogy az „azonos” forma alatt két különböző szerves forma rejlik. A különböző formák pedig egyúttal a szerves rendszer folyamatában egy egységes összefüggés két különböző — egymást feltételező — oldalát képezik. Pl. az alábbi mondatokból:

szorítja (jel₁) + *a prést* + *a könyvre*
szorítja (jel₂) + *a könyvet* + *az asztalra*

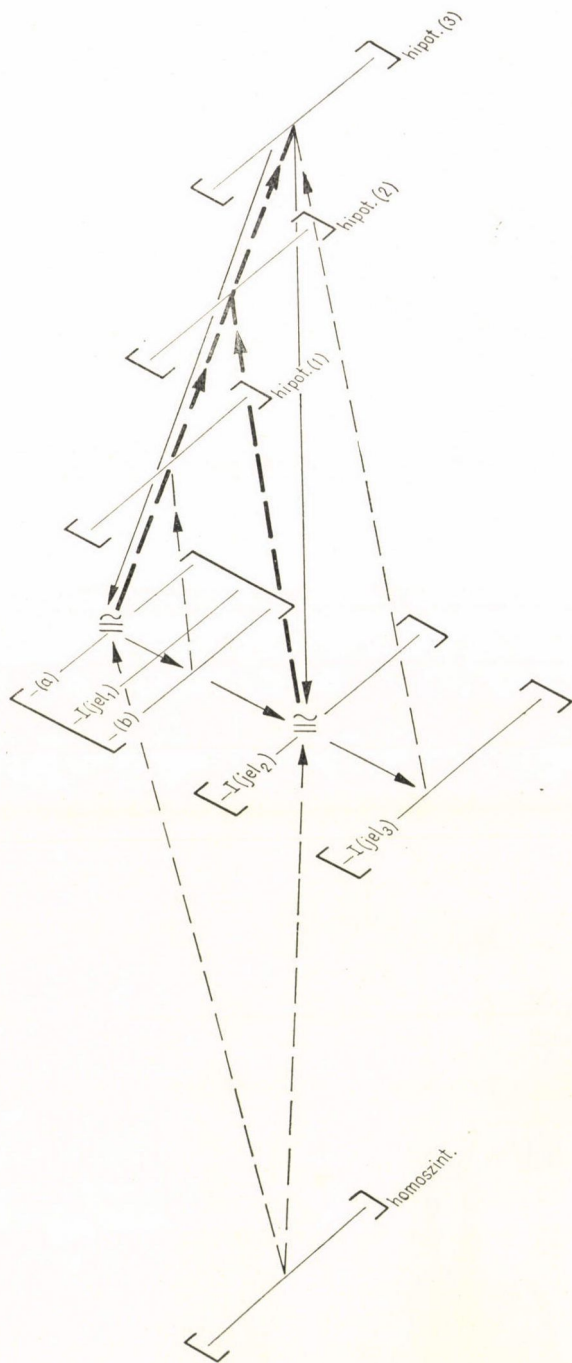
előbb a homoszintaktikai formát vonjuk el:

[I + F₁ (-t) + F₂ (lok.)]

Majd — a homoszintaktikai formán át mintegy letapogatva a szerves sík összefüggéseit — az „azonos” forma alatt a szerves rendszer két különböző sorára ismerünk:

3.4. A különbségek felismerésével párhuzamosan folyik az általánosítás: a hipotetikus szerkezetek kidolgozása. Vagyis — a fentebbi esetben — felismerjük a hipotetikus struktúra egy eresztékét: (L 176. 1.)

3.5. Végül a kérdéses mondatok, ill. formák azáltal, hogy a hipotetikus rendszerbe kapcsolódnak be egy ponton — a hipotetikus rendszer törvénye szerint (lásd: **2.4.**) — a rendszer legáltalánosabb formájából vezethetők le. A kiinduló homoszintaktikai forma és a deduktív levezetés forrásául szolgáló hipotetikus forma összeesik: (L 177. 1.)

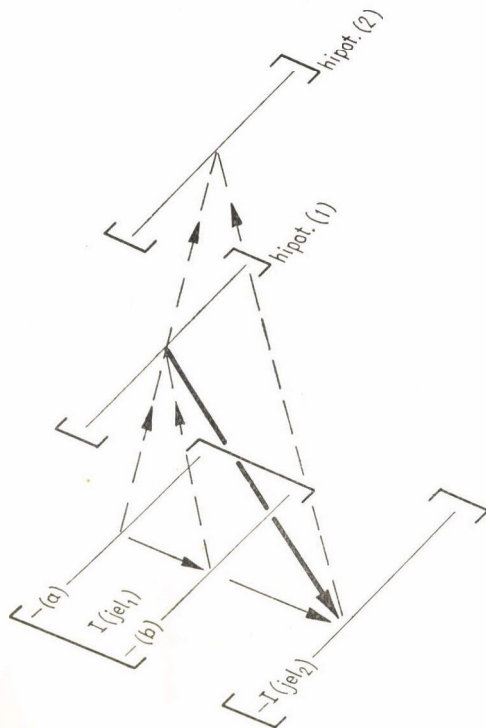
3.6. A mondatformák rendszerében kétféle mozgás van:

- (1) a rendszer mozgása — amely a mondatformák szükség-szerű összefüggéseiből tevődik ki;
- (2) a rendszer mozgásának a reprodukálódása — az összefüggéstelen formákból.

Az utóbbi (2) mozgás nemcsak az elsajátítás szakaszán releváns. Uí. a hipotetikus síkon a mondatok összefüggéstelen állapota újból és újból reprodukálódik (= homoszintaktikai rendszer).

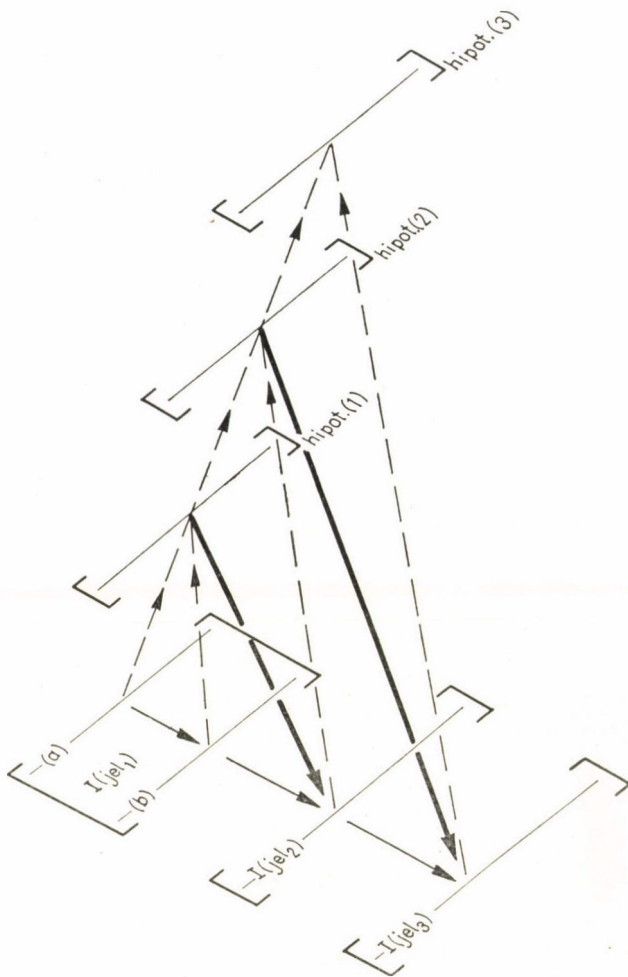
3.7. Az általános mint a szerves fejlődés forrása

Az eddigiekben úgy tűnt: a hipotetikus mintegy passzívan követi a szerves rendszer fejlődését; mechanikus módon épül rá a szerves rendszerben meg-

állapított folyamatra. Valójában a *szorít* (jel_2) a *szorít* (jel_1) (a)-ból és a *szorít* (jel_1) (b)-ből általánosult hipotetikus jelentés specializálódása: (L 178. 1.)

A *szorít* (jel_1)-ből, ill. *szorít* (jel_2)-ből általánosult hipotetikus jelentés pedig (hipot. (2)) csak mintegy megjelenik egy-egy átvitt, ill. elvont jelentésben:

Tehát nemcsak arról van szó, hogy a szerves struktúra mozgásával párhuzamosan a szerves formák a megfelelő hipotetikus formából deduktíve is levezethetők. A szerves rendszer egy bizonyos szakaszának megfelelő hipotetikus forma magának a szerves továbbfejlődésének is alapja.

4. A generatív grammatika fogalmainak kritikája

4.1. A homoszintaktikai (= hipotetikus) szerkezet — mint a nyelv egészére kiterjedő szabály

Az egész transzformációs elemzés — legalábbis Chomsky-nál — a szerkezeti homonímia fogalmából indult ki. A taxonómikus módszer szerint a nyelv leírható úgy, mint elemek puszta lineáris egymásutánja; csak az létezik, ami közvetlenül megjelenik. Ez a módszer azonban nem tudott választ adni a következő kérdésre: gyakran közvetlenül csak egy struktúra van adva — miért érezzük mégis azt, hogy ennek az egyetlen struktúrának két jelentése van. Ez a probléma a taxonómikus probléma módszerét alapjaiban tette problematikusvá. A probléma megoldása pedig: hogy ti. ami közvetlenül adva van — szerkezet — más szerkezetekből levezethető —, már egy újabb módszer, a generatív leírás megszületését jelzi. Mindamellett a generatív grammatika a szerkezeti homonímiának a szerepét, jelentőségét nem vizsgálta tovább; nem jött rá: a szerkezeti homonímia az egész nyelvi struktúrára kiterjedő, egyetemes jelentőségű.

4.2. A felszíni és mélystruktúra fogalma

A nyelvi rendszerben folyó induktív és deduktív mozgásfolyamatok szimultaneitása nem kevésbé jelentős fogalmak felülvizsgálását teszi szükségessé, mint a felszíni és a mélystruktúra. A nyelvi struktúra két-szintűségének a gondolata egyaránt kulcsfogalom a Chomsky-féle generatív grammatikában és a Tesnière-i ún. valencia elméletben.

A Chomsky-féle deep structure, ill. surface structure oppozíciója lényeges hasonlóságot mutat a Tesnière-i l'ordre structural és l'ordre linéaire oppozíciójával. Az oppozíció fogalma maga Chomsky-nál a rendszer alakulása során lényeges változáson megy át: a Syntactic structures-ben (1957) — a Transformational Component keretei között — két különböző szintaktikai struktúra viszonyát jelenti; az Aspects-ben a mondat jelentésének és a fonetikai formájának szintaktikai struktúrájára vonatkozik. Tesnière — a maga részéről élesen elvlasztja a l'ordre linéaire és a l'ordre phonétique fogalmát. A Chomsky-féle elmélet a nyelvi struktúra két pólusának mintha először a Tesnière-i l'ordre structural-t, ill. l'ordre linéaire-t tekintette volna; az oppozíciónak ezt a korábbi formáját később a l'ordre structural, ill. a l'ordre phonétique oppozíciója szorítaná ki. Mindamellett mindkét elméletben a két struktúra egymástól lényegileg független; kapcsolatuk véletlenszerű.

A fentebb érintett elemzés szerint valóban indokolt egy felszíni és egy mélystruktúrát feltételezni a nyelvben. De az ún. mélystruktúra a felszíni struktúrából vezethető le — az elvonatkoztatások során át. A felszíni és a mélystruktúra között szükségszerű összefüggés áll fenn; viszonyuk kétirányú: a mélystruktúra legalább annyira levezethető a felszíni struktúrából, mint megfordítva.

4.3. Az elemi mondat fogalma

A generatív grammatika másik kulcs-fogalma az ún. elemi mondat. Az elemi mondat fogalma is bizonyos változásokon megy át — a generatív grammatikán belül. A Syntactic Structures szerint minden mondatnak van egy közvetlenül adott struktúrája; de nem minden mondat érthető meg kimerítően annak alapján. Azok, amelyek megérthetők: elemi mondatok; az elemi mondatok a grammatika egy külön komponensének, Phr. Str. Gr.-nek a tárgyát képezik. Azok a mondatok, amelyek nem írhatók le kimerítően — a közvetlenül adott struktúrájuk szerint: transzformált mondatok. A transzformált mondatok a grammatika másik komponensének, a Transformational Grammar-nak a tárgyát képezik. Az Aspects-ben — lévén hogy a rekurzivitás elve a Base tulajdonságává válik, és ezzel a grammatika fentebbi kettéválasztásának értelme megszűnik — látszólag az elemi mondatok is veszítenek jelentőségükből. Chomsky ezzel kapcsolatban az elemi mondatok relevanciájának csökkenéséről beszél a nyelvléírásban.

Valójában azonban sokkal inkább arról van szó, hogy az elemi mondat fogalma a Syntactic Structures és az Aspects között *elvileg* átalakul. A Syntactic Structures-ben úgy tűnik: *ténylegesen* vannak egyszerű és bonyolult mondatok; az utóbbiak az előbbiekből levezethetők. Ezzel — szándéktól függetlenül — bizonyos minőségi szempont érvényesül a nyelvi leírásban. Az Aspectsben a mondatoknak ez a minőségi kettéválasztása megszűnik: bármely mondatnak — elvileg — azonos értékű (általánosságú) alapja van, amely a *rewriting rules* keretei között fejezhető ki. Az *elemi* — ebben az értelemben — többé nem *ténylegesen* létező egyszerű mondatok jelölése, amelyek közvetlenül vannak adva. Az elemi most már bármely lehetséges mondat azonos minimumra redukált, közvetlenül nem létező elementáris, hipotetikus állaga. Az elemi mondat fogalmának, a fogalom lényegének a megértése világosan mutatja, hogy az elemzés végérvényesen homoszintaktikai, illetve hipotetikus szintre esúszott át.

Az elemi mondat fogalmának a változása a felszíni és mélystruktúra fogalmának a változásával szorosan összefügg. Minden bizonytalansággal a felszíni és mélystruktúra opozíciójának korábbi meghatározása (ahol különböző szintaktikai szerkezetek viszonyát jelentette) azzal párhuzamosan változik át (amikor is a jelentést karakterizáló mély, és a fonetikai formát karakterizáló felszíni struktúrák viszonyát jelöli), ahogyan az elemi mondat korábbi fogalmát az újabb váltja fel. Mindkét fogalom változásának a háttérben a nyelv valóságos mozgásának ugyanaz a megsemmisítése áll; a metafizikus elv érvényesül a nyelvi leírásban.

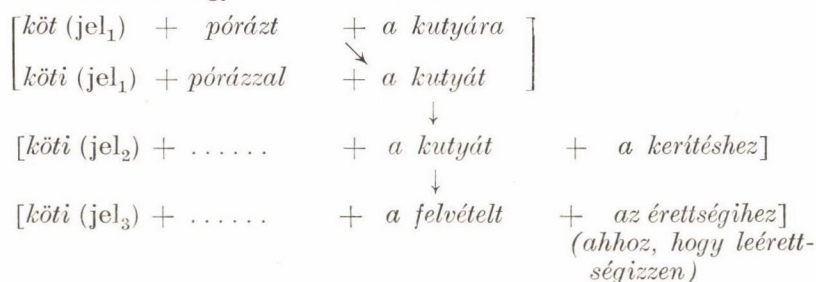
Még egy lényeges kérdés merül fel az elemi mondat fogalmának a változásával kapcsolatban. Mégpedig: mi teszi lehetővé ezt a változást; mi a változás nyelvi alapja. A jelentések levezethetők egymásból. A jelentések levezetésével párhuzamosan pedig hipotetikus jelentéseket hozunk létre. Na mármost az a sajátos helyzet, hogy a szerves összefüggések sorozatában a kiinduló (= egyszerű általános) jelentés látszólag az egész sorozat általánosításaként létrejött egyszerű hipotetikus (= levezetett általános) jelentéssel esik össze: úgy tűnik, a két jelentés ugyanaz. Vagyis az elemi mondat kétféle meghatározásában tulajdonképpen a szerves rendszer elemi (= ki-

induló) alakulata és az ösztönös általánosítás elemi eredménye fogalmazódik meg. Különböző természetűnek tűnik, hogy az elemi mondat fogalmának a körüljárása a szerves rendszer elemi alakulatával indult meg; majd utána — éppen a nyelvi összefüggések tudatos feladásával — jutnak el egy hipotetikus elemi mondat fogalmához. A nyelvben magában ténylegesen kétféle alakulat van; a kétféle alakulat pedig állandóan átmegegy egymásba.

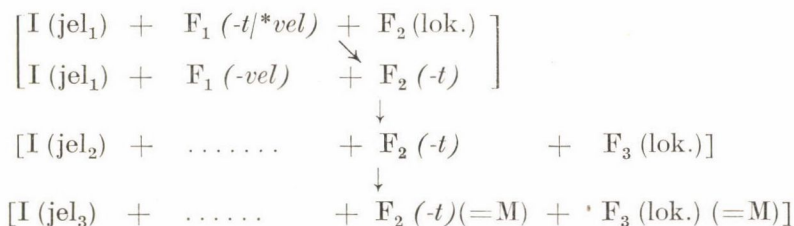
5. A nyelv paradigmatisz rendszer

Az első részben csak azt hangsúlyoztuk ki, hogy a generatív grammatika mondat-láncolatokat — amelyekben belül a mondatok levezethetők egymásból — egy szintaktikailag azonos formával elemez. Ebben a leírásban — természetesen — a mondatok összefüggései nem tárulnak fel. Pontosabban: a mondatok kapcsolatai csak az ún. generalizált transzformációkra, act. → pass. transzformációkra stb. terjednek ki. Az ún. egyszerű bővített mondatok rendszere ismeretlen. Van ennek a leírásnak azonban egy másik, hasonlóan súlyos hibája, hiányossága — ti. a paradigmáknak a leírásból való teljes kirekesztése. Az alábbiakban a szerves rendszer lehetőségei alapján fogunk a paradigmákkal kapcsolatban néhány megfigyelést tenni.

A mondatformák nem függetlenül állnak egymás mellett; levezethetők egymásból. A formák összekapcsolása pedig a formák által tartalmazott elemek — elsősorban a tárgyak — körül történik. Pl.:

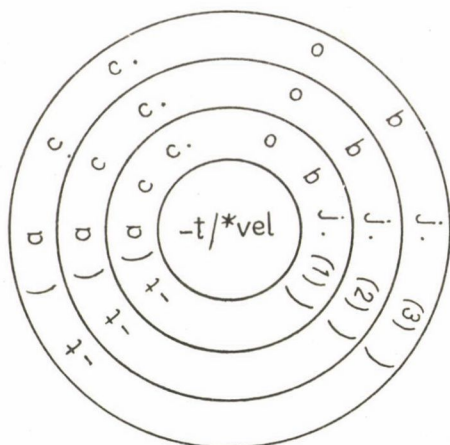
Vagyis:

Így — a formákat egymásból levezetve — egyúttal a formákat alkotó viszonyokat is levezetjük egymásból; a formákat alkotó viszonyok rendszeréhez, mint elemek rendszeréhez jutunk el. Vagyis: (L 183. l.)

Az eddig ismertetett gondolatok lényegesen egyeznek W. Schmidt kutatásaival, aki a lexikai jelentés természetét vizsgálva jut hasonló eredményre. Schmidt eredményei a H. Sperber után kialakuló szemlélet kritikáján ala-

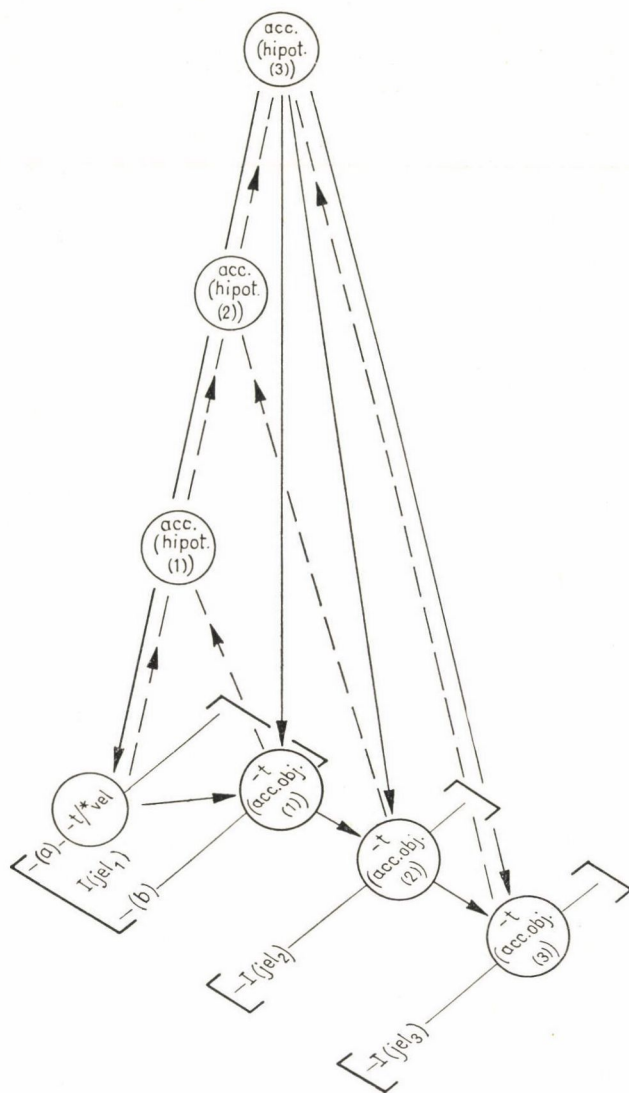

pulnak. Sperber helyesen ismerte fel: a jelentés változása a kontextus függvénye. Ebből a — történeti szempontú — felismerésből nőtt ki az ún. kontextuális jelentésemélet. Sperber után azonban mindinkább az a szemlélet terjedt el, hogy a jelentés *csak* kontextusban létezik. Schmidt ezzel a szemlélettel helyezkedik szembe. Valamely szónak a különböző kontextusokban több jelentése lehet: *kontextuális* jelentés. A jelentések azonban a kontextusokból elvonhatók, egymásból levezethetők, rendszert alkotnak: *lexikális* jelentés. A lexikális jelentés a nyelvi rendszer mélyebb realitása, mint maga a kontextuális jelentés. A kontextuális jelentés a lexikális jelentés valamely elemének az aktualizálódása. Ezért: kontextuális jelentés = *aktualizált* jelentés.

Egy ponton azonban szembe kell helyezkednünk Schmidt koncepciójával. Schmidt hangsúlyozza: a jelentések a kontextusból elvonhatók — az így elvont jelentések rendszert alkotnak; a lexikai jelentés pedig a nyelv realitása. Ugyanakkor: szerinte csak olyan jelentés létezik a nyelvben (a lexikális jelentés szintjén is), amely valamely kontextusban megjelenik. És ennek a kapesán kritizálja J. Grimm és H. Paul lexikológiai eljárását. Grimm és Paul ugyanis a szócikk meghatározásánál egy elvont jelentésből indul¹ ki és úgy sorolja fel, hogy a szó — meghatározott konkrét feltételek között², — mit és mit jelent. Schmidt ennek a kiinduló elvont jelentésnek a nyelv³ realitását tagadja; ez a jelentés szerinte = *imaginárius* jelentés.

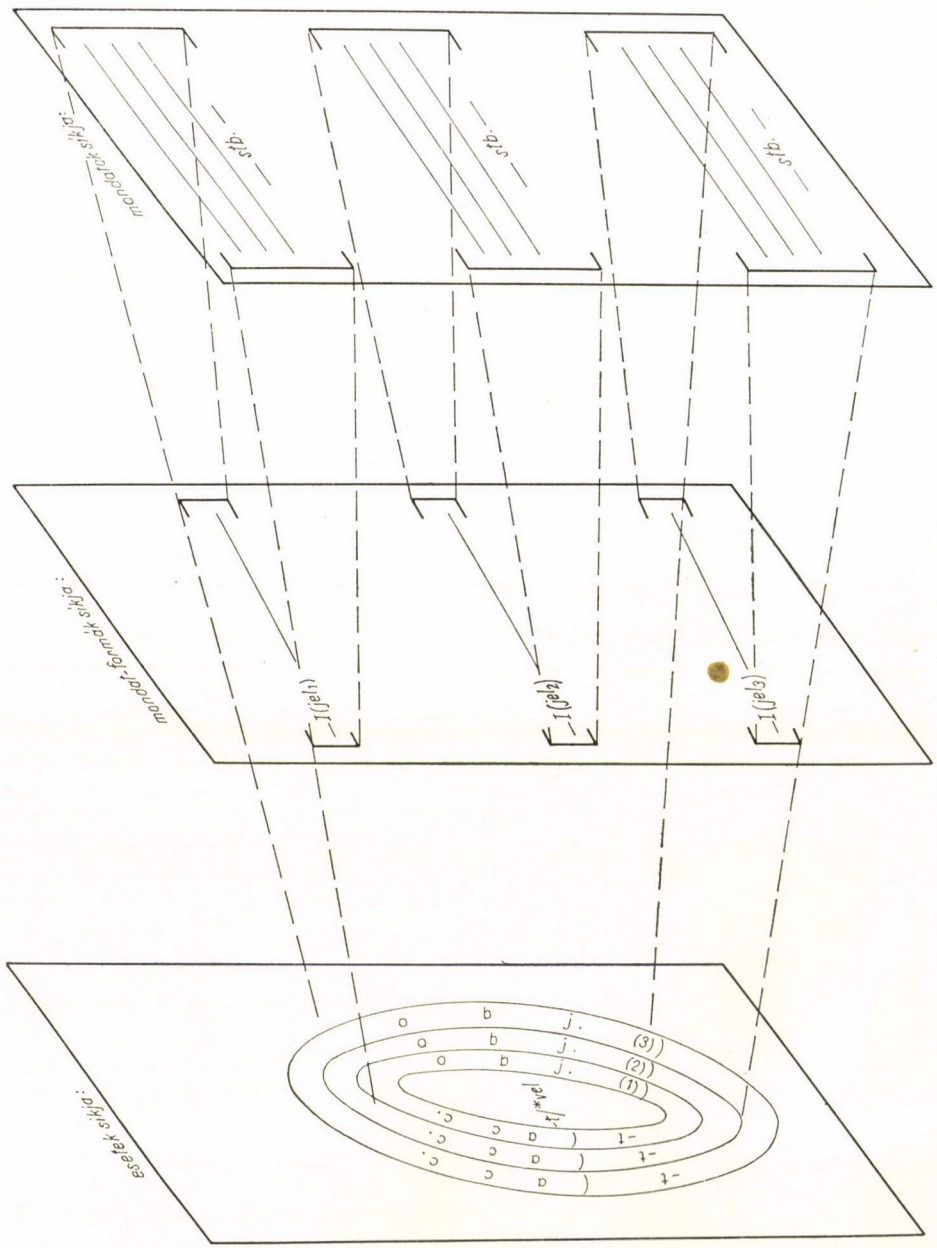
A korábbi fejtegetéseink azonban világosan bizonyítják, hogy az ún. imaginárius (= hipotetikus) jelentés a lineáris szinten folyó mozgásra épül rá — logikailag; bár egy adott kontextusban közvetlenül nem jelenik meg, nyelvi realitás. A paradigmatisz jelentések területére vité át a kérdést: az eseteket, pl. a tárgy különböző jelentéseit, egymásból levezetve — a szerves rendszer kiépítésével párhuzamosan — egyúttal a tárgy hipotetikus rendszerét is kiépítjük. Mégpedig: (L 184. l.)

Vagyis bármely tárgy *egyidejűleg* értelmezhető úgy, mint a paradigmák szerves rendszerének egy mozzanata; és ugyanakkor az accusativus hipot. -

ból vezethető le — deduktíve. Tehát a szerves rendszer bármely elemét — egyidejűleg — az egész paradigmatis rendszeren át is értem.

A mondatformák levezethetők egymásból. A levezetések keretében pedig világossá válik, hogy a sorok és a sorok által alkotott elemek (viszonyok) belsőleg tételezik fel egymást. Pl. a transzformációs csoportban az egyik sorról a másik sorra áttérve, az egyik viszony megváltozása a másik viszony megfelelő változásával halad párhuzamosan. Ami arra utal: a sorok és a sorok által tartalmazott viszonyok — a transzformációs csoportban — belsőleg

tételezik fel egymást. Ugyanez mondható el az I (jel₂)-vel szerkesztett sorokról. Pl. a *szorítja + a könyvet az az asztalra*-hoz képest jelenti, amit jelent; és nem pusztán annyit jelent: *szorítja + (vmivel) + a könyvet*. Hasonlóképpen az I (jel₃)-mal szerkesztett sorokban a tárgyat, eszközhatározót, lokálist egyformán helyettesítheti egy teljes mondat. Pl.:

[<i>kiszorítja</i> (jel ₃)	+	+ <i>a vallomást</i>	+ <i>a fiúból</i>
		(= <i>hogy bevallja</i>)	
[<i>rá-szorítja</i> (jel ₃)	+	+ <i>a fiút</i>	+ <i>arra, hogy tanuljon</i>
[<i>rá-szorítja</i> (jel ₃)	+ <i>azzal, hogy</i>	+ <i>a fiút</i>	+ <i>a tanulásra</i>
	+ <i>megvonja a támogatást</i>		

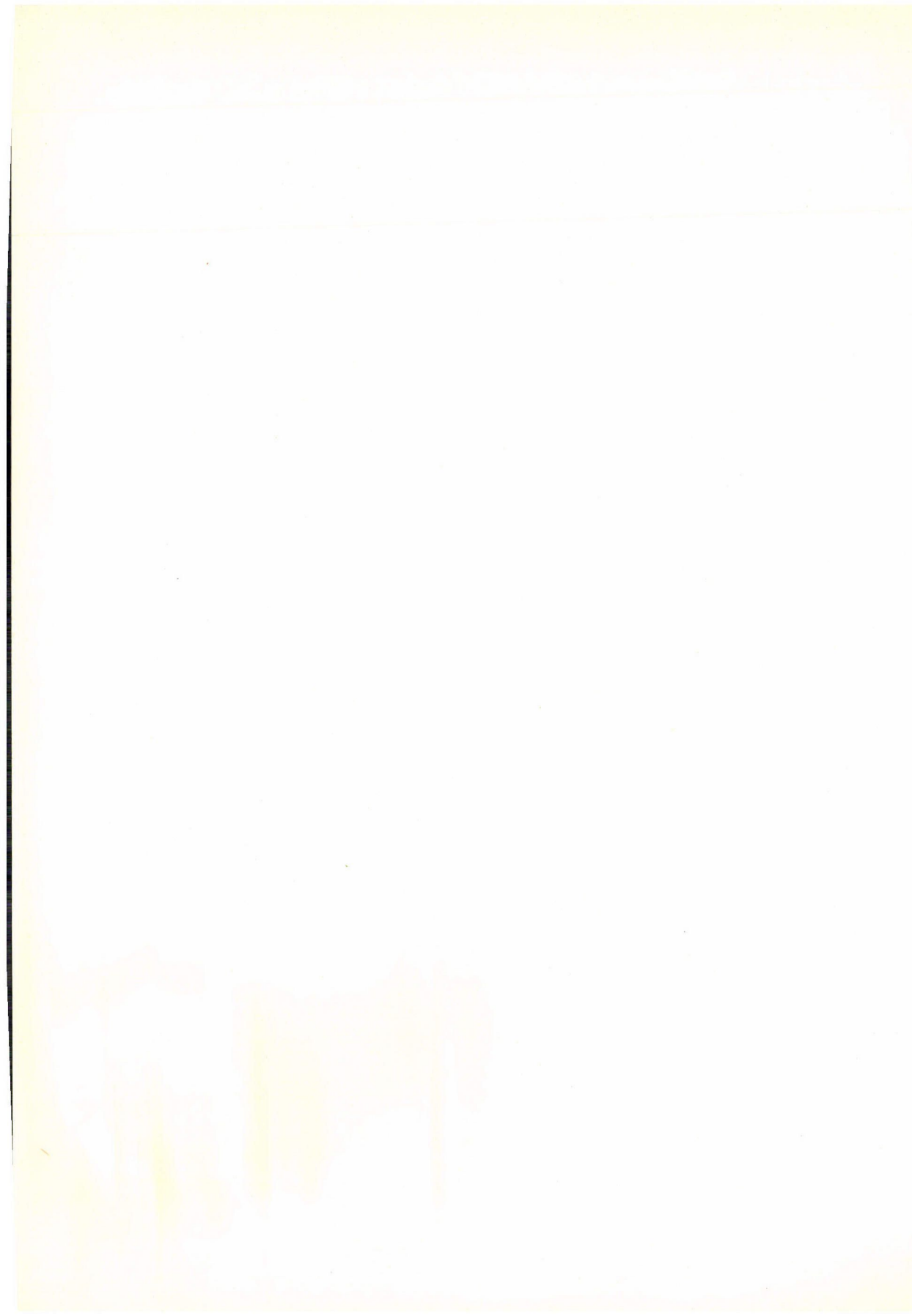
Vagyis a mondatok egyenlő értékű elemekből épülnek fel. Összefoglalva úgy is mondhatnánk: a sorokban az egyes elemek egy sajátos módon kondenzálják magukban a szintaktikai sornak mint egésznek a viszonyait.

Az egyes elemek (viszonyok) szintaktikai sorok kondenzációi; az egyes sorok pedig az egyes esetek — így elsősorban a tárgy — körül vezethetők le egymásból. Mindebből következik: az elemek belső struktúrájukban — egy sajátos módon — a szintaktikai sorok összefüggéseit sűrítik magukba. Helytelen az az elképzelés, miszerint a szavaknak (így a főneveknek) csak egy statikus osztályozása lehetséges; a szavak csak a szintaktikai sorokban kerülnek összefüggések közé, telnek meg mozgással. Az elemeknek önmagukban is van egy belső rendszerük. A rendszer szempontjából pedig az elemek rendszere teszi lehetővé a szintaktikai összefüggéseket. Az elemek rendszere a nyelvi rendszer egy újabb dimenziója. A mondatok alatt a formák rendszere fekszik; a formák rendszere alatt: az elemek rendszere. Mégpedig: (L 185. l.)

A szerves és a hipotetikus rendszer viszonyában pedig az elemek és a szintaktikai sorok összefüggései: (L 186. l.)

A mondatformák rendszerének és az elemi rendszereknek a viszonya bizonyos szempontból közelebb hozza annak a gondolatnak a belátását, hogy a mondat szukecesszív folyamat és szimultán egység — egyidejűleg.

*Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék,
Budapest*

Hadrovics László: A funkcionális magyar mondattan alapjai

Budapest, 1969. Akadémiai Kiadó, 368 lap

I. Hadrovics László nemrégien megjelent könyve — mint ő maga is utal erre — vita-indító irat, amely sokéves munka tapasztalatait tartalmazza, s amelyet a szerző „A mai magyar nyelv rendszere. — leíró nyelvtan” (az alábbiakban MMNyR) bírálatául szánt. E könyv az utóbbi években megjelent szintaxissal foglalkozó publikációk közé sorolható, melyek indításául tulajdonképpen a MMNyR szolgált. Az ismertetendő mű az egész magyar mondattant új alapokra kívánja helyezni, s a feladat bonyolultságát a sokféle, szem előtt tartandó szempont igen megnöveli. Hadrovics László könyve — kísérlet. Maga a könyvcím is hangsúlyozza, hogy nem kerek egészet kap kézhez az olvasó, hanem a szerző által megfogalmazott alapelveket s azok alkalmazását a leíró mondattan egyes területeire.

Néhány szó magáról a könyvről. A „Bevezetés”-ben utalást találunk a munka keletkezésére, tartalmára, a *szintagma* és *funkcionális* terminusok jelentésére vonatkozóan, s a szerző átfogóan szemlélteti vizsgálati szempontjait. Szó esik itt a tárgyi (konkrét) és lelki (absztrakt) valóság közötti különbségeket figyelemmel kísérő konkrét és absztrakt vizsgálati módokról, a pszichikai mechanizmus közlésben betöltött szerepének jellemzéséről, a valóság természetes összefüggéseiből adódó logikai szempontokról (mint pl. az egész és rész viszonya, az egység — többség szembeállítás), valamint a nyelvi eszközök funkciógyarapodásának vizsgálatáról (ami egybeesik a szintaktikai analógia szerepének tanulmányozásával). A következő rész „Az *alapelvek alkalmazása*”, amelyben a könyv írója tisztázza a szófajokkal kapcsolatban valott nézeteit, a *szintagmák* jelentésfejlődését, a „tudati tartalom” fogalmát s az azzal összefüggő kérdéseket. Ugyancsak itt találjuk az egyszerű mondat feldolgozásának igen részletes tervét is. A „*Nominális mondat*” című részben kimerítő részletességgel tárgyalja az alany—állítmány viszonyt e mondatok keretein belül (a MMNyR-vel ellentétben az állítmányt szűkebb körű fogalomnak tartja), s itt található a szerző által kizárólag nyelvtani használatra bevezetett *főfogalom* és *mellékfogalom* meghatározása és azok első alkalmazása. „A *tárgyas szintagma*” című fejezet az általános kérdések mellett foglalkozik a tárgyatlan igék tárgyassá válásával, a tárgy és határozók érintkezésével, a tárgyas szintagmák fejlődésével. A határozókról nem kapunk általános bevezetőt, csak a *-tól*, *-től* ragos határozó van részletesen kidolgozva, amely egyben jól szemlélteti a szerzőnek azt a nézetét, mely szerint a jelenségeket

igyekszik olyan sorrendbe állítani a nyelvléírásban, hogy azok egymásból levezethetők legyenek. A „*Birtokviszony*” című fejezet a szerzőtől megállapított öt alaposztály részletezését tartalmazza. Ugyanitt a fő- és mellékfogalom második igen érdekes és hasznosnak bizonyuló alkalmazását látjuk a birtokviszony megfordíthatóságának elemzésénél és magyarázatánál. A mellérendelt mondatok közül a szerző csak az „*Ellentétes mondatok*”-kal foglalkozik hasonló című fejezetében. Az ezután következő hat fejezet az alárendelő mondatok részletes, a szerző saját elvei és módszere alapján jól kidolgozott elemzését tartalmazza. Ezekben a fejezetekben két mondat egymáshoz való viszonyát ugyanazzal a módszerrel vizsgálja, amelyet már a szintagmák vizsgálatánál is alkalmazott, kiegészítve még azt a mellékmondatok természetéből adódó szempontokkal. A „*Tanulságok*” című fejezet mintegy összegzi a szerző nézeteit, s sok hasznos tanácsot is ad.

Igen figyelemreméltó a szintagmatan bemutatása Hadrovics László interpretációjában: részletesen elemzi a logikailag elemezhető potenciális vagy szabad szintagmáktól való átmeneteket a félig és teljesen megmerevedett, logikailag már nem elemezhető lexikalizálódott szintagmákig.

A szerző a MMNyR mondattani felfogását „formális logikai”-nak tartja (rövidebben: „logikai”-nak), s az ún. „reallogikai” (a valóságon alapuló logikai összefüggéseket érti ezen) összefüggések előtérbe helyezését tartja a nyelv szempontjából lényegesnek. Egy új módszer, a funkcionális mondat szemlélet bevezetését is javasolja, amelynek segítségével a mondattani eszközöket működésükben kell bemutatni. Ennek értelmében a mondattani jelenségeket a szófajok jelentésanyagából vezeti le: az egyszerű mondatot és az egész szintagmatant két potenciális csoport, egy igei és egy névszói csoport jelentésviszonyaiból építi fel. A mű szerzője teljesen újszerűen áll az alárendelő mellékmondatok problémaköréhez is: kategorizálásának alapja az, hogy az általa autonóm közlési formának tartott mellékmondatok milyen tartalmat valószínűleg tartalmaznak magukban. Véleménye szerint az alárendelő mondatalkotás tulajdonképpen tartalomadás, mégpedig a főmondatban szereplő fogalomszók (ige, főnév, melléknév) és/vagy formaszók (mutatónévmás, határozószó) tartalomadása. A tartalomadást négyféle szempontból minősíti (ezek részletezésére most nem térünk ki), s ezek kombinációi adják ki a mellékmondatok egész rendszerét. A tartalomadó főnevek és melléknevek egy-egy ige szemantikája körül csoportosulnak, a formaszók jelentése pedig — önálló jelentésük nem lévén — grammatikai szerepükkel azonos.

A könyv eredményeit a stilsztika is nagymértékben felhasználhatja, mivel a szerző minden egyes probléma tárgyalásánál messzemenően figyelemmel kíséri a színezetlen és a stilsztikailag színezett közlés közötti különbséget. Könyvében mindvégig a magyar nyelv felszíni szerkezetének jelenségeit kutatja, s elemzéseivel tekintettel van mind a valóság logikai összefüggéseire, mind a nyelvi jelenségek pszichikai vonatkozásaira.

Jelen ismertetésben nem célunk a könyv részletekbe merülő taglalása, inkább csak a szerző általunk érdekesnek, esetleg vitathatónak tartott néhány nézetéről ejtünk szót. Tompa Józsefnek e könyv kapcsán megjelent cikkében¹ említett — több ponton általunk is jogosnak ítélt — kritikai megjegyzéseire nem térünk ki, hogy ezzel a felesleges ismétléseket elkerüljük.

2. Először is nézzünk meg egy-két terminust a szerző használatában. Az *élethelyzet*en (vagy a szűkebb értelemben vett beszédhelyzet) a szerző a szituációt, a környezőt

¹ Tompa József: A magyar mondattanírás néhány elvi kérdése. Magyar Nyelv, 1970. 1. szám. (66. évf.)

valóságot érti, amelyben a beszélő és hallgató a közlés pillanatában van (30). A *tudati tartalom* magában foglalja mindazt, ami tudatunkban már korábbról felgyülemlett. A közlés megformálása függ szerinte az élethelyzettől, a beszélő tudattartalmától és attól, hogy milyenek a beszélő előfeltételezései arról, amit a hallgató már tud (30). *Tudati tartaléknak* a tudati tartalom nyelvi formában meg nem fogalmazott részét nevezi(30–1).

A könyvben nem történik említés arról, hogy a szerző a fenti fogalmak közül melyikbe sorolná a kontextust. A meghatározások alapján a kontextus a tudati tartalomba illik, de az is feltehető, hogy (pontosabban) a beszélő és hallgató közös tudati tartalékába tartozik, amely természetesen nem azonos a beszélő tudati tartalékával, hanem kevesebb annál. Ezt a kérdést azért tartjuk lényegesnek felvetni, mert folyamatos közlés esetén az előzően nyelvi megformált szöveg is alakítja a megformálendő nyelvi anyagot. Gondolhatunk itt pl. a sok nyelvben meglevő 'nem' kategória szintaktikai hatására, vagy akár a névmások vagy anaphorák használatára is.

Nem értünk egyet a könyv szerzőjével abban, hogy az idézett példában nem tesz különbséget az általa meghatározott (30) élethelyzet (nevezzük el ezt külső valóságnak) és a nyelvi megformálendő valóság (a mondanivalóban levő szituáció) között, ez utóbbit a meghatározások alapján valószínűleg a tudati tartalomba sorolja a szerző. A külső valóság és a mondanivalóban meghatározott szituáció egyaránt döntő szerepet töltenek be a beszélő tudattartalmának nyelvi megformálásában s abban is, hogy a beszélő milyen fokú beavatottságot tulajdoníthat a hallgatónak. Az előbb elmondottakból kitűnik, hogy mi különböző fontosságot tulajdonítunk a külső valóságnak (vagy 'szituációnak') és az elmondandó szituációnak egyrészt, s a beszélő tudattartalmának (mely nem tartalmazza az elmondandó szituációt) és előfeltételezéseinek másrészt, ez utóbbiakat másodlagosaknak tartjuk az előbbiekkal szemben. A tudati tartalommal és az előfeltételezésekkel kapcsolatban (a beszélőt véve alapul) felvetődhet még az a kérdés is, hogy milyen ezek egymáshoz való viszonya, konkrétan, a tudati tartalomba tartoznak-e az előfeltételezések is.

A szerző a hallgató szempontjából nem elemzi a kommunikációs folyamatot, erre csak egy rövid utalás történik (68). Véleményét könnyen kikövetkeztethetjük, ha figyelmesen végigvizsgáljuk a beszélőről tett megjegyzéseit immár a hallgató szempontjából. Ez szerintünk a következő lehet. Ideális esetben, vagyis ha a beszélőnek a hallgatóról tett előfeltételezései helyeseknek bizonyulnak, a hallgatónak rendelkeznie kell a beszélő tudati tartalékával bizonyos mértékig azonos tudati tartalommal, ellenkező esetben visszakérdés—újraválaszolás következik. Ha a beszélő teljesen új dolgot kíván közölni, akkor nem is kell előfeltételezéseket tennie a hallgatóval kapcsolatban, legalábbis kontextuálisakat nem.

3. A szerző véleménye szerint szándéktalan cselekvéseknek nem lehet tárgya (61). Rögtön ki is tér a *lát*, *hall* igékre, amelyeket szerinte a primitív gondolkodás szándékosaknak fog fel.

Vizsgáljuk meg a következő négy magyar igét: (a) *lát*; (b) *néz*; (c) *hall*; (d) *hallgat*. Az (a) : (c) és (b) : (d) igék közötti különbséget abban látjuk, hogy az előbbieket a nyelvben szándéktalanoknak fogjuk fel, az utóbbiakat pedig szándékosaknak. A mai magyar nyelvben mind a négy ige megengedi a tárgyas használatot. Ha több nyelvben vizsgálunk meg az érzékelés igéit, kitűnne, hogy azok sok nyelvben egészen különálló csoportot alkotnak, s sajátos viselkedésükkel bizonyos mértékig, néha lényegesen is eltérnek a többi igétől. Van olyan nyelv, amelynek igéjében a szándékosság megléte

vagy hiánya határozza meg még intranszitiv (!) igék esetében is, hogy milyen szintaktikai szerkezetet kell a beszélőnek választania. Így pl. az ergatív szerkesztést használó bacia nyelv különböző típusú mondat szerkezetet alkalmaz az (1) *Elestem.* (mert valaki elbuktatott) és a (2) *Elestem.* (el is akartam esni, vagy legalábbis önhibámból estem el) jelentéskülönbségek kifejezésére.² Összegezve az elmondottakat, véleményünk szerint talán jobb lenne egy tipológiailag fontos megkülönböztető jegy rendszeres használatának hiányáról beszélni a magyarban, semmint a primitív gondolkodásról.

A szándékosság fogalmának a tárgyias szintagma meghatározásába történő bevezetése akadályozza meg a szerzőt abban, hogy az ún. eredmény-igékre is kiterjessze meghatározását (89–90). Ezzel kapcsolatos véleményünk megfogalmazását egy kis kitérővel kezdjük.

A *vág* ige jelentésében benne van az, hogy milyen típusú cselekvést végez az alany, de a tárgy minőségére ebben az igében nem történik utalás. A *kaszál* ige szintén tartalmazza a cselekvés módját, s még azt is, hogy — színezetlen közlés esetén — a tárgy valamilyen növény. Így a növény milyenségét általában specifikálnunk kell: *füvet kaszál, búzát kaszál* (a *rétet kaszál* típusú mondat keletkezésére most nem térünk ki). A *szül* ige (eredmény-ige) jelentéséből a természet rendje alapján tudjuk, hogy az alany mellett milyen tárgy lehetséges, viszont egy másik eredmény-ige, a *terem* mellett már éppúgy specifikálnunk kell a tárgyat, mint a *kaszál* példánál. Véleményünk szerint nincs olyan különbség a *füvet kaszál* és a *búzát terem* között, hogy ezért érdemes lenne a meghatározásba bevenni a szándékosság fogalmát, már csak azért sem, mert az ezt megelőzőekben nem volt szó arról, hogy a speciális tárgyat nem eredmény-igék esetén is különleges helyzet vagy értelmezés illeti meg. További kérdés marad még az, hogy a *Péter otthon felejtette a füzetet* vagy a *tű átszúrja a szövetet* példákban hogyan kell értelmeznünk a szándékosságot, mert a szándékosságon kívül a tárgyias szintagma létezéséhez szükséges minden más feltétel ezekben a mondatokban megvan. Különösen érdekes ez a kérdés azért, mert a szenvedő igéknél a szerző arra hivatkozik, hogy ott nem az alany szándéka kezdeményezi a cselekvést, az alany csak elviseli, ami történik vele. A *tű átszúrja a szövetet* példában sem az alany, a *tű*, kezdeményezi a cselekvést. E mondat típus keletkezését kétféleképpen is magyarázhatjuk: a) a nyelvi analógia hatásával, mint ahogy ez Hadrovics László magyarázó elveiből következik, vagy b) feltételezünk egy szemantikai mélyszerkezetet, mely tekintettel van a valóság összefüggéseire (e mélyszerkezet részletezésétől most el kell tekintenünk), s amelyből a felszíni szerkezetnek levezethetőnek kell lennie. Erről a mélyszerkezetről röviden csak annyit, hogy komponenseit jegyrendszerrel jellemezhetjük, s a jegyek között szerepel egy olyan jegy is, amely közös az ágens és az instrumentális (mélyszerkezeti bővítmények) esetében.³ Ez az egyezés kerül előtérbe akkor, amikor a mélyszerkezeti instrumentális kerül alanyhelyzetbe. Megjegyezzük, hogy ilyenkor az igében semmilyen változás nem történik, tehát nem passzivitizálódási folyamattal állunk szemben. Ha a tárgyias szintagma meghatározásában a szándékosság fogalmát továbbra is fenntartjuk, igen nagyszámú kivétellel kell számolnunk, ami nem szól a meghatározás helyessége mellett. — A szerző kifejti véleményét arról is, hogy a szenvedő igék szán-

² В. И. И. Мещанинов: Эргативная конструкция в языках различных типов. Ленинград 1967. 82. lap.

³ Hasonló mélyszerkezettel dolgozik Dezső László: Bevezetés a mondattani tipológiába, (Budapest, 1972.) című könyvében.

déktalanok. Szerintünk nem szabad a szenvedő igét a szenvedő szerkezettől elszakítva vizsgálni. A szenvedő szerkezet lényegét abban látjuk, hogy az aktív jegyű ágens (1. a 3. lábjegyzetet) vagy grammatikailag erős helyzetből gyenge helyzetbe kerül (vö. az orosz *книга написана автором*), vagy meg sem jelenhet a passzív szerkezetben (mint pl. az arabban), s ezt a változást az ige valamilyen módon tükrözi.

„A tárgyatlan igék tárgyassá válása” című pont példáival és a hozzájuk fűzött magyarázatokkal egyetértünk: nincs kizárva, hogy a szándékosság momentuma hat a tárgyatlan igék tárgyassá válására, de Hadrovics Lászlótól eltérően valószínűbbnek tartjuk azt, hogy a szándékosság fogalma az irányítottságnak van alárendelve. A szerzőnél minden „nem-szándékos” tárgyias ige az analógiás fejlődés termékeként kap vagy kaphat magyarázatot, mint ezt a *tű átszúrja a szövetet* példában már láttuk, vagy pedig a primitív gondolkodásra kell hivatkoznia, mint ez a *lát* és *hall* igék esetében történt.

4. Vitathatónak tartjuk a szerzőnek azt az állítását is, mely szerint a nyelvi fejlődés folyamán a nyelvtani szerkezet éppen úgy változik, mint a szókincs. A nyelvtant — véleményünk szerint — nem lehet egyenlővé tenni a szavak szintaktikai mezőjének összegével, mert akkor éppen a leglényegesebbet veszítjük szem elől, ti. azt az általános szemléletet, melyre a nyelvészet hosszú, sokáig tartó fejlődésével jutottunk, s egy olyan korábbi szemlélethez közeledünk, amely a nyelvészet egyik fő feladatát a nyelvi elemek taxonómikus felsorolásában látja. A fentiekkel kapcsolatban a szerző a következőket mondja: „Ha azonban valaki hajlandó magáévá tenni a mondattan szemantikai felépítését, annak a nyelvtani szerkezet a nyelvi eszközök használatát jelenti. . .” (358). Mi sem tagadjuk a mondattan szemantikai felépítésének elsődlegességét, sőt, azt nem is tagadhatjuk, de szerintünk a szemantika és a szintaxis más-más szinten van. Ennek értelmében kétféle kohéziós (szervező) elv létezését tartjuk valószínűnek a mondatban: egy szemantikai elvét, amelynek értelmében az egymás után következő, szintagmatikus kapcsolatban levő szavak valamilyen módon ismétlik egymás szemantikai megkülönböztető jegyeit, s egy szintaktikai elvét, amely tulajdonképpen a szavak összekapcsolódásainak nyelvtani kifejezése. Más célokra, például idegen nyelv oktatására igen jól fel lehet használni a szerzőtől ajánlott szintaktikai kapcsolódási lehetőségek felsorolását, de nem egyszerű tényfelsorolásként, hanem a lehetőségek szerint absztraktabb szinten. Itt a következőre gondolunk: or: *зарядить* + vmilyen fegyver neve (megtölteni), s így nem kellene felsorolnunk azokat a konkrét fegyvert jelentő főneveket, amelyek az adott ige mellett előfordulhatnak. A *szervez* ige (a szerző példája) esetében csak akkor beszélhetnénk nyelvtani változásról, ha egy új szó keletkezése teljesen megváltoztatná az igehasználatot, tehát az új szó már nem tárgyként, hanem esetleg valami más vonatként szerepelne az adott ige mellett, s ez a tény a későbbiek folyamán megváltoztathatná az ige egész vonzatszerkezetét. Ilyen hirtelen változás a szavak grammatikai használatában nem valószínű, legalábbis az igeének ugyanolyan jelentése mellett nem. A *lő* és *szív* igék (szintén a szerző példái) esetében arról van szó, hogy ma már más a kapcsolódási valószínűségük azoknak a főneveknek, amelyek korábban járulhattak ezekhez az igékhez; a régi mezőhöz, szavakhoz ma már új szavak csatlakoztak, s az új használat már más valószínűségű előfeltételezéseket rejt magában, mint az korábban volt. Az előfeltételezések egyike-másika idővel be is épülhet az ige szemantikájába, s akkor valóban megváltozik az ige szintaktikai viselkedése is, de ekkor egy másik, új igével állunk szemben, amelynek másképpen is kell viselkednie.

5. A szerző szerint a mellékmondat autonóm közlési forma lehet, s ezzel azt kívánja hangsúlyozni, hogy a mellékmondatot is mondatként, nem pedig a főmondatba visszahelyezendő mondatrészként kell kezelni. Arról azonban nem esik szó, hogy részletesebben mik is a főmondat elhagyhatóságának feltételei (a szerző a főmondat elhagyhatóságával bizonyította a mellékmondat önállóságát, l. 192. o.). Vizsgáljuk meg a következő négy példát (199):

*Barátom úgy horkol, hogy szuszog is melléje.
hogy a szomszédba is áthallatszik.
hogy mindig felébredek tőle.
mint egy gőzgép.*

Próbáljuk meg ezekben az esetekben elhagyni a főmondatot: nem kapunk megnyugtató választ a fenti mellékmondatok önállóságára vonatkozóan, s nem tudjuk megmagyarázni a *melléje* és *tőle* szavak használatát sem.

6. Néhány rövidebb megjegyzés. A *tudomást szerez valamiről* kifejezéssel kapcsolatban a szerző azt mondja, hogy itt a *tudomás* főnévnek nem lehet melléknévi jelzője (116). Két ellenpéldát találtunk. Az egyiket Bárczi Géza „Kritika?” című cikkében:⁴ „... *pon-tos tudomást kellett szereznie* . . .” A másik köznyelvi példa: *biztos tudomást szerez valami-ről*. — Az igeikötők és a tárgy viszonyának részletezésénél talán érdemes lett volna szót ejteni arról is, hogy az igeikötő mennyiben befolyásolhatja a cselekvésnek a tárgy egészére vagy részére való vonatkozását, pl. *ken zsírt a kenyérrre, rákeni a zsírt a ke-nyérrre, megkeni a kenyeret zsírral*.⁵ — A tárgyragos igeikötőkről a szerző megjegyzi, hogy ha azok valaha is kifejlődnek a magyarban, akkor az elsősorban a melléknevek között várható, s a példák között feltünteteti az *eleget* szócskát is, mely az ÉrtSz. szerint főnévnek vagy határozószzerű ragos alaknak tekinthető. — A *-tól, -től* rag németes használatának bemutatására két szemantikailag és a forrás szempontjából is egymáshoz közel álló példát találunk Mikszáth Kálmán egyik művéből. Csak az egyiket idézzük: „Bubenyik, a kulcsokat. — Milyen kulcsokat? — . . . A kék szobától. Hozd utánunk.” (138).

Mikszáth esetében nyugodtan feltételezhetjük a szlovák hatást is, hisz ott a *valami-nek a kulcsa* a következőképpen fejeződik ki: *kl'úč od čoho*. Lehetséges, hogy ez a szer-kezet a szlovákban német hatásra alakult ki, de a német hatást Mikszáth esetében közvetettnek tekinthetjük. — Érdekes kérdés az is, hogy a szerző a nyelvi elemeket funkciójukban, azaz működésükben vizsgálja, s a magányos szó jelentésfunkcióját betöltő szintagmákat mégis a mondatbanba utalja (117). Itt talán csak arról van szó, hogy a fogalomszók kategóriái között valamilyen módon helyet kell hagyni az olyan lexikalizálódott kifejezéseknek is, amelyek inkább a (generatív nyelvészeti értelemben vett) szótár kérdéskörébe tartoznak. — A szerző több helyen is említi, hogy fokozott figyelemben részesíti az átmeneti formákat, s kategóriáit nem szabad mereven értelmezni. Ez az álláspont azonban oda vezet, hogy néhány helyen igen nehéz végrehaj-tani a szerzőtől javasolt osztályozásokat, ha nem akarunk a szubjektívizmus hibájába esni. Így megemlíthetjük pl. a „*Jelzős főnév mint állítmány*” című fejezetet, amelyben

⁴ Magyar Nyelv, 1971. 3. szám (67. évf.), 259. lap.

⁵ Az alapmondat Zsilka János: Nyelvi rendszer és valóság című könyvéből való (62. lap), bár ott a szerző belső ellentmondásokkal terhes rendszerében (erről lásd Komlósy András recenzióját jelen kötet 196–209 lapján) e mondatot egészen más szempontból elemzi.

az osztályozás folyamán nehéz eldönteni, mikor sűrűsödik össze az új a jelzőben s mikor a főnévben.

7. Hadrovics László igen nagy példaanyagra építi magyarázatait. Forrásai főképpen Jókai és Mikszáth művei, de sok példát találhatunk Móricztól, Gárdonyitól, s több múlt századbéli írónktól is. A magyarázó részekben gyakoriak a köznyelvi példák is. Talán ez a példabőség is az oka annak, hogy a MMNyR kevesebb helyen többet tudott megfogalmazni.⁶ A kívánt cél — véleményünk szerint minden minőségesökkenés kockázata nélkül — elérhető lett volna néhány esetben kisebb példaanyag bemutatásával is.

Mint Tompa József is rámutatott említett cikkében, az utalások hiánya megnehezíti a könyv olvasását, legalábbis a szakirodalommal való összevetését, mert így az olvasónak legalább annyit kellene tudnia, mint a szerzőnek, s ez, talán mondanunk sem kell, igencsak magas követelmény. Másik sajnálatos tény, hogy a szerző értékes ötletei, tanácsai, javaslatai az egész kötetben szétszórta találhatók, s kívánatos lett volna, hogy a „*Tanulságok*” című fejezetben összegyűjtve is közölje őket. A szerző mondattani felfogásának akár egy nyelvre történő következetes alkalmazása is olyan hatalmas munkát jelent, amelynek teljesítése komoly tudományos feladat.

A könyvben elért eredményeknek az általános nyelvelmélet területén történő gyümölcsötztetése még további kutatásokat igényel, annál is inkább, mert ilyen kérdésekre, pl. tipológiai összefüggésekre a szerző munkájában sehol sem tér ki, kizárólag a magyar nyelv általános és specifikus jelenségeinek újszerű leírásával foglalkozik. A magyar nyelvleírás szempontjából igen értékes ez a mű, mely a „hagyományos” nyelvészet keretein belül való fejlődés kiemelkedő példája, s így minden nyelvész számára érdekesítő és tanulságos olvasmány.

Most néhány szó erejéig rátérünk a szerzőtől több helyen is megemlített „formális” és „hagyományos” nyelvészet ügyére. Ő maga is említi, hogy bizonyos gyakorlati célok elérése érdekében hasznos lehet a nyelvi összefüggések formulaszerű megfogalmazása. Ezt mi is megerősíthetjük a következők miatt: sem a „hagyományos” nyelvészet, sem annak legmodernebb képviselői eddig nem tudtak létrehozni olyan leíró módszert, amelynek segítségével univerzális alapokra lehetett volna helyezni az egyes nyelvek leírását. Ezt a feladatot csakis egy formális, az egyetemes nyelvi összefüggéseket a konkrét nyelvi adatok alapján összegező leírás teljesítheti. A „hagyományos”, (ideértve az ismertetett művet is) és a „formalista” irányzatoknak egyszerűen más a céljuk, s az építő jellegű, egymás céljait állandóan figyelemben tartó vitákat mindenképpen hasznosaknak kell tartanunk mindkét tábor képviselői számára.

Hadrovics László könyvét nagyon új és merész kísérletnek tartjuk, s kíváncsian várjuk e kísérlet végső kikristályosodott eredményét, a teljes magyar szintaxis feldolgozását.

*A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete,
Budapest*

Füredi Mihály

⁶ Vö.: Tompa József: A magyar mondattanírás néhány elvi kérdése. Magyar Nyelv, 1970. 1. szám, (66. évf.), 16. lap.

Zsilka János: Nyelvi rendszer és valóság

Akadémiai Kiadó, 1971. 240 lap.

1. A szerző doktori disszertációját tartalmazó könyv hosszú évek egyetlen célnak alárendelt kutatásait foglalja össze, és a korábban szakaszonként megjelent részeredményeket helyezi el abban az elméleti keretben, amelynek alapelvei a magyar nyelvészek körében szinte az első Zsilka-publikációk megjelenése óta közismertek. Közismertek, mert elkerülhetetlenül fellángolt a szakmai vita az elmélet körül, amely nemcsak bizonyításaiban állt fel hipotéziseket, hanem hipotetikusak azok az állításai is, amelyeket ezekkel a hipotézisekkel igazolni kíván. Sajátos módon ennek a mai napig tartó vitának szinte semmi írásban rögzített nyoma nem található a szakirodalomban, mint ahogy rendhagyó Zsilka munkásságának hatása is: értékes gyakorlati megfigyelései közkinccsé lettek, bekerültek a nyelvtudomány vérkeringésébe, széles körben ismert elméletét azonban hívei sem fejlesztik, magányosan építi tovább.

Zsilka Jánosnak ma is csak hívei vannak, követői nincsenek. A paradox helyzet magyarázata magában az elméletben rejlik.

A rendszer hipotetikus jellegéről tett megállapításunk nem tekintendő értékítéletnek, mert így önmagában nem is lehet az. Nincs tudomány, amely nélkülözhetné a hipotéziseket attól a pillanattól kezdve, hogy túllép az ismeretanyag enciklopédikus felhalmozásán, és azokat a belső összefüggéseket kezdi keresni, amelyek a leírt jelenségek mögött az objektív valóságban rejlenek. A hipotézisek irányt adnak a kutatásoknak, amelyek eredményei végső soron eldöntik, hogy az adott feltételezések megfelelnek-e a valóság összefüggéseinek — éppen ezért nem tekinthetők a gyakorlat felől megfoghatatlan, értékelhetetlen elképzeléseknek. Az egyes hipotézisek objektív kritériumok alapján értékelhetők, és alkalmazhatóságuk, érvényességi körük vagy tarthatatlanságuk előbb-utóbb kimutatható. Bármely hipotetikus elméletnek tehát csak akkor van létjogosultsága, ha belső felépítése, állításainak a valósághoz való viszonya, illetve előző ismereteinkhez viszonyított tudományos értéke eleget tesz bizonyos követelményeknek (l.: Hársing László, A tudományos megismerés és a plauzibilis következtetések logikája. Bp. 1971. 47—73). A hipotetikus elméletekkel szemben támasztott követelmények közé tartoznak például (a megfogalmazást egyszerűsítettük):

- a) alapfogalmi legyenek egyértelműek
- b) az alapfeltevésekből levezethető állítások között ne legyenek egymásnak ellentmondóak
- c) a benne levezethető állítások ne kerüljenek ellentmondásba a valósággal.

Ismertetésünk során elsősorban a fenti kritériumok szempontjából kíséreljük meg értékelni a szerző rendszerét.

A munka a címében megadott témának csak szűk részterületével foglalkozik: a nyelvi rendszeren belül csak a tárgyias mondatok szintaktikai rendszerét vizsgálja, párhuzamosan elemezve a pragmatikus vonatkozásokat is, egy olyan elméleti kereten belül, amely a két oldal (szintaxis és pragmatika) fejlődésének egymásrautaltságát próbálja kimutatni.

2. Zsilka elméletének archimedesi pontja egy igen jelentős gyakorlati megfigyelésre épülő hipotézis. A nyelvi jelenség, amelyből kiindul, a következő: a tárgyias igék egy

része mellett a mondat szerkezet bizonyos váltakozása lehetséges anélkül, hogy a mondat „denotátuma” ezáltal megváltozna (pl.: *Az asszony zsírt ken a kenyérré. Az asszony zsírral keni a kenyeret.*).

2.1. A mondatformák, amelyek ilyen típusú transzformációs viszonyban állhatnak egymással, a következők (I = ige, F = főnév):

$$(1) \left[\begin{array}{l} I + F_1(-t) + F_2(\text{loc}) \\ I + F_1(-\text{vel}) + F_2(-t) \end{array} \right] \quad (2) \left[\begin{array}{l} I + F_1(-t) + F_2(\text{loc}) \\ I + F_1(-\text{től}) + F_2(-t) \end{array} \right]$$

Pl. *ken zsírt a kenyérré*
keni zsírral a kenyeret

Pl. *nyesi a gallyakat a fákról*
nyesi a gallyaktól a fákat

A szerző kimutatja, hogy ezeknek a mondatoknak esetleges további bővítményei hasonló típusú szerkezeti változásban nem vehetnek részt (61–62). A fenti típusú mondatpárokat mint két sorból álló transzformációs csoportot elemezve megállapítja, hogy a mondatokban szereplő tárgyak nem azonos típusúak, az eszközhatározóval váltakozó az elsődleges. A tárgynak ezt a típusát belső tárgynak, a lokális esettel váltakozót accusativus objectivusnak nevezi. A tárgy két típusát a szerző a következőképpen jellemzi (51–52):

„E tárgyi viszonyok nem egyenlő értékűek. A tárgy (-t) hatóköre az első sorban szűk; egyelőre tartalmilag valamiképpen összetartozó elemeket köt össze. Az F mintegy anyagát, eszközét adja az I tartalmának. Ez kétféleképpen is megmutatkozik:

(a) az F_1 I-be való feloldhatóságában (verbalizálhatóságában):

ken zsírt > zsíroz

(b) az $I-F_1(-t)$ és $I-F_1(-\text{vel})$ transzformációs váltakozásában. A -t-ben az $I-F_1$ viszonyában egy látens eszközhatározó van; a pontosabb jele: $I-F_1(-t/*\text{vel})$.

Az $I-F_1(-t/*\text{vel}) = \text{belső tárgy}$. Ezzel szemben a tárgy az $I-F_2$ viszonyában tartalmilag egymástól független elemeket köt össze; hatóköre az $I-F_1(-t/*\text{vel})$ hatókörénél szélesebb. Az $I-F_2(-t) = \text{accusativus objectivus}$.”

Az idézetben foglalt egyes megállapításokra a továbbiakban még többször visszatérünk, itt csak a következőkre hívnám fel a figyelmet:

1) A jellemzés a tartalmi leírásen kívül transzformációs ismérveket is felsorol ((a), (b)), ezek azonban függetleneknek tekintendők a tartalmi oldaltól, mivel nem kerül bizonyításra, hogy a belső tárggyal kifejezett tartalomnak szükségszerű velejárója (a) és (b) tulajdonság.

2) A kategóriákat Zsilka a transzformációs csoporton belül írja le, a csoport belső viszonyai alapján határolja el egymástól.

3) Transzformációs jellemzést csak a belső tárgy kap, hiányzik az accusativus objectivusnak a (b) ponttal párhuzamos összefüggése (nevezzük (b')-nek), amelyet így fogalmazhatunk meg (a (b) megfogalmazását követve):

(b') az accusativus objectivus tartalma az $I-F_2(\text{loc})$ és $I-F_2(-t)$ transzformációs váltakozásban is megmutatkozik.

Nem tekinthetők lényegteleneknek a fenti megjegyzések, mivel az elmélet beható vizsgálata azt látszik igazolni, hogy a rendszer ellentmondásainak nagy része ezekből a hiányosságokból fakad.

A kategóriák jellemzése után a szerző bemutatja, hogy a transzformációs csoport második sorának jelentése általánosabb az első sorénál, és ennek magyarázatát abban véli megtalálni, hogy az accusativus objectivus a belső tárgynál általánosabb kategória.

Körülbelül eddig tart az elmélet kifejtését megelőző alapvetés, amelynek konkrét menetében kifogásolnunk kell néhány megállapítást, megfogalmazást, tekintettel magára a rendszerre, amely az ezekből a megállapításokból elvont következtetésekre épül. Az alapvetésnek ezek a hiányosságai homályba burkolják az elmélet alapfogalmait, alapösszefüggéseket tesznek kétségesse, így nem lehet átsiklani felettük.

2.2. Legalábbis szépséghiba az, hogy a rendszer egyetlen kézzelfogható alappilléreül szolgáló transzformációs csoport sorainak jelentésvizonyait olyan példából vonja el a szerző, amely a rendszerbe csak mint magányos sorokból álló pseudo-transzformációs (tehát másodlagos vagy harmadlagos) csoport illeszthető, és ezen túlmenően is több okból specifikus:

- (1) *(aláver(i) (a) követ a sín alá)*
(2) *(aláveri (a) követ a sánt)* (52. old.)

Ezekben a mondatokban a lokális jelentést nem rag, hanem főnévi eredetre visszamenő névutó fejezi ki, amely — Zsilka rendszerében gondolkodva is — feltehetően a transzformációs csoport kialakulása után nyerte el mai funkcióját, arról nem is beszélve, hogy a (2) mondat terminus-értékűhöz közel álló szakmai kifejezés. Éppen a specializálódott jelentés alapján tekint Zsilka magányos sornak egy a példa (2) sorával minden szempontból azonos értékű mondatot (128):

„A támaszt eredeti jelentéséből (jel₁) a magányos sorokban speciális jelentések (jel₂) állnak elő. Pl.:

. . .

alá-támasztja + oszloppal + a gerendát”

Pseudo-transzformációs csoportnak kell minősítenünk a példát már csak azért is, mert az ige igekötős (107). A névutót alakilag is ismétlő igekötőt azonban más szempontból is kifogásolnunk kell. Mivel funkciója nem pusztán (sőt elsősorban nem) perfektiváló, a második sorban is megmarad a konkrét helyviszony, ami a valódi transzformációs csoportok (2) sorában nem érzékelhető. A sorok közötti jelentésvizonyokat szerintünk olyan példán kellett volna vizsgálni, amelyben az esetleges jelentéskülönbség egyértelműen a szerkezeti különbségből ered. Ebből a célból a lexikai jelentések kapcsolódásaiban rejlő megkötések hatását kizárandó, célszerű lett volna a mondatokban ugyanazt a főnevet szerepeltetni mindkét bővítmény helyén. Ilyen példák találhatók, pl.:

veri a(z egyik) követ a (másik) köhöz
veri a(z egyik) követ a (másik) követ.

Az ajánlotthoz hasonló példákból az is kiderül, hogy a belső tárgy tartalmára vonatkozó homályos utalás: „tartalmilag valamiképpen összetartozó elemeket köt össze” (51) nem utalhat pozitív lexikai kapcsolatra, tehát arra, hogy *a* főnév *b* igével olyan

(lexikai jellegű) tartalmi kapcsolatban áll, hogy csak belső tárgyként fordulhat mellette elő.

Amennyiben az ilyen példákban is meggyőzően kimutatható, hogy a második sor „ugyanazt a denotátumot általánosabb módon, magasabb jelentésszinten” (52) ábrázolja, mint az első, meggondolandó, hogy ennek okát kereshetjük-e kizárólag a két tárgy különbségében. (A *Kenî a zsírt a kenyérrre* és *Kenî a zsírral a kenyeret* mondatokban a *ken* igének az Értelmező Szótár szerint két különböző jelentése van, a különbséget esetleg ezzel is lehetne magyarázni.)

Fogadjuk el azonban Zsilka álláspontját, és térjünk át a következő problémára. A hipotetikus jellegből fakadó követelmény, hogy az alapfogalmak kellőképpen definiáltak legyenek.

2.3. Zsilka János legfontosabb alapfogalmát (a tárgyat) egyáltalán nem definiálja. Nem szűkíti le a kört a tárgyragos névszókra, hiszen a mondattal kifejezett tárgyat is vizsgálja, de nem is épít minden tárgyragos formát a rendszerbe (nem vizsgálja például az intranzitív igék tárgyragos bővítményét: *megüli a lovat, járja az erdőt, üli a büntetését* stb.). A tárgy funkciójaként (tágabb vagy szűkebb körű) lexikalizációt jelöli meg (56, 57), de nem határozza meg, mit ért ez alatt, milyen típusú névszó—ige kapcsolatokat fedhet ilyen jellegű lexikalizáció és milyeneket nem. A lexikalizáció két típusát sem határolja el egymástól. Nem tekinthetjük erre kritériumnak a már említett „valamiképpen” összetartozást sem (amelyet a szűkebb körű lexikalizáció van hivatva kifejezni), mert éppen a „miképpen”-re nem kapunk választ. Nem tudhatjuk, hogy a „tartalmi összetartozás” lexikálisan mutatható-e ki, a situációban jön-e létre, vagy éppen csak következménye annak a szintaktikai kapcsolatnak (az ige és belső tárgy kapcsolatának), amelybe az elemeket helyettesítjük. Az, hogy „az F_1 mintegy anyagát, eszközét adja az I tartalmának” (52), látszólag a második választ implikálja, valójában azonban abból indul ki, hogy a belső tárgy a transzformációs csoportokban eszközhatározóval váltakozik. Ez azonban semmiképpen nem jelentheti azt, hogy az első mondatban a cselekvés anyagáról, a másodikban az eszközéről van szó, hiszen a két mondat denotátuma (így az F_1 szerepe is a cselekvésben) azonos. Amennyiben a situációból indulunk ki, azonos „tartalmúnak” kell tekintenünk a belső tárgyat és a vele váltakozó eszközhatározót. A generatív nyelvészet újabb irányzatai éppen ezekből a „tartalmakból” indulnak ki a mélyszerkezet szintjén. Ezen a szinten gondolkozva be kell látnunk, hogy a két kategória ugyanazt a „tartalmat” fejezi ki. (Ch. J. Fillmore rendszerében ez a „tartalom” az objektumnak felel meg, a belső tárgy — ahogy róla kialakult intuitív elképzelésünk diktálja — soha nem fejezi ki az instrumentumot.)

Felmerül itt az a kérdés is, milyen nyelvekre vonatkoztatja elméletét a szerző. Általában beszél a nyelvről, bár nyilvánvaló, hogy vannak nyelvek, amelyekben elmélete semmiképpen sem valószínűsíthető. Többek között az ergatív nyelvekben (pl.: a grúzban), amelyekben a tárgy kategóriája létezik, de önálló morfémája nincs, a transzformációs csoportnak csak az első sora funkcionál.

2.4. A belső tárgy elkülönítésében két formális megkötés nyújtana kapaszkodót, a verbalizálhatóság és a *-t*: *-vel* váltakozás (52), nem világos azonban, hogy a szerző ezeket meghatározási alapnak tekinti-e (l. a korábbi idézetet). A konkrét nyelvi példák elemzésében azonban ezeknek a tulajdonságoknak alapján határolja el Zsilka a belső tárgyat az accusativus objectivustól (66, 101), tehát definíciós alapnak kell tekintenünk

őket annak ellenére is, hogy ez explicit formában nem kerül megfogalmazásra a műben. Mindenképpen meg kell jegyeznünk, hogy az első erősen nyelvspecifikus lehetőség (és még a műben idézett két idegen nyelvben — a latinban és görögben — is kivételes jelenség), a második pedig csak Zsilka rendszerén belül tekinthető kritériumnak, mert az alapfeltevésből van levezetve. Amennyiben ezt — a belső tárgy elsődlegességével egyetértve — minden külön indoklás nélkül elfogadjuk, elfogadjuk azt is, hogy a transzformációs csoporton kívül (és ezért történetileg azt megelőzően sem) nem létezhet belső tárgy, és ezzel elfogadtuk Zsilka egész rendszerét. Azt kell mondanunk, hogy ez a tulajdonság nem szükségszerű velejárója a belső tárgy funkciójának (a „szűkebb körű lexikalizációnak”), mert az utóbbi létezik a transzformációs csoportokat nélkülöző ergatív nyelvekben is. (A „szűkebb körű lexikalizáció” említett körvonala-zatlansága ellenére is tehetünk ilyen kijelentést, mert nyilvánvaló, hogy a szerző a tárgy elsődleges funkciójának tartja, tehát a tárgy kategóriáját ismerő minden nyelvben létezőnek tekintendő.)

Bármilyen megkülönböztetésre használjuk is ezt a kritériumot, a következőkkel tisztában kell lennünk: vagy csak az egész elmélet elfogadása után adhatunk neki szerepet a rendszeren belüli megkülönböztetésekre, vagy át kell fogalmaznunk: a belső tárgy (amelynek a *-t: -vel* váltakozás nem lényegi tulajdonsága) a transzformációs csoportokban eszközhatározóval váltakozik. (Az utóbbi megfogalmazás nem fér össze az elmélet helyességével.) Van egy harmadik lehetőség is, amely az előző kettővel szemben az elméletnek külső alátámasztást is adhatna: a rendszertől független érvekkel meghatározni a belső tárgyat, majd kimutatni, hogy az így meghatározott kategóriának kötelező tulajdonsága a *-t: -vel* váltakozás.

Zsilka semmiféle oksági kapcsolatra nem utal a belső tárgy tartalma és a fenti két tulajdonság között, ezért a két kritérium kiválasztása önkényesnek tűnik. Amennyiben azonban definíciós alapnak tekinti őket, ha jogosságuk nem igazolható is, céljuk a későbbiekben nyilvánvalóvá válik. A két kritérium teszi ugyanis lehetővé, hogy a belső tárgy használati köre a transzformációs csoportokon belül maradjon. (Erre a kérdésre később visszatérünk.)

3. Az eddigi megjegyzésekről meg nem feledkezve térjünk át az elmélet ismertetésére.

Zsilka János a tárgyas mondatformák rendszerét építi fel hipotetikus alapokról induló hipotetikus folyamatok sorából, amelyekben a nyelvi példák inkább az illusztrálást, mint a bizonyítást szolgálják.

3.1. Az alapvető feltevés, amelynek egyik oldala a kiindulási alap, a másik oldala a bizonyítás vezérfonala és egyben célja is, a következő: a nyelv elemi mondatai a transzformációs sorok. (Az állítás feltételezhetően csak a tárgyas mondatok rendszerére vonatkozik, l.: **3.2.**)

Mivel Zsilka szerint a transzformációs sorok kölcsönösen feltételezik egymást (112), és ezért a csoport két sora közül egyik sem alakulhatott ki a csoport, azaz a másik sor létrejötte előtt, ez azt jelenti, hogy a tárgyas mondat szerkesztés a transzformációs csoporttal (annak keretein belül) jelent meg történetileg. A két sor (és ezért a kétfajta tárgy is) tehát ugyanabban a nyelvtörténeti szakaszban, sőt azt kell mondanunk, ugyanabban az időpillanatban jelent meg a nyelvben. A feltevésnek ez az oldala az elmélet alapja, amelyre — ezt igaznak elfogadva és egy hipotetikus történeti folyamattal az állítást valószínűsíteni kívánva — a másik oldalt igazoló (pontosabban illusztráló — l. alább) rendszer épül.

A feltevés másik oldala azt állítja, hogy minden tárgyias mondatforma közvetve vagy közvetlenül visszavezethető a transzformációs csoport valamelyik sorára, illetőleg amennyiben nem, létrejöttek mindenképpen előfeltétele volt a transzformációs csoport, pontosabban az azon belül létrejött, majd önállóult tárgyi viszony. A feltevés két oldala nyilvánvalóan tautologikus kapcsolatban áll egymással, amennyiben igaz az egyik, minden további bizonyítás nélkül igaz a másik is. Ebből természetesen nem következik, hogy a rendszer logikailag hibás, hiszen éppen a tautológiából következően egyetlen állítás két oldaláról, két különböző megfogalmazásáról van szó, és elég az egyiket igazolni ahhoz, hogy a másikat is igaznak kelljen elfogadnunk. Nem tévedek talán, ha ezzel a tautológiával tartom megmagyarázhatónak azt, hogy Zsilka rendszerének támadói írásban nem fejtették ki véleményüket, hiszen az állítás első oldala — mint hipotézis — nem tűnik közvetlenül ellenőrizhetőnek, amennyiben azonban ezt igaznak fogadták el, beléptek egy olyan körbe, amelyből nem lehet kilépni. Hiába ébredt esetleg ellenérzés bennük a hipotézisre épülő rendszerrel szemben az egyes konkrét összefüggések megismerésekor, magát a rendszert (amely a feltevés második megfogalmazását követve épül fel) csak önellentmondás árán támadhatták volna, ha a transzformációs csoport elsődlegességét már elfogadták.

A tautológiának azonban nemcsak „előnyei” vannak: két oldala azonos állítást fogalmaz meg, ezért egyik oldalának megcáfolása esetén a rendszer nem részben, hanem egészében bizonyul hibásnak.

3.2. A transzformációs csoport feltételezett elsődlegességéből Zsilka messzemenő következtetéseket von le. A mondatok magrészének, sőt a nyelv elemi mondatainak tartja a transzformációs csoportok sorait: „a mondatok magrésze . . . a transzformációs határok figyelembevételével dönthető el” (62). Ezen a határon azonban kívül esik a mondat alánya, és dilemmánkat, vajon a magrészhez tartozónak tekinté-e Zsilka az alanyt, egy cseppet sem segíti közelebb a megoldáshoz az, hogy az elemi mondatot illusztráló példában az alany is helyt kapott — igaz, csak zárójelben (62). Az elemi mondat effajta meghatározásával kapcsolatban felmerül egy másik fontos kérdés is. Amennyiben a transzformálhatóság a nyelv (és nem csak a tárgyias mondatok rendszerének) elemi mondatait határozza meg, minden tárgyatlan mondatot tárgyasra kell visszavezetnünk. Nem valószínű, hogy Zsilka ezt a megoldást választja, éppen ezért kifogásolnunk kell, hogy elemi mondatainak érvényességi körét nem jelöli ki egyértelműen. Nem feladata a műnek a tárgyatlan mondatok vizsgálata, de létezésükről megfélekedni súlyos hiba. Zsilka egész elmélete úgy épül fel, hogy nemcsak benne nem férnek el a tárgyatlan mondatok, de nem jut hely nekik a nyelv egészében sem. A hipotetikus történeti folyamat a nyelv egy olyan feltételezett szintjéről indul, amelyen az igékhez csak lokális bővítmények kapcsolódhattak. A folyamat egyes lépései a nyelv egészére kiterjedőnek tűnnek, így minden olyan igét érintenek, amelyekhez a kiindulás szintjén *localis directionis*, illetőleg *localis separationis* raggal ellátott bővítmények kapcsolódhattak. A szerző nem utal más irányú fejlődésnek még a lehetőségére sem, ezért a folyamatot végigkövetve azt gondolhatnánk, hogy a mai magyar nyelvben csak tárgyias igék léteznek.

3.3. Zsilka János a könyv nagyobbik részében az alaphipotézis második megfogalmazásának megfelelő konkrét levezetéseket mutat be, amelyek szintén hipotetikus jellegűek, és azt illusztrálják, miképpen játszódhattak le a szerző véleménye szerint bizonyos nyelvtörténeti folyamatok a rendszer keretein belül. A levezetések egy része

3.4. A folyamatoknak ez a rendszere logikusan (mondhatnánk kényszerítő erővel) következik a kiindulásból, a kérdés csak az, hogy a nyelv logikáját is követi-e. Nyelvtörténeti adatok hiányában e hipotéziseknek legfeljebb elenyésző része vehető egybe a valósággal. Az olvasó véleménye ezért leginkább csak annak alapján alakulhat, mennyire tartja az egyes folyamatok leírását hihetőnek, valószínűnek. Azt kell itt mondanunk, nem tudunk mindent elhinni Zsilka Jánosnak. Ebben az is közrejátszik, hogy bizonyos esetekben kihívja maga ellen a gyanút: nem a nyelvet igazítja-e a rendszerhez, sőt nem tekint-e el saját kritériumaitól is, ha az alkalom úgy kívánja. [Tekinthetjük-e belső tárgynak a *leborotválja a haját a fejéről* példában a *haj* szót, hiszen az ige denominális, és a „verbalizáció” éppen a belső tárgy kritériuma a rendszerben (ennek alapján itt a *borotvát* kell belső tárgynak tartanunk); nem különböző jelentésű-e — legalábbis a köznyelvben — a *vág* ige a következő mondatokban: *vágja a kaszát a fűbe, vágja a kaszával a fűvet* (49); stb. ?] A belső rekonstrukció sok esetben hatásos, meggyőző, de nemritkán nélkülözi a szükségszerűséget, sőt néha önkényesnek tűnik, mintha megalkotásakor csak az vezette volna a szerzőt, hogy saját rendszerén belül maradjon. Az implicit soroknak a magányos sorokat meghaladó fejlődési szinten való bevezetése például minden logikának ellentmond (l.: 140). Amennyiben a folyamat úgy játszódott le, ahogy Zsilka feltételezi, akkor a nyelv fejlődésének egy (feltehetően nem is rövid) szakaszában tranzitív állítmánnyal csak négytagú vagy annál hosszabb mondatok léteztek, két- és háromtagúak nem.

Az egyes levezetések értékelését nem kísérelhetjük meg, mivel — a fent említettek miatt — a hipotézisekkel szinte csak szubjektív érvek szegezhetők szembe. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy bizonyos (elsősorban nyelvtörténeti, tipológiai jellegű vagy a gyermeknyelvvvel foglalkozó) kutatások eredményei nem valószínűsíthetők különböző fokon az egyes folyamatok hipotetikus levezetéseit. Az mindenesetre tény, hogy nem túl nagy nyelvmiszerettel is eldönthető: az idegen nyelvek nagy részében elképzelhetetlen a legtöbb folyamat Zsilka Jánostól adott magyarázata. Az indoeurópai nyelvek egy részében például sokkal gyakoribb a deadjektívális igeképzés mint a denominális, amelyet Zsilka az előző feltételének tekint (209). Az oroszban⁷ ahol a verbalizálhatóság kritériumát alkalmazva nemigen találhatnánk belső tárgyat⁸ szinte korlátlanul képezhetünk igét a melléknevekből (*белеть, белить, увеличивать, уменьшать, выпрямлять, одобрять, высушивать* stb.).

A grúzban, ahol nem létezik a transzformációs csoport második sora, a dativus nemcsak létező kategória, de sokkal terheltebb funkciójú, mint a magyarban: *petrem saxedars toki šeaba kiserze. 'Péter (alany: erg.) a számárnak (közvetett tárgy: dat.) kötelel (tárgy: nom.) kötött a nyakra (loc. dir.)'*

A magyar *Péter kötelel kötött a számár nyakára* és *Péter kötéllal kötötte a számár nyakát* mondatok mindegyike csak a fenti módon fordítható le grúzra. A dativus a grúzban tehát semmiképpen sem feltételezheti a transzformációs csoportot.

Az egyes levezetések esetleges megkérdőjelezése, sőt megcáfolása sem érinti azonban a rendszer lényegét mindaddig, amíg legalább egyikükkel a valóságnak bizonyíthatóan megfelelő olyan leírás nem szegezhető szembe, amely az elmélet alapfeltevésének is ellentmond. Amennyiben pedig az alapfeltevés bizonyulna hibásnak, ez közvetlenül csak a rendszert mint egészet (és néhány konkrét levezetését) döntené meg, egyes levezetései rendszerbeli összefüggéseikből kiszakítva verifikálhatóak maradnának.

4. A konkrét levezetések helyett vizsgáljuk meg inkább az alaphipotézist és következményeit. Ismét azt kell mondanunk, hogy maga a szerző ébreszti fel a gyanút ellent-

mondónak tűnő állításaival az alapfeltevés — nem történeti, hanem rendszerbeli logikai jellegű — esetleges gyengésségeivel szemben. Az elmélet abból indul ki, hogy a valódi transzformációs csoportok két sora és ezen belül a tárgy mint kategória egyszerre két altípussal (belső tárgy és accusativus objectivus) egyidejűleg, egymást feltételezve jött létre. A rendszert, amely minden tárgyias formát a transzformációs csoportra mint egészre vezet vissza, csak akkor fogadhatjuk el, ha a transzformációs csoport és a kétfajta tárgy (legalábbis az egyes beszélők tudatában) a csoport minden belső összefüggésével együtt, készen, „teljes vértetben” egy adott pillanatban pattant ki. Amennyiben ugyanis teret adunk az időtényezőnek is, valamelyik sornak vagy az egyik tárgykategóriának bizonyos időtartamra önálló létet kell tulajdonítanunk, tehát nem zárhatjuk ki a transzformációs csoporton kívüli fejlődését sem. Nehéz elfogadni egy ilyen bonyolult alakulat máról holnapra történő kialakulását a nyelvben — és úgy látszik, elfogadtatni sem könnyű, hiszen a szerző is önellentmondásokra kényszerül néhol, hogy az éppen tárgyalt logikai levezetéssel szembe ne kerüljön.

4.1. A valódi transzformációs csoportot létrehozó hipotetikus történeti folyamatban a gondolatmenet utolsó szakasza a következő (56–57):

Az (alanyt,) ígét és két lokálist tartalmazó mondatokban az egyik lokális egyben a szűkebb körű lexikalizációt is jelöli. Morfémái *-t* (loc. dir. alapjelentés), *-vel* (loc. sep.), *-tól* (loc. sep.). E három, egymással össze nem keverhető lokális esetet (l.: 56) Zsilka egységes kategóriának tekinti és a tárgy ősi formájának nevezi. (Szerintünk itt három különböző esetről és a mindegyikben meglevő „belső tárgyi funkcióról” lehet csak szó.) Ebből az állapotból pattan ki a transzformációs csoport, de — legalábbis logikailag — nem egy lépésben. A nyelv fejlődése megteremti a tágabb körű lexikalizáció lehetőségét (a másik lokális elem egységbe állítását az igével), de csak azokban a mondatokban, ahol a belső tárgy ősi funkcióját szeparatív jelentésű lokális fejezi ki. (Nem kapunk választ arra, hogy miért kizárt ez a lehetőség a másik típusban.) Ennek az új funkciónak a jelölését a belső lexikalizációt kifejező hármas direktív eredetű tagja (*-t*) nyeri el. Létrejön az accusativus objectivus kategóriája. Így értelmetlenné válik a szeparatív eredetű lokálisok lexikalizáló funkciója: a *-tól* megtartja alapjelentését, a *-vel* jelentésváltozást szenved, eszközhatározóvá lesz. (Itt is hiányát érezzük a két irányba tartó fejlődés okának.) A korábban lexikalizációt kifejező hármas harmadik tagja — miután a tágabb körű lexikalizáció jelölésével mindenfajta irányjelentést elveszített — kizárólagos jelölőjévé lesz a szűkebb körű lexikalizációnak is: kialakul a belső tárgy (*-t/*vel*) mint egységes kategória.

Eredményül két mondatformát kapunk:

$$\begin{array}{l} I + F_1 (-t/*vel) + F_2 (\text{loc.}) \\ I + F_1 (-vel) + F_2 (-t) \end{array}$$

Ez a valódi transzformációs csoport modellje. Felmerül azonban a kérdés, tekinthetjük-e valóban annak, hiszen a folyamat indulásakor a két mondat nem volt azonos jelentésű, feltehetően nem használhattuk őket ugyanazon szituáció leírásában. A két mondat gyakorlatilag csak akkor válik transzformációs csoporttá, amikor ugyanazt a denotátumot fejezzük ki mindkettővel. Zsilka János nem tér ki erre a fontos pragmatikai kérdésre. Az alaphipotézis azonban azt a választ sugallja, hogy a két sort már létrejöttük pillanatától ugyanazon szituációk leírására használták.

Ha elfogadjuk is, hogy egy ilyen bonyolult folyamat egyik pillanatról a másikra ment végbe (hozzátéve, hogy nem tartjuk valószínűnek), nyilvánvalóan a következő a fejlődés logikai vonala:

Szűkebb körű lexikalizáció lokális ragok révén (-t, -vel, -tól) → tágabb körű lexikalizáció (-t = accusativus objectivus) → belső tárgy (-t/*vel).

A belső tárgy létrejöttének tehát feltétele az accusativus objectivus és a transzformációs csoport második sorának létezése. A tágabb funkciójú kategória tehát logikailag megelőzi a szűkebb funkciójú önálló kategóriává válását.

4.2. Vessük ezzel össze Zsilka két mondatát:

(1) „a köt F_2 (-t), ahogyan az esetek belső összefüggései és a formák pragmatikus vonatkozásai bizonyítják, a köt F_1 (-t/*vel)-t implikálja, fejlesztí tovább”. (70);
(2) „... a magányos sorokban minden tárgy — így a transzformációs csoport I— F_1 (-t/*vel) viszonyára visszavezethető tárgy is — accusativus objectivus értékű; a transzformációs csoport második sorát tételezi fel” (88. o. jegyzet). Az első mondat egyértelműen ellentmond a hipotetikus folyamatnak, a második alapján pedig azt kell mondanunk, hogy a valódi transzformációs csoportok belső tárgya is accusativus objectivus értékű. (A belső tárgy ugyanis a hipotetikus folyamat alapján a valódi transzformációs csoportban is feltételezi a második sort.)

A kérdés azért nem ilyen egyszerű, mert amikor a belső tárgy elsődlegességét kell alátámasztani, Zsilka — expliciten vagy impliciten — azonosítja azt a „tárgy ősi formájával”. Erre az azonosításra az szolgáltat némi alapot, hogy funkcióját tekintve a belső tárgy a „tárgy ősi formájának” folytatása. Ez a rokonság azonban kevés ahhoz, hogy az ellentmondás veszélye nélkül a két tárgy azonosítható legyen. Az „ősi formát” a belső tárggyal azonosítva számolni kell az ebből eredő következményekkel is: ha az azonosságot elfogadjuk, el kell ismernünk, hogy a belső tárgy tartalmának nem szükségsszerű velejárója a -t: -vel váltakozás, valamint azt, hogy ez a tartalom nem a transzformációs csoporton belül jelenik meg. A belső tárgyi viszony így megelőzi a transzformációs csoportot, ezért nem zárhatjuk ki önálló, csoporton kívüli fejlődésének lehetőségét sem. Ezek a következmények természetesen ellentmondásban állnak az elmélet alapfeltevésével, az azonosítás tehát nem megengedhető lépés a rendszer szempontjából.

Nem kerülhetők ki bizonyos ellentmondások akkor sem, ha az azonosítást nem végezzük el. Az csak a kisebbik probléma, hogy ebben az esetben az általánosulás folyamata nem töretlen: az accusativus objectivus, tehát az általánosabb kategória a fejlődés logikai menetében megelőzi a belső tárgyat, a konkrétabb tartalmú kategóriát. Nagyobb baj az, hogy ez a megoldás egyértelműen rávilágít arra, hogy a belső tárgy tartalmának (amely az „ősi formában” is megtalálható) semmi köze sincs a verbalizálhatóság és a -t: -vel transzformálhatóság kritériumaihoz. Egyértelműen világossá válik, hogy ezek a kritériumok arra szolgálnak, hogy művi úton leszűkítsék a belső tárgy fogalmát azokra az esetekre, amelyek összeegyeztethetők az elmélet alapfeltevésével. Ismét azt kell mondanunk, hogy Zsilka nem az elméletet építi a nyelv valós összefüggéseire, hanem a nyelvet igyekszik az elmülethez igazítani.

A hipotetikus történeti folyamat tehát mindenképpen ellentmondásba kerül a rendszer alapfeltevésével — amennyiben igaz az egyik, nem lehet helyes a másik. A rendszer helyessége szempontjából azonban csak az alaphipotézis elfogadhatósága a fontos.

5. Tekintsünk el az adott hipotetikus történeti folyamatról, és vizsgáljuk meg az alap-hipotézis és a belső tárgy viszonyát a rendszeren belül. Már az eddig elmondottak alapján is sejthető, hogy Zsilka belső tárgya mesterségesen létrehozott kategória, amelynek elsősorban nem a nyelvben, hanem Zsilka rendszerében van funkciója.

A *-t: -vel* transzformációs váltakozás szerepe ebből a szempontból egyértelmű. Mint már említettük, ez a — belső tárgy tartalmától függetlenül felvett — kritérium csak arra szolgál, hogy a transzformációs csoportokon kívül ne is kereshessünk belső tárgyat.

5.1. Valamivel nehezebb kideríteni, miért volt szüksége Zsilkanak a verbalizálhatóság (nyelvspecifikus jellege miatt egyébként is könnyen megingatható) kritériumára. Ennek a megkötésnek a szerepére az elméletben csak a pszeudo-transzformációs csoportok bevezetésekor derül fény. Ezek ugyanis az elmélet szerint tulajdonképpen látszatesoportok, amelyek két sora eredetét tekintve magányos sor, tárgyuk tehát accusativus objectivus. A transzformációs váltakozást mutató sorokban ezért nem mindig tekinthető belső tárgynak az eredményhatározóval váltakozó tárgy. A *-t: -vel* váltakozást mutató tárgyak körén belül tehát valahogyan el kell határolni a belső tárgyat az accusativus objectivustól. Tartalmi vagy funkcionális kritériumról nem lehet szó, mert ha a tárgy két fajtáját ily módon határozná meg a szerző, akkor ki kellene mutatnia, hogy az így meghatározott belső tárgynak lényegből fakadó tulajdonsága a *-t: -vel* váltakozás. A vállalkozás nyilvánvaló reménytelensége miatt (és talán a fenti kérdés felmerülését elkerülendő) csak egy megoldás marad: egy újabb (tulajdonképpen tetszőleges) „szervetlen” megkötés bevezetése. Ezt a mechanikus elhatárolást szolgálja a verbalizálhatóság kritériuma. Nem nehéz belátni, hogy ez a kritérium pusztán lexikai jellegű, és éppúgy nincs semmi köze a belső tárgy tartalmához vagy funkciójához, mint a *-t: -vel* váltakozásnak. Ha ugyanis a belső tárgy tartalma a szituációban adott, akkor az azonos jellegű szituatív összefüggések alapján azonos kategóriába tartozónak kell tekintenünk a *dobja a barátját a vízbe* és a *dobja a követ a vízbe* mondatok tárgyait függetlenül attól, hogy az első nem verbalizálható (és függetlenül attól is, hogy az első sor nem transzformálható). Arra már utaltunk, hogy a belső tárgy kapcsolata az igével nem alapul pozitív lexikai kapcsolaton. A verbalizálhatóság tulajdonképpen negatív lexikai kapcsolatra utal: a kikötésből következik, hogy vannak főnevek, amelyek egyetlen ige mellett sem szerepelhetnek belső tárgyként. Eltekintve attól, hogy a kritérium alkalmazási módjával kapcsolatos tanácsatlanságunkat (Mennyiben fontos, hogy a denominális ige ugyanazt jelentse, mint az adott ige—belső tárgy szókapcsolat?) csak növelik a szerzőnek a denominális igék keletkezéséről szóló fejtegetései, leszögezhetjük, hogy a verbalizálhatóság nemcsak a belső tárgy tartalmával, de a szókincs történeti bővülésével sem hozható közvetlen kapcsolatba. Nem állítható tehát az sem, hogy a nyelvben a magányos sorok létrejötte után megjelent főnevek már csak accusativus objectivusi viszonyokba léphettek, ennek megfelelően nem is verbalizálhatók — szemben a szókincs korábbi elemeivel, amelyek belső tárgyi minőségükben verbalizálhatók voltak. Arra, hogy egy ilyen kijelentés tarthatatlan volna, világosan utalnak a következő példák.

(1) <i>veri a fejét a földhöz</i> <i>veri a fejével a földet</i>	(2) <i>keni a rúzszt a szájára</i> <i>keni a rúzsza a száját</i>

A verbalizáció a (2) példában lehetséges, annak ellenére, hogy az alapjául szolgáló szó a magyarban újkeletű.

A verbalizálhatóságot tehát mesterséges határvonalnak kell tartanunk a belső tárgy és az accusativus objectivus között. Van azonban ennek a kritériumnak egy nem elhanyagolható további funkciója is a rendszerben. Amennyiben ezt a megkötést feloldanánk, belső tárgynak kellene minősítenünk a magányos sorokból álló pseudo-transzformációs csoportok első sorának tárgyát. Mivel a valódi csoportok első sorát általában Zsilka is elsődlegesnek tartja, ez azzal a következménnyel járna, hogy a valódi csoport első sora szerint épülő magányos sor nem feltételezné szükségszerűen az egész valódi csoportot, vissza lehetne vezetni az első sor önálló létezésére is.

5.2. Tágabb összefüggésekben vizsgálva az eddig elmondottakat, világossá válik az is, miért „fagyasztja be” Zsilka a belső tárgyat rögtön létrejött pillanatában. A kategóriák fejlődésének az egész rendszert átható szellemével szöges ellentétben áll ugyanis, hogy a belső tárgy szinte megdermed abban az állapotában, amelyben létrejön. Semmiféle minőségi változást nem szenved, jelentése nem általánosul, és még a funkcióját betöltő főnevek számának gyarapodását is erősen korlátozza a verbalizáció kritériuma. Paradoxonként hangzik, de a fentiek alapján már érthető, hogy a belső tárgynak ez a rendszer szellemével szöges ellentétben álló státusa tartja össze az egész rendszert. Amennyiben ugyanis a belső tárgy is fejlődne, semmilyen módon nem lehetne olyan kényszerítő érveket találni, amelyek ezt a fejlődést a transzformációs csoport kialakulásáig megakadályoznák.

Azt, hogy itt a kategóriának valóban célirányos visszafogásáról van szó, legvilágosabban az implicit sorok már említett illogikus értelmezése illusztrálja. Az implicit sorokat azért kell a szerzőnek a fejlődésnek a magányos sorokat meghaladó szintjén bevezetnie, hogy tárgyuakat minden esetben accusativus objectivusnak tarthassa. Ha ugyanis az implicit sorokban belső tárgyat is megengedne, nem lenne könnyű megindokolnia, miért nem az implicit sort tekinti elsődlegesnek és a transzformációs csoport első sorát az implicit sor bővítésének.

A valódi transzformációs csoportok abszolút elsődlegessége tehát csak addig tartóható fenn, ameddig a „belső tárgyat” kizárólag ezeken a csoportokon belül engedni keresni a szerző. Úgy tűnik, hogy a két mechanikus kritérium és a belső tárgy önálló fejlődésének tagadása kizárólag ezt a célt szolgálja.

5.3. Érdeemes észrevenni azt is, hogy a belső tárgy visszafogása nemcsak a nyelvi tényekkel vezet összeütközésre, de a rendszeren belül is csak következetlenség árán oldható meg. Zsilka rendszerében a tárgy két típusa közül egyik sem altípusa a másiknak vagy a másikkal egyenrangú kategóriának, így meghatározásuknak azonos szinten és azonos keretek figyelembevételével kellene történnie. Mivel a két kategóriával a szerző a tárgy minden (fő)típusát kimeríti, ennek a keretnek szükségszerűen minden tárgyi viszonyt tartalmaznia kellene. A belső tárgyat azonban a tárgyas szerkezetek rendszerének egy részrendszerén (a transzformációs csoport tárgyi viszonyain) belül, a részrendszer egyik specifikus tulajdonságával (*-t: -vel* transzformálhatóság, l.: **2.1.**) határozza meg a szerző. Amennyiben célja csak a transzformációs csoport belső viszonyainak feltárása és az ezen a részrendszeren belül funkcionáló kategóriák elkülönítése lenne, nem kifogásolnánk ezt a kiindulást, viszont hiányosságként kellene megemlítenünk, hogy az accusativus objectivusnak azonos szintű meghatározása (loc: *-t* transzformálhatóság l.: **2.1.**) hiányzik.

A tárgyas rendszer egészét tekintve azonban a *-t: -vel* transzformálhatóság már nem tekinthető elsődleges kritériumnak, mert ki nem mondvá implikál egy fölé rendelt

kritériumot: magának a transzformálhatóságnak a kritériumát. (Ettől csak akkor lehetne eltekinteni, ha minden tárgyi viszony transzformálható lenne.) Ha tehát a *-t: -vel* transzformálhatóságot kritériumként alkalmazzuk, a tárgyas szerkezetek rendszerén belül minimálisan három osztállyal kell számolnunk: a transzformálhatatlan tárgyak osztályával és a transzformálhatóak két altípusával — a *-t: -vel* típusú és a nem *-t: -vel* típusú transzformációkban szereplő tárgyak alosztályával. Amennyiben azt találjuk, hogy az ily módon (formális tulajdonságokkal) meghatározott két alosztály az elemek tartalmát tekintve is elkülöníthető egymástól, feloldhatjuk a transzformációs megkötéseket, hogy most már a transzformálhatatlan elemeket is vizsgálva az egész tárgyas rendszerre kiterjedő tartalmi osztályozást állítsunk fel. Ebben az esetben azonban a transzformációs tulajdonságok alapján felállított határokat mindkét eredeti alosztályra fel kell oldanunk, mert semmi sem garantálja előre, hogy a transzformálhatatlan tárgyi viszonyok között csak az egyikükével azonos tartalmúak lesznek fellelhetők.

Zsilka ezzel szemben a belső tárgy transzformációs korlátait nem oldja fel, viszont az accusativus objectivus azonos szintű tulajdonságától ((b'), l.: 2.1.) eleve eltekint (ami gyakorlatilag ugyanazt az eredményt adja, mintha a kritériumot felvette és mindjárt fel is oldotta volna). A meghatározásnak ez a módja elvileg hibás, a rendszernek olyan belső gyengéje, amely akkor is korrigálásra szorulna, ha az ily módon létrehozott kategóriák a nyelvben a tárgy ténylegesen létező típusainak megfelelő halmazokat jelölnék ki.

Összefoglalva az eddig mondottakat: nem tartjuk elfogadhatónak az alaphipotézist, amely szükségszerűen megköveteli a rendszer központi kategóriájának (a belső tárgynak) mesterséges megcsonkítását, a nyelv valós összefüggéseinek önkényes korrigálását. A már említett tautologikus viszony alapján ez azt jelenti, hogy a rendszer mint egész is tarthatatlan.

6. Zsilka János kutatásai — mint már említettük — termékenyítően hatottak a magyar nyelvészetre, eredményei bizonyos problémák felvetésében és megoldásában nemcsak közismertek, hanem általánosan elfogadottak is. Ez a tény minden méltatásnál többet mond egyes kutatásainak értékéről. Ismertetésünk alapvetően bíráló jellege nem ezeknek az értékeknek az elvitatását célozza; ha nem lennének máris közismertek, részletesebben foglalkoztunk volna a munka pozitívumaival is.

Szükségesnek tartottuk azonban bemutatni, hogy az elmélet mint egész nem felel meg a nyelv valóságának, és ezért tarthatatlan. Gyanúnkat, hogy a rendszer alapelemzése az elmélet elhibázottságát fogja kimutatni, nem pusztán intuitív ellenérzésekre alapoztuk. Azok az érvek is az elmélet alapjainak realitását kérdőjelezték meg, amelyek alapján Zsilka elméletét elfogadva tulajdonképpen az egész nyelvtudományt kellett volna elvetnünk. Zsilka rendszere ugyanis olyannyira ellentmond minden más létező történeti és szinkrón rendszernek, hogy amennyiben elfogadjuk, szinte még részgazságokat sem tulajdoníthatunk az utóbbiaknak. Többek között ezért sem tértünk ki Zsilka bíráló megjegyzéseire a generatív nyelvészetről — mert ha más érvekkel is, de hasonló joggal elhatárolhatta volna magát a nyelv bármely más felfogásától is. Annyit azonban hadd jegyezzünk meg, hogy a generatív nyelvészet modelljei meghatározott cél szolgálatában alakultak ki és tökéletesednek tovább, ezért a szembeállításnak elsősorban akkor látnánk értelmét, ha Zsilka rendszere ugyanazt a feladatot vállalná és teljesítené magasabb szinten. A nyelv szerves leírása azonban a szinkrón nyelvallapotot vizsgáló elméletek egyikének sem képes vállalni.

a feladatait: nemcsak a szinkrón rendszer mondatainak viszonylag egyszerű szabályrendszerrel történő generálására alkalmatlan, de elemző elméletként is használhatatlan. Zsilka elvitathatatlan érdeme viszont, hogy megfigyelései és egyes megoldásai gazdagítják mind az elemző, mind a szintetizáló modelleket.

*A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete,
Budapest*

Komlósy András

Kovács Ferenc: Nyelvi struktúrák, nyelvi törvények

Akadémiai Kiadó. Budapest, 1970. 309 lap.

Az itt ismertető könyv a nyelvtudomány alapkérdéseit; a legutóbbi évtizedek fejlődését, irányzatainak, iskoláinak sokszínű és mégis egységes képét elemzi. Tehát tudománytörténeti és tudomány módszertani munka. A legfontosabb problémák, fejlődési vonalak kritikai-elemző áttekintésével a szerzőnek az a nem is titkolt célja, hogy a tudományszervezés, a tudománytervezés feladatát szolgálja. A tudomány megfontolt irányításához pedig elsősorban tisztánlátás szükséges.

A múltat is tisztán kell látnunk, de különösen a jelent. Ebben eszközünk a tudomány iránti szenvedélyes elkötelezettség mellett az objektív vizsgálódás.

Az első fejezet címe *A nyelvtudomány önállósága*. Ma egyre általánosabb a vélemény, hogy a nyelv egyike a legbonyolultabb társadalmi jelenségeknek, amely átfontja az egész életet, és lehetővé teszi a munka megszervezését, a világ megismerését és a kommunikációt, gondolatok és érzések közvetítését. A nyelv tehát eleve többfunkciójú, ezért maga is komplex és magas fokon szervezett (még ha ez sajátos szervezethez is). Csak így tudja ellátni feladatát, feladatait. A nyelv ilyen természete meghatározza vizsgálatának módszerét, megközelítésének lehetséges és előnyös útjait. Az eljárásnak sokoldalúnak (interdiszciplinárisnak) kell lennie. A nyelvtudomány tehát szükségképpen nem lehet autonóm. A nyelv egyes, viszonylag homogén oldalainak vizsgálata csak akkor eredményez autonóm nyelvészetet, ha (a nyelvtudomány egyes szakaszainak izmusaihoz hasonlóan) ezt az oldalt kiáltjuk ki alapvetőnek, és a többieket elhanyagoljuk. A tudomány mai állásából „kritikusan szolidáris”-an (Kovács 20) nézzük és ítéljük meg ezeket az izmusokat. Ez azt jelenti, hogy „bennük a jelenhez vezető út mérföldköveit” (uo.) lehet és kell látnunk. Azokat a meglátásokat, fontos szempontokat, amelyeket általánosítottak, uralkodónak vélték, az utókor — helyükre téve — nagyon jól tudja használni, beépíteni. Kovács célja megvizsgálni, mi az oka az izmusokat eredményező antidialektikus gondolkodásnak. Kovács többek között Saussure-t elemzi: Saussure felismerte ugyan a nyelv mint jelenség sokoldalúságát, de nem akart minden aspektust nyelvészetinek (vagy akár tudományosnak) elismerni. Ezt az árat kellett fizetnie azért, hogy a nyelvtudományt önállóan hirdethesse. Ezen aspektusok tudományos státusát azóta egyre jobban fel- és elismerjük, de ez nem jelent minden esetben nyelvészetit. Kovácsnak ezen gondolatmenetét a kötőjeles interdiszciplinák nagy száma (pszicho-, szocio-, . . . , -lingvisztika) igazolja. Úgy vélem: ezek eredményességének az a feltétele, hogy a tudományok közötti együttműködésen belül, e mellett kidolgozzunk egy önálló nyelvészeti módszert. A pszichológusok, logikusok, szociológusok csak akkor tudnak segíteni nekünk, együttműködni

velünk, ha már készen találnak valamit, ha ők is kapnak, tanulhatnak tőlünk valamit. De vigyük tovább a gondolatmenetet, mint Kovács! Semmi és senki sem biztosítja, hogy nem esünk mi is ugyanabba a hibába, mint elődeink. Lehet, hogy mi a generativitást vagy a formalizálást helyezzük olyan magas polcra, mint Schleicher a nyelvek „életét és halálát” vagy Paul az egyén pszichikumát. Mégis úgy vélem, hogy a strukturalizmus utáni modern nyelvészet a legegységesebb, a legbecsületesebben önálló. Ezen azt értem, hogy azt ragadta meg az emberi nyelvben, ami valószínűleg a legemberibb benne, a kreativitást, és ezt úgy tette meg alapelvnek, hogy a többi aspektusokat sem nyomta el, ellenkezőleg, azokat egy homogén rendszerben be engedi építeni, be parancsolja építeni az egész teóriába. Mivel az ember legalapvetőbb mentális képességeit vizsgálja, magától adódik gyümölcsöző és békés kapcsolata a többi embertudományokkal. Maradéktalanul megvalósítja Roman Jakobson követelését (Hang — jel — vers 5): „Amikor azt kérdezik tőlem, mit tartok ma különösképpen fontosnak a nyelvtudományban, így felelek: két alapelvnek, az autonómiának és a kölcsönös függésnek szoros korrelációját.”

A második, rövidebb fejezet azt összegzi, hogy mit jelent ma a két gyakran idézett alapelv, hogy *a nyelv alapelvei jelek, és a nyelv rendszerszerű*. A szerző először áttekinti ebből a szempontból a nyelvtudomány történetét. Eközben kiderül, hogy e két elv már jóval korábban (ti. Saussure előtt) megtalálható, néha egészen modern formában. Descartes és Leibniz felismerték a szemiotika alapjait, amikor a nyelvi jelek rendszerszerűségét és más jelekkel való hasonlóságát felfedezték. Saussure érdeme az, „hogy a monopol helyzetben levő komparativisztikus-történeti nyelvmagyarázat ellensúlyozása végett a jelszerűség, rendszerszerűség gondolatát felújította, a korábbi részmegeállapításokat kritikailag megrostálva egységes elméletté ötvözte össze” (26). Saussure óta e két elv alapelv. Ami persze nem változtat azon, hogy — és ez Kovács legfőbb mondanivalója e fejezetben — még mindig nem fogalmazták meg és interpretálták őket kielégítően. A megválaszolandó kérdések Kovács szerint: mit jelent konkrétan a jelszerűség, mi az anyagi hordozó, és mi a hordozott; milyen tekintetben hasonlítanak a nyelvi jelek más, nem nyelvi jelekhez; mi teszi képessé a nyelvi jeleket és az egész nyelvi rendszert funkciója ellátására? Kovács több tanulmányt vizsgál meg, és arra a következtetésre jut, hogy a materialista nyelv szemlélet megköveteli: az anyagi hordozót, tehát a hangsort (és nem — mint Saussure — ennek lelki képét) kell a signifiantnak tartanunk. Ezenkívül a jelhez kell számítanunk a valóságra való utalást is. Ez a követelmény implikálja, hogy a jelentés is a nyelvhez (azaz vizsgálat a nyelvtudományhoz) tartozik. Ezt az álláspontot Kovács határozottan védelmezi elsősorban Antal László téziseivel szemben, amelyek (nem szó szerint idézek) egy modern magyar grammatikától elsősorban azt követelik, hogy szinkrón és szemantika-mentes legyen (39). Az Általános Nyelvészeti Tanulmányok VI. kötetének (Előkészítő tanulmányok a magyar nyelv generatív grammatikájának köréből) megjelenése után nem tartom aktuálisnak a vitát Antal említett téziseivel. Kovács gondolatait így lehetne összefoglalni: a jel- és rendszerszerűség olyan felismerések, amelyek alapvetőek a modern nyelvtudomány számára. A továbbiakban azonban konkrétan kell foglalkozni velük, pl. a nyelvi jelek struktúrájával, a valósághoz való viszonyukkal, nem csak általánosságban ismételtetni és érinthetetlen axiómáknak tekinteni őket. Például Lipcsében a Rudolf Růžička által vezetett kutatócsoport foglalkozik eredményesen a Kovács hiányolta feladatokkal (jelentés- és fogalomstruktúrák vizsgálata nagyszámú konkrét esetben, a marxista nyelvelmélet problémái, az absztrakt nyelvelírás és a megismerés viszonya). Kovács munkája hamarabb készült el, mint

Károly Sándor magyar szemantikája, ezért csak említi, de azt hiszem, Károly elemzései is a Kovács által megjelölt irányba mutatnak.

A harmadik fejezetben a szerző a *nyelvészeti szemantikával* foglalkozik. Mindenekelőtt hangsúlyozza: a jelentés más tudományágak tárgya is, ugyanakkor vizsgálata teljes jogú és szükséges nyelvészeti diszciplína. Tehát helytelen törekvést képvisel Antal (Akinék felfogása a következő formában folklorizálódott: „a legkisebb engedményt sem a szemantikának!”). A szemantika helyét a nyelvészetben belül pontosan meg kell határozni. Egyesek a jelentésben csak pszichikai jelenséget akarnak látni (jelentés = fogalom), mások azt állítják, hogy a jelentés a tárgyak világába tartozik (ez utóbbi nézetet Antal és végső soron Bloomfield kérdésfeltevésével szemlélteti: miben áll az, hogy valaki ismeri a *só* szó jelentését? A háziasszony, a vegyész, a sóbányász stb. . . ugyanúgy használja a szót, ez lenne a jelentés = meaning, azaz a jel használati szabálya, amit pedig a laikus, illetve a szakember són ért, lenne a tartalom = content). Ez a morzsányi szemantikai probléma a hosszú vitára utal, amit Kovács ebben a fejezetben Antallal folytat. Antal Questions of meaning c. 1963-ban megjelent könyvét elismerően így jellemzi: „a magyar nyelvészeti irodalomban ez az első — csekély terjedelme ellenére is — monografikus jellegű feldolgozás, ami a modern analízis igényével készült” (67, kiemelés az eredetiben). Ez a mű azonban — tartalmát illetően — negatív példát képvisel Kovács Ferenc véleménye szerint.

A szerző más témákat is tárgyal, csak pár közülük: fogalom és jelentés mint viszonyhálózat, a jelentés struktúrája, a jelentés pragmatikus aspektusai (a jelentésszituáció), a jelentésselmélet formalizálása. Az immár áttekinthetetlen külföldi és magyar szemantikai irodalom jó néhány munkáját tárgyalja kritikailag (Schaff, Vinogradova, Lurija, Apreszjan, Zsolkovszkij, Kiefer, Dezső).

A negyedik fejezet a *nyelvi tartalom (jelentés) és a forma (a nyelvi alak)* viszonyát tárgyalja. Kovács megismétli: Saussure jelemlélete, bár felismerte, hogy a nyelvi jel kettős természetű (tartalom és forma), viszont nem a materialista megoldást választotta. A tartalom és a hangelemek (illetve ezek lelki képének) kombinációja nem szubsztanciát hoz létre, hanem formát — mégpedig formális viszonyok egész hálózatát. Saussure után nem ezt a kétarcú kombinációt kezdték jelnek nevezni, hanem csak az anyagi hordozót (a hangsort). A nyelv pedig *jelrendszer*, ezért úgy vélték, a nyelvtudomány feladata abban áll, hogy ezeket a jeleket a teljes rendszerben elfoglalt helyük alapján elemezzük. Ez a felfogás vezetett el végül a disztribucionális elemzéshez. Kovács azt vizsgálja, „hogy a nyelven kívülinek minősített tartalmi elemek teljes kizárásával hogyan lehet a nyelvet egzakt módon leírni, hogyan lehet a nyelvnek csak formális viselkedési kritériumain alapuló elemzését megvalósítani” (138 k. az eredetiben végig kiemelve). Ezután a szerző csaknem 50 oldalon Antal László: A formális nyelvi elemzés (Gondolat, Budapest 1960) című könyvét tárgyalja, amely mű összefoglalása, a magyar közönség számára pedig ismertetése az amerikai strukturalista módszereknek, a deskriptívizmusnak. Kovács hosszú és alapos kritikáját itt persze még csak idézetek formájában sem tudjuk bemutatni. Esetleg egy feltűnő bibliográfiai adat: Antal könyve 1960-ban (három évvel sorozatunk megindulása és hét évvel Saussure könyvének magyar fordítása előtt) jelent meg a magyar könyvpiacra. Elsősorban azért nem nyerte meg Kovács tetszését, mert tudatosan egyoldalú módszertani beállítottsága negatív példája a Kovács követelte sokoldalú nyelvszemléletnek. Ez persze — és ez Kovács könyvéből kiderül — nemcsak Antalra áll, hanem jószerével az egész eddigi modern magyarországi nyelvészeti irodalomra (az egyes

fejezetekben ezt a szerző Dezső László, Kiefer Ferenc és mások munkáival kapcsolatban mutatja ki). Hogy aztán valóban ilyen gyöngye-e a magyar nyelvészeti termés, vagy pedig a mérece túl magas (hic et nunc!), ezt eldönteni nem a recenzens dolga. De amennyire káros az öntömjénezés, ugyanannyira káros lehet a kétségtelenül meglevő eredmények nem eléggé történő hangsúlyozása. Ez még nem veszi el a kritika szükséges élet, de talán segít a megbíráltnak. Ugyanakkor azzal is szolgálatot tenne, hogy a már megjelent angol és a készülő orosz fordításban a magyarul megjelent nyelvészeti munkákra jobban felhívna a figyelmet.

„A nyelvi törvények jellegzetességei” című fejezetet különösen nehéz ismertetni. Viszonylag önálló tanulmányként áll, amely két fő témát tárgyal: (1) elemzi a magyarországi nyelvészetet (kb. 1850—1945) és viszonyát európai (elsősorban német) példaképehez. A mai olvasó csodálkozik, hogy a múlt századi nyelvészek milyen aktív szerepet játszottak, milyen dinamikusak voltak, állandó kontaktusban a tudomány menetével, bizonyos értelemben a világszínvonalon mozogva. A szerző az ország nemzeti-polgári fellendülésének keretében mutatja be a nyelvtudomány e korszakát. Valószínűleg a többi kis népeknél is ez volt a helyzet. Már csak azért is, mert külön előny volt a más nyelvcsalád, az eltérő típusú nyelv; és az indoeurópai nyelveken és bizonyos fokig nyelvekre kialakított módszert az ő munkájuk ellenőrizte és fejlesztette tovább. Azt hiszem, a legújabb fejlődés ugyanezt a sanszot nyújtja nekünk: pl. a teljes generatív nyelvleírásból a fonológiai-morfológiai komponens kiépítésében az angolnál gazdagabb morfológiájú nyelvek nagy szerephez juttathatják a német, japán, magyar nyelvészeket.

(2) A másik témakör az utóbbi másfél száz év nyelvtudományának logikai-módszertani elemzése. Nagyon leegyszerűsítve Kovács gondolatmenetét: a nyelvészet is, mint minden tudomány, rendszerességet, törvényszerűséget keres a tárgyában. Azaz: törvényeket állapít meg. A hangtörvények (a mindmáig legtípusosabb nyelvi törvények) példáján keresztül vizsgálja meg a szerző, hogyan jelent meg egyáltalán a törvényfogalom a nyelvészetben. A forrást a nagy fellendülésük óta — tudatosan vagy nem tudatosan — a nyelvészet előtt példaként lebegő természettudományokban találja meg. Ez a törvényfogalom emelte aztán a nyelvészet tudomány rangjára. Ez volt az első törvényfogalom, az újgrammatikusoké. Ez mechanikus materialista. „Az első nagy per”, ahogy Kovács a hangtörvényekért folytatott harcot nevezi, a hangtörvénytárgyalók (Bopp, Schleicher, Leskien, Osthoff, Brugmann) győzelmével végződött. A „második per” azt hozta magával, hogy a természet- és társadalomtudományok különbségét hangsúlyozták, a nyelvet illetően a pszichikai mechanizmust, az egyén szerepét. Arról persze máig is folyik a vita, hogy mi a szerepe az egyénnek a nyelvhasználatában és főleg a nyelvi változásban. Kovács szemügyre vesz és bírál sok felfogást (Kempelen, Sievers, Saussure, Scerba, Wundt, a történeti fonológusok, Laziczius és másokét). Véleménye szerint mind a parole-t (a változás forrását), mind pedig a langue-ot (a változás keretét) figyelembe kell venni, tehát az objektív és szubjektív oldalt egyaránt. A marxista nyelvtudománynak, mint ahogy az egész marxista filozófiának, az a feladata, hogy intenzívebben foglalkozzon az egyéni oldallal, a determinizmus, a kauzalitás kérdéseivel. Ha azonban a személyes variabilitást, bizonyos értelemben tehát a véletlent hangsúlyozzuk, akkor fölmerül a kérdés: dolgozhatunk-e továbbra is törvényekkel? A gyakorlati munka nem igazolja olyan törvények létét, amelyek eleve kivétel nélküliek lennének. Ezért még újabb monográfiákban, kézikönyvekben is tudatosan tendenciának (vagy más semleges névvel) nevezik a nyelvváltozás törvényszerűségeit. Ezek azonban mégiscsak törvények, csak hogy az

anyag magasabb mozgásformájának törvényei. A nyelvből és így a nyelvtudománytól nem szabad elvitatni a törvényeket. Törvények nélkül a nyelvtudomány elvesztené nehezen kivívott tudomány rangját. Időközben különben is kiderült, hogy egy olyan szigorú és mechanikus törvényfelfogás, amellyel szemben a nyelv tényleg nagyon kevés vagy egyetlen törvényt sem tudna felmutatni, már magukban a természet-tudományokban sem tartható fenn tovább. Kovács részletesen tárgyalja, mit értenek a természettudományokban törvényen (a törvény dinamikus és statisztikai aspektusai stb.). Ha tehát a nyelvtudományban (és általában a társadalomtudományokban) rugalmasabb törvényfogalmat követelünk, akkor ez nem áll ellentétben a természet-tudományok modern törvényfogalmával. A gondolatmenetet megpróbáljuk összefoglalni: a törvény fogalmát meg lehet és meg is kell tartani, de módosítani kell (illetve a már módosított, továbbfejlesztett törvényfogalmat kell átvenni). Törvények nélkül nem lehetséges tudományos nyelvvizsgálat.

A recenzens elismeri, hogy a hangtörvények képviselik a „legtípusosabb nyelvi törvények”-et. De az utóbbi évtizedben fölmerült (a tipológiai és nyelvelméleti kutatások kapcsán) a nyelvi univerzálék fogalma, és olyan karriert futott be, hogy nyugodtan lehet fontosságuk alapján a mai kor hangtörvényeinek nevezni őket. Az emberi nyelv vizsgálata, az alapvető mentális kategóriák kutatása lehetetlen nélkülük. Sőt: azt hiszem, hogy éppen a nyelvváltozás vizsgálatában lesz rájuk óriási szükség, amikor arról lesz szó, milyen keretek között változhat elméletben a nyelv, egy nyelvtípus vagy egy adott nyelv, és milyen konkrét körülmények hatására változott tényleg úgy, ahogyan a források, illetve a rekonstrukciók alapján változott.

A könyv fontosságát már méltattuk. Most — az egyes fejezeteket kísérő megjegyzéseken kívül — az egész könyvről kell véleményt mondanunk. Nagy szaktudással, hatalmas tárgyi ismeretekkel felszerelve nyúlt a szerző aktuális, valóban égető kérdésekhez. Ezek közül véleményem szerint a marxista nyelvszemlélet (— elmélet, — filozófia) a legfontosabb, mert itt vetődik fel a módszer mellett az elméleti alap igénye is. A 137. oldalon Kovács sajnálkozik, hogy a generatív transzformációs grammatikára már nem tudott kitérni. Ez valóban nagy kár, mert ez az irányzat ígéri a legtöbbet immár Európában is. A könyvben az „amerikai” strukturalizmus (első-sorban Antal László) sokkal nagyobb szerepet kap, mint a modernebb kutatások (akár Antal későbbi kutatásai). Nagyon jó szemmel vette észre a szerző, hogy a kedvező társadalmi-kulturális-szellemi-politikai légkör okozta a magyar nyelvtudomány múlt századbeli rangját. Azt hiszem, a mai helyzet megítélésében nem mindig sikerül neki ok és okozat, lehetőség és kívánság paramétereiben fölmérni a helyzetet. Föltűnő, hogy a ma Magyarországon publikáló nyelvészek közül a Kovács kifejtette marxista ideálnak a szerző szerint csak Károly Sándor és Zsilka János felelnek meg, pedig mindkettőjük nagyobb munkájára már csak hivatkozik a szerző, de egyiket sem tárgyalja részletesen. A mai nyelvészet helyzetképe (az egész világon!) nagyon bonyolult, a sokféle irányzat, a gyors változások és ezer más ok miatt. Csak akkor tudunk tájékozódni, ha ezen helyzet történeti, tudományszociológiai, politikai, oktatáspolitikai stb. gyökereit szigorú tárgyilagossággal, de a segíteni akarás szándékával föltárjuk. Ha a más ilyen szemmel nézzük, akkor a ma „a jövőbe vezető út mérföldköve” (Kovács 20) lehet és lesz. Ez mindnyájunk célja.

*Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Bölcsészettudományi Kar,
Budapest*

Terts István

Vita

Ilyen rovat még nem szerepelt az ÁNyT kötetekben és nem is szándékozzuk intézményessé tenni. Kivételesen tértünk el a szabálytól, de, véleményünk szerint, alapos okkal. A magyar nyelvtudományak aktuális, sürgető feladata Zsilka János kutatásainak értékelése, annak megállapítása, hogy ezek mennyiben viszik előre a nyelv struktúrájára, természetére vonatkozó ismereteinket. Ennek a feladatnak a megoldásához igyekszik hozzájárulni Komlósy András írása. A kérdés fontosságára való tekintettel úgy gondoltuk, jó szolgálatot teszünk olvasóinknak, ha kiegészítésül közöljük Zsilka Jánosnak ehhez az íráshoz fűződő észrevételeit és Komlósy András válaszát.

Válasz Komlósy András — Zsilka János Nyelvi rendszer és valóság c. könyvéről írt — dolgozatához

Az alábbiakban a kritikai cikk által felvetett főbb problémákra válaszolok — az engedélyezett keret lehetőségeinek megfelelően. A részletkérdésekre nem térhetek ki; csak az egész gondolatmenet vezérfonalát követem.

(I) A hipotézisek hipotézisekkel való igazolásának a kérdése

Megítélésem szerint a *szerves rendszer* empirikus tényeken alapul. Pl. a *köti* + *a kutyát* a *köt* + *láncot/stb.* (+ *a kutyára*)-hoz képest rendelkezik meghatározott jelentéssel. Vagy a *köti* + *a kutyát* + *a kerítéshez* a fentebbi — magában is egy másik kifejezést feltételező — *köti* (+ *vmivel*) + *a kutyát*-hoz képest az ami. Tehát:

$$\begin{array}{l} \left[\begin{array}{l} \textit{köt} (\textit{jel}_1) + \textit{vmi}/*\textit{mivel} + \textit{a kutyára} \\ \textit{köti} (\textit{jel}_1) + \textit{vmivel} + \textit{a kutyát} \end{array} \right] \\ \downarrow \\ \left[\textit{köti} (\textit{jel}_2) + \textit{vmivel} + \textit{a kutyát} + \textit{a kerítéshez} \right] \end{array}$$

A *szerves rendszer* pl. nálam is változott, fejlődött egy önkorrektív folyamaton belül; de ez a folyamat az empirikus tények mind pontosabb felmérésén alapult.

Az így empirikusan feltételezett, megállapított összefüggések csak egy mélyebb megértése tételez fel egy történeti hipotézist. A két összefüggésrendszer pedig — kétségkívül — belsőleg tételezi fel egymást; félreértés lenne azonban azt gondolni, hogy külön-külön a két síknak nincsenek meg a maga evidenciái. A cél: valamiféle összefüggés megragadása után külön-külön a két sík evidenciái alapján kölcsönösen mind élesebbre állítani a másik sík összefüggéseit.

(2) A „definíciók” kérdése

A definíciók kérdésével kapcsolatban — a szerző eljárását illetően — egyetlen problémára hívnám fel a figyelmet. A cikk szerzője azt igyekszik bizonyítani, hogy a $-t/*vel$: $-vel$ transzformációs váltakozás és az $N_1 \rightarrow V$ átalakítás a belső tárgy nem szükségszerű tulajdonsága; a belső tárgy ezektől függetlenül is létezhet; és így a belső tárgynak a transzformációs csoportot feltételező fejlődéséről le kell mondanunk.

Ezzel kapcsolatban megjegyezném: a belső tárgynak a fenti kritériumait — a transzformációs csoporton belül — én állapítottam meg; és ezekkel kapcsolatban a belső tárgy egy *meghatározott* fogalmát dolgoztam ki. Most ha a cikk írója ezeket a kritériumokat elutasítja, nem tudom: tulajdonképpen milyen belső tárgyra gondol, és képes-e az általam megjelölt belső tárgy fejlődését a transzformációs csoporttól függetlenül valamiképpen elgondolni. Vagyis a cikk írója elvitatja a belső tárgynak a tulajdonságait, létezési módjait, amelyek alapján én egy meghatározott belső tárgyat állapítottam meg; majd ennek a — tulajdonságaitól megfosztott — „belső tárgy”-nak a csoportot megelőző és azt követő fejlődéséről beszél. Pontosabban megfogalmazva: ugyanazt a viszonyt (belső tárgyat) állandóan vitatja az én értelmezésemben mint belső tárgyat; és ugyanakkor állandóan mint — az én értelmezésemben vett — belső tárgyat alkalmazza a rendszer viszonylatainak érvénytelenítésére.

A kérdéses részt, ami a részleteket illeti, így zárja: „fogadjuk el azonban Zsilka álláspontját, és térjünk át a következő problémára”. Ez annyit jelent, hogy az explicite és hallgatólagosan tett meghatározások végül is a *vázolt rendszeren belül* — amint ezt hangsúlyozza is — elfogadhatók. És itt egyedül ez a lényeges.

(3) A rendszer érvényét véglegesen eldöntő ún. tautologikus feltételezések kérdése

A (3) mintegy a (4) és az (5) előkészítése. Ez a két pont ((4), (5)) az egész érvelés szíve; minden megelőző fejtegetés is ezt a két pontot készíti elő. A (3)-ban két egymással — szerinte — tautologikus kapcsolatban álló feltevést állapít meg a rendszeren belül:

(a) A transzformációs csoport sorai egyidejűek szinkrón értelemben. A transzformációs csoport szinkrón viszonyaira egy hipotetikus történeti folyamat épül, amely igazolja az előbbit.

(b) A feltevés másik oldala: minden tárgyas mondat közvetve vagy közvetlenül a transzformációs csoport soraira épül; azokból vezethető le.

A cikk szerzője szerint a két feltevés erősíti egymást kölcsönösen; de megfordítva is: az egyik oldal cáfolata az *egész* rendszert alaptalanná teheti. A (b)-ben érintett mozgásokkal kapcsolatban megjegyzi: „A folyamatoknak ez a rendszere logikusan, mondhatnánk kényszerítő erővel következők a kiindulásból, a kérdés csak az, hogy a nyelv logikáját is követi-e.” A (4), (5)-ben pedig — a kérdésre választ keresendő — az egész elmélet alapjait vizsgálja felül.

(4) A hipotetikus folyamat

A részlet-problémákat nem érintve — a szerző az egész kérdést mintegy a következőkben összegezi: „... nyilvánvaló a következő fejlődés logikai vonala:

szűkebb körű lexikalizáció (= $-t/-vel(jel_2)$) →
 → tágabb körű lexikalizáció ($-t = \text{acc. obj.}$) →
 → belső tárgy ($-t/*vel$)

A belső tárgy létrejöttének tehát feltétele az acc. obj. és a transzformáció csoport második sorának létezése. A tágabb funkciójú kategória tehát logikailag megelőzi a szűkebb funkció önálló kategóriává válását.”

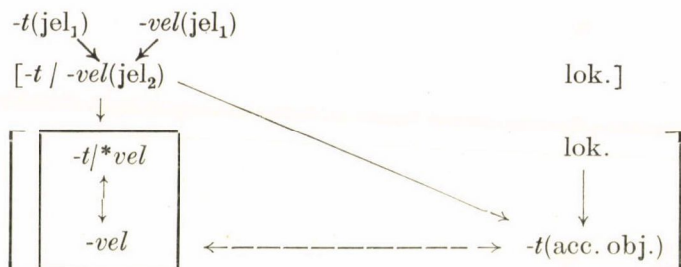
Ez a megállapítás — amely alapja a következő gondolatsoroknak — teljesen alaptalan, nálam sehol sem fordul elő. Soha nem állítottam, hogy

$-t(\text{acc. obj.}) \rightarrow -t/*vel$;

csak azt, hogy:

$-t/-vel(jel_2) \rightarrow -t(\text{acc. obj.}) : -t/-vel(jel_2) \rightarrow -t/*vel$.

Hangsúlyozva, hogy az acc. obj. csak az eszközhatározóval párhuzamosan létezhet; amely eszközhatározó a belső tárgy kiválásával — az ősi tárgyból — interdependens. Vagyis:

A fentebbi — állítólagos — megállapítással veti össze a szerző — a (4.2)-ben — két mondatomat:

- (1) Az $I-F_2(-t)$ (acc. obj.) implikálja, tovább fejleszti az $I-F_1(-t/*vel)$ -t;
- (2) A magányos sorokban minden tárgy, így az $I-F_1(-t/*vel)$ -re visszamenő tárgy is acc. obj. értékű; a transzformációs csoport második sorát tételezi fel.

Így szerinte: az (1) ellentmond a hipotetikus folyamatnak: a (2) alapján pedig azt kell mondanunk, hogy a valódi transzformációs csoportok belső tárgya is acc. obj. értékű.

Az ellentmondásra nem kell több időt vesztegetnünk, miután fentebb tisztáztuk, hogy az acc. obj. $\rightarrow -t/*vel$ csak a cikk írójának a fejből pattant ki. Ami a második ellentmondást illeti: ha a transzformációs csoport ($I(jel_1)$) belső tárgyából a magányos sorok ($I(jel_2)$) tárgyát levezetem

$$\begin{array}{r}
 \left[\begin{array}{l} \text{I}(\text{jel}_1) + \text{F}_1(-t/*vel) + \text{F}_2(\text{lok.}) \\ \text{I}(\text{jel}_1) + \text{F}_1(-vel) + \text{F}_2(-t) \end{array} \right] \\
 \downarrow \\
 [(\text{prae}v. + \text{I})(\text{jel}_2) + \text{F}_1(-t/*vel) (= + \dots + \dots)] \\
 = -t(\text{acc. obj.}(2))
 \end{array}$$

amely (tárgy) tartalmilag és formálisan világosan egy új tárgy, nem azonos a belső tárggyal, hogyan következtethet arra, hogy a transzformációs csoportban is acc. obj. áll. Az ellentmondás itt sem a rendszerben van, csak a cikk írója állít valamit, amire a rendszer semmiféle alapot nem nyújt.

A továbbiakban abból a tényből, hogy a belső tárgyban — mutatis mutandis — az ősi tárgy él tovább, arra következtet, hogy a belső tárgy nem feltétlen velejárója a $t/*vel$: $-vel$ váltakozás, valamint hogy a belső tárgy nem a transzformációs csoporton belül jelenik meg. Itt is azt kell tisztáznunk: a belső tárgy nem azonos az ősi tárggyal: hiszen expressis verbis kifejtem:

$$-t/*vel \subset [-t(\text{jel}_2), -vel(\text{jel}_2) \text{ stb.}]$$

a belső tárgy különböző ősi tárgyak folytatása; benne az ősi tárgy sajátos formáinak a különbsége megszűnik.

Később — változó formában — megint visszatér a gondolathoz: ha nem is azonosítjuk a belső tárgyat az ősi tárggyal: „... nem kerülhetők ki bizonyos ellentmondások akkor sem ...” „Az csak a kisebbik probléma, hogy ebben az esetben az általánosulás folyamata nem töretlen: az acc. obj., tehát az általánosabb kategória a fejlődés logikai menetében megelőzi a belső tárgyat, a konkrétabb tartalmú kategóriát. Nagyobb baj az, hogy ez a megoldás egyértelműen rávilágít arra, hogy a belső tárgy tartalmának (amely az ősi formában is megtalálható) semmi köze nincs a verbalizálhatósághoz, és a $-t/*vel$: $-vel$ transzformálhatóság kritériumaihoz. Egyértelműen világossá válik, hogy ezek a kritériumok arra szolgálnak, hogy művi úton leszűkítsék a belső tárgy fogalmát azokra az esetekre, amelyek összeegyeztethetők az elmélet alapfeltevéseivel. Ismét azt kell mondanunk, hogy Zsilka nem az elméletet építi a nyelv valós összefüggéseire, hanem a nyelvet igyekszik az elmülethez igazítani.”

Mivel — amint ismételten utaltam rá — a következtetés alapjául szolgáló tétel minden alapot nélkülöz, következik: az elmélet — amint erre a cikk írója utal a tautologikus feltevésekkel kapcsolatban — kényszerítő erővel igaz. Nem az elmélet nincs összhangban a valósággal; a szerző által ismertett kép nem felel meg az elmélet valóságának.

(5) A pszeudo-transzformációs csoportok problémája

A hipotetikus folyamat „cáfolata” után most már a pszeudo-csoportokra tér át. Az elmélet szerint vannak valódi csoportok, ahol a mondatok viszonyai belsőleg tételezik fel egymást, és ahol így a $-t/*vel$: $-vel$ váltakozás szerves. Másfelől analógiás úton jönnek létre csoportok; ahol a másodlagos $-t$ (acc. obj.) : $-vel$ váltakozás természetesen szerzetlen. Az eredeti analógiás

értelmezéssel szemben — a formális kritériumokkal összhangban — a szerves koncepcióval a csoport egy mélyebb értelmét sikerült megállapítani; és ennek alapján az analógia is a helyére került. (Csak mellékesen jegyzem meg: a későbbiekben tartalmilag is sikerült az analógiás jelenséget mint *analógiás jelenséget* megérteni (Egy analógiás jelenség oki értelmezése, MNy 1973/1.))

Ezzel szemben a cikk írója a két csoport viselkedésének formális különbségeit egyszerűen félretéve — anélkül, hogy a kifejezésben megjelenő tartalmi különbségeket próbálná megérteni — a valódi csoportok alapján (amelyekben különben a belső tárgy, acc. obj. különbségét állandóan elvitatja) a pseudo-csoportokban is a *-t : -vel* váltakozás *-t*-jét belső tárgynak tekinti. És most már fordítva: a valódi csoportok belső tárgyat tartalmazó első sorát is (a pseudo-csoportok belső tárgya — de tulajdonképpen acc. obj.-t tartalmazó magányos sorok — alapján) a transzformációs csoportból kiszakítja, önálló létezését és a transzformációs csoporttól független fejlődését tételezi fel. Az ilyen „gondolatmenetek” eredményeként megszületett „befagyasztásával” a belső tárgynak, a „kategória célirányos visszafogásával” és az ezekből levont következtetésekkel — azt hiszem — nem kell foglalkoznom. Már önmagában az is fonák, hogy éppen egy olyan munkával kapcsolatban merülnek fel ezek a vádak, ahol először jelenik meg a nyelvi kategóriák mozgásának a meghatározása. Mintha ez a mozgás egyáltalán a munka előtt felmerült volna, és a kategóriák mozgásának már közismert ténye szenvedne el méltánytalanságot — a könyv által. A bírált elmélettel és önmagával állandóan ellentmondásba kerülő gondolatmenetek teljesen terméketlenek; nem szolgálnak egy — a tárgy tisztelete által áthalt — elfogulatlan vita alapjául.

Megjegyzések Zsilka János válaszához

Szükségét látom annak, hogy néhány megjegyzéssel reagáljak Zsilka János válaszára, aki — megítélésem szerint — több helyütt félreérti érvelésemet. Ezek a megjegyzések a következők:

1. A bírálatból idézett „Fogadjuk el azonban Zsilka álláspontját . . .” mondat mind nálam, mind Zsilka válaszában alpont végén áll (nálam a **2.2.**, a válaszban a **2.** végén), így értelemszerűen csak az alpontban tárgyalt kérdésre vonatkozatható. Dolgozatom **2.2.** pontja azonban egészen más kérdéssel foglalkozik, mint a válasz **2.** pontja. A **2.2.** pontban én a transzformációs csoportok jelentésviszonyainak kérdésével foglalkozom, és — bár igyekeztem kimutatni a kifejtés hiányosságait — *ebben a kérdésben* végül is valóban elfogadhatónak tartom Zsilka álláspontját (ti. hogy a két sor jelentéskülönbségének alapja két különböző tárgyi viszony lehet). A belső tárgy „explicité és hallgatólagosan tett” meghatározását — amelyre Zsilka a válasz **2.** pontjában fenti mondatomat vonatkoztatja — olyannyira nem tartom elfogadhatónak, hogy alig néhány bekezdés kivételével (ezek közé tartozik a **2.2.** pont) szinte egész bírálatom erre összpontosul.

2. (A válasz **2.** pontjához). A belső tárgy kifejezést valóban két különböző értelemben használom, ezzel azonban tudatosan kívánom hangsúlyozni a különbséget két olyan fogalom között, amelyeket Zsilka minden bizonyítás nélkül azonosaknak tekint. Mivel a két fogalom explicit meghatározását nem adtam meg, ez a megkülönböztetés talán nem vált kellőképpen világossá a bírálatban. A szóban forgó két fogalom a következő:

a) 'A transzformációs csoport egyik eleme, amelyet csoporton belüli formális viszonyai definiálnak'

b) 'A szűkebb körű lexikalizáció funkciójával definiált nyelvi kategória'

Zsilka — ahogy válaszában maga is hangsúlyozza — a belső tárgyat a transzformációs csoporton belül definiálja: definíciója az a) fogalmat fedi. Ezt a kategóriát azonban úgy kezeli, mint b)-vel azonosat. Az azonosítás tarthatatlanságát egyébként dolgozatomban külön alpontban (**5.3.**) tárgyalom, amelyre a válasz nem tér ki.

3. (A válasz **4.** pontjához) Zsilka valóban nem állítja a *-t* (acc. obj.) → *t*/**vel* implikációt (egyébként én sem mondtam, hogy ezt állítaná), de gondolatmenete ezt előfeltételezi. Nem véletlen az, hogy könyvében (57) előbb

tárgyalja az acc. obj. kialakulását, majd azt mondja, hogy e változás során alakul ki a belső tárgy is. A két folyamat egyidejűsége csak a fenti logikai feltételezettség esetén érthető. Érthetetlen lenne azonban, ha először a belső tárgy kialakulását magyarázná, s utána fűzné hozzá, hogy ennek során kialakul az acc. obj. is (l. még ehhez a következő (4.) megjegyzést). A logikai feltételezettség tehát fennáll, s ennek Zsilka oda-vissza idézett két mondata valóban ellentmond.

4. A második kölcsönösen idézett mondatra vonatkozó másik megjegyzésemet Zsilka valószínűleg tévesen értelmezte. Én ugyanis nem a magányos sor belső tárgyból levezetett tárgyának és a belső tárgynak az azonosságára következtettem ebből a mondatból. Mindössze azt mondom itt — és ezt Zsilka a válaszban, ha nem is idézőjelben, de szó szerint idézi — hogy amennyiben ez a levezetett tárgy azért acc. obj. értékű, mert a transzformációs csoport második sorát feltételezi, akkor a fenti logikai feltételezettségből következően „a valódi transzformációs csoportok belső tárgya is acc. obj. értékű”. Hozzátenném most azt is, hogy ehhez a következtetéshez az is elvezet, ha az általam explikált *-t* (acc. obj.) → *-t/*vel* helyett magára Zsilkára hivatkozom, aki könyvében leszögezi egyrészt azt (112), hogy a valódi transzformációs csoportok két sora kölcsönösen feltételezi egymást (tehát a belső tárgyat tartalmazó első sor is feltételezi a transzformációs csoport második sorát), másrészt azt, hogy „a differenciálatlan tárgyból a belső tárgy, az eszközhatározó csak az accusativus objectivus megjelenésével párhuzamosan szakadt ki” (96).

5. (A válasz 4. pontjához) Dolgozatom 3.4. pontja ezzel a mondattal kezdődik: „A folyamatoknak ez a rendszere logikusan (mondhatnánk kényszerítő erővel) következik a kiindulásból . . .” Ezt a — továbbra is fenntartott — állításmat az elmélet igazságának közvetlen bizonyítékaként kezelni (még az alapfeltevés igazságának feltételezésével is) annyit jelent, mint figyelmen kívül hagyni azt, hogy mondatomat így folytatom: „. . . a kérdés csak az, hogy a nyelv logikáját is követi-e”.

6. (A válasz 5. pontjához) A válasznak ez a pontja teljes egészében egy félreértésen alapul. Dolgozatomban semmiféle saját véleményyt nem fejtettem ki arról, hogy adott tárgyi viszonyokra milyen terminusokat tartok megfelelőnek. Mindössze azt mutattam be (dolgozatom 5.1. pontjában), hogy a pseudo transzformációs csoportok első sorának tárgyát Zsilka csak egy önkényesen felvett és meglehetősen ingatag kritérium (a verbalizáció) segítségével tudja kirekeszteni belső tárgyainak köréből — amire pedig azért van szüksége, hogy a valódi transzformációs csoport két sorának egyidejű kialakulását állíthassa.

7. Mivel dolgozatom jelentős részében az elmélet belső, logikai gyengéit bírálom, természetes, hogy Zsilka ezekre a kérdésekre reagál. Elméletében azonban minden valószínűség szerint a valóságos folyamatokat kívánta reprodukálni, ezért az empirikusnak mondható problémák közül legalább a legsúlyosabbra: az implicit sorok kérdésére (l. dolgozatom 3.4. pontját) választ várnék az olvasó helyében. Teljességgel valószínűtlen ugyanis, hogy megfelelhett a valóságnak bármely elmélet, amely szükségszerűen vezet olyan következtetéshez, hogy a két-, és háromtagú mondatok létrejötte (legalábbis a tárgyas mondatok rendszerén belül) előfeltételezi a négytagúak korábbi meglétét.

Tartalomjegyzék

Szerkesztői bevezetés	5
<i>Balázs János</i> : A tárgy a mondatrészek rendszerében	7
<i>Dezső László</i> : A mondattan tipológiai megközelítése	23
<i>Elekji László</i> : Közlélmélet, grammatika, aktuális mondattagolás	65
<i>Fülei-Szántó Endre</i> : A szerkezeti-műveleti grammatika	87
<i>Molnár Ilona</i> : A vonzat problémái és a nyelv közlési funkciója	123
<i>Rácz Endre</i> : Megjegyzések Hadrovics Lászlónak „A funkcionális magyar mondattan alapjai” című művéről ...	147
<i>Zsilka János</i> : A nyelv szerves-, hipotetikus-, és homoszintaktikai síkja (a generatív grammatika kritikája)	165

S z e m l e

Hadrovics László: A funkcionális magyar mondattan alapjai (<i>Füredi Mihály</i>)	189
Zsilka János: Nyelvi rendszer és valóság (<i>Komlósy András</i>)	196
Kovács Ferenc: Nyelvi struktúrák, nyelvi törvények (<i>Terts István</i>)	209

V i t a

<i>Zsilka János</i> : Válasz. Komlósy András—Zsilka János Nyelvi rendszer és valóság c. dolgozatához	217
<i>Komlósy András</i> : Megjegyzések Zsilka János válaszához	223

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Erdősi Katalin
Terjedelem: 19,95 (A/5) ív
AK. 221 k, 7376
Akadémiai Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Bernát György

Ára: 38,— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST